T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

KÜRESELLEŞME SÜRECİNİN MEKANSAL BOYUTU: DİYARBAKIR ÖRNEĞİ

Selma AY
17921008

Danışman
Doç. Dr. Mehmet Halis ÖZER

Diyarbakır 2020

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

KÜRESELLEŞME SÜRECİNİN MEKANSAL BOYUTU: DİYARBAKIR ÖRNEĞİ

Selma AY
17921008

Danışman
Doç. Dr. Mehmet Halis ÖZER

Diyarbakır 2020

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum ‘Küreselleşme Sürecinin Mekansal Boyutu: Diyarbakır Örneği’ adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

..../..../.....

Selma AY

ÖN SÖZ

Bu çalışmamda Diyarbakır ilini örnek vermemin sebebi, hem kenti iyi tanımak ve tanıtmak hem de küreselleşme ile yaşadığı dönüşümün bir kısmını analiz etmektir. Bilgisi ve tecrübesiyle bu tezi oluşturmamda yardımcı olan, iletişim konusunda hiçbir sıkıntı yaşamadığım ve beni bu pandemi sürecinde yalnız bırakmayan sevgili danışmanın Doç. Dr. Mehmet Halis Özer'e canı gönülden teşekkür ederim. Bu süreçte psikolojik olarak dağılmamamı sağlayan sevgili ablam Fatime Ay'a, maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen annem Hediye ve babam Saip Ay'a ve diğer kardeşlerime teşekkür ederim. Ayrıca bu süreçte beni cesaretlendiren, lisanstan beri birlikte olup yüksek lisansta ayrı düşmüş olsak bile her daim iletişimde olduğumuz, bilgisiyle, fikirleriyle, hiçbir zaman pes etmeme duygusuyla ve en önemlisiyle sevgisiyle yanımda olan sevgili arkadaşım Şerife Bingöl'e de teşekkür ederim.

Selma AY

Diyarbakır 2020

ÖZET

İktisat bilimi, insanlık tarihinin başlangıcından beri var olan bir bilimdir. İktisat ve tarih bu sebeple birbirinden ayrılmayan iki kavramdır. Tarım Devrimi ile dünyada yeni bir ekonomik sistem başlamış ancak bu sistem o dönemde henüz kapitalizm olarak adlandırılmamıştır. 5. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar devam eden feodalizm, sonrasında kapitalizme evrilmiştir. Buhar gücüyle çalışan makinelerin icat edilmesi ile Sanayi Devrimi gerçekleşmiş ve o zamana kadar insanlık tarihinde daha önce görülmemiş bir sermaye birikimi açığa çıkmıştır. Böylece ilk küreselleşme dalgası evresine girilmiştir. Dünya savaşlarının araya girmesi ile küreselleşme, felaket çağına girmiş olsa da kapitalizmin mantığı gereği savaşlardan güçlü bir biçimde çıkmıştır. Dünyanın tek bir pazar haline dönüşmesi olarak ifade edilen küreselleşme, üçüncü dalgada yani 1980'lerden sonra literatüre girmiştir. Küreselleşme ile birlikte kent mekanlarında ciddi değişimler yaşanmış ve kentlerin sermaye birikim sürecine katkısı eleştirel olarak incelenmiştir. Kapitalizmin bir mantığı olan eşitsiz coğrafi gelişim, ülkemizde kendini net bir şekilde göstermiştir. Türkiye'nin doğusu ile batısı arasındaki gelişmişlik farklarına bakıldığında, küreselleşmenin batıdaki bir kent üzerindeki etkisi ile doğudaki bir kent üzerindeki etkisi de farklılaşmaktadır. Bölgesel eşitsizliği gidermek adına yapılan bölgesel kalkınma planları ve sonrasında kurulan Kalkınma Ajansları da bu farklılaşmayı gideremeyiştir. Küreselleşme ile mekanlar üzerinde farklar daha da derinleşmiştir. Türkiye'nin doğusunda bulunan Diyarbakır ili de küreselleşme ile bir dönüşüme girmiştir. Yaklaşık iki milyon nüfusa sahip bu kentte, yaşanan terör olayları ve göçler sonucunda iki farklı görüntü ortaya çıkmıştır. Bir tarafta göçlerle gelen ve sosyo-ekonomik sorunlar ile mücadele eden alt sınıf insanlar, diğer taraftan ise kenttin içinde ancak diğer insanlardan izole şekilde yaşamını sürdüren üst sınıf insanlar. Küreselleşme sadece kent mekanlarında eşitsizliğe değil, aynı zamanda gelir dağılımında da eşitsizliğe ve adaletsizliğe sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler

Küreselleşme, Bölgesel Kalkınma, Sermaye Birikimi, Mekân, Diyarbakır.

ABSTRACT

Economics is a science that has existed since the beginning of human history. Economics and history are two concepts that cannot be separated from each other for this reason. With the Agricultural Revolution, a new concept called capitalism entered the literature, but it has not yet been called capitalism. Feudalism that continued from the 5th century to the 16th century later evolved into capitalism. With the invention of steam powered machines, the Industrial Revolution took place and a capital accumulation unprecedented in human history has been exposed until then. Thus, the first globalization wave phase was entered. With the intervention of world wars, although globalization has entered a disaster era, it has emerged strongly from wars due to the logic of capitalism. Globalization, expressed as the turning of the world into a single market, entered the literature in the third wave, namely after 1980s. Along with globalization, serious changes have occurred in urban spaces and the contribution of cities to the capital accumulation process has been critically examined. Uneven geographical development, which is a logic of capitalism, has clearly shown itself in our country. Given the disparities between the eastern and western Turkey, eastern impact on globalization is differentiated impact on a city with a western city. Regional development plans made to overcome regional disparities and Development Agencies established afterwards could not overcome this differentiation. With globalization, the differences on spaces have deepened. Diyarbakir in eastern Turkey has also entered into a transformation with globalization. In this city, which has a population of approximately two million, two different images emerged as a result of the terrorist incidents and migrations. On the one hand, lower class people who come with migrations and struggle with socio-economic problems, on the other hand, upper class people who live in the city but isolated from other people. Globalization has caused not only inequality in urban areas, but also inequality and injustice in income distribution.

Keywords

Globalization, Regional Development, Capital Accumulation, Space, Diyarbakır.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ ..... **I**
ÖZET ..... **II**
ABSTRACT ..... **III**
İÇİNDEKİLER ..... **IV**
TABLO LİSTESİ ..... **VII**
ŞEKİL LİSTESİ ..... **IX**
KISALTMALAR ..... **X**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

KÜRESELLEŞME

1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE **4**
1.1.1. Küreselleşmenin Tanımı 4
1.1.2. Küreselleşmenin Boyutları 5
1.1.2.1. Teknoloji Boyutu 5
1.1.2.2. Siyasi Boyutu 7
1.1.2.3. Ekonomik Boyutu 8
1.2. KÜRESELLEŞME YAKLAŞIMLARI **10**
1.2.1. Hiper Küreselleşmeciler 10
1.2.2. Şüpheciler 11
1.2.3. Dönüşümcüler 11
1.3. KÜRESELLEŞMENİN TARİHİ SÜREÇ İÇİNDEKİ GELİŞİMİ **13**
1.3.1. Önceki Toplum: Feodalizm 14
1.3.2. Feodalizmden Kapitalizme Geçiş 18
1.3.3. Sanayi Öncesi Kapitalizm 20
1.3.4. Sanayi Devrimi 22

1.3.5. Birinci Küreselleşme Dalgası (1870-1914) 27
1.3.6. Büyük Buhran ve Dünya Savaşları (1914-1945 Dönemi) 30
1.3.7. İkinci Küreselleşme Dalgası (1945-1980) 37
1.3.8. Üçüncü Küreselleşme Dalgası (1980 ve Sonrası) 42

İKİNCİ BÖLÜM

BÖLGESELLEŞME SÜRECİ

2.1. KÜRESELLEŞME Mİ, YERELLEŞME Mİ? 44
2.2. BÖLGESEL (SERMAYE BİRİKİMİ) KALKINMA VE BÖLGESEL EŞİTSİZLİK 47
2.3. BÖL, PARÇALA, YÖNET: KALKINMA AJANSLARI 53
2.4. BÖLGESEL BİR POLİTİKA: GAP 61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEKANSAL DÖNÜŞÜM

3.1. MEKAN ARAŞTIRMASI 70
3.1.1. Mekân Kavramı 70
3.1.2. Sermaye Birikiminin Mekân İlişkileri 73
3.1.3. Yapay Bir Mekân: Panoptikon 77
3.2. SERMAYENİN KENT MERKEZLERİNDE YENİDEN ÜRETİMİ 80
3.2.1. Gelirin Yeniden Dağıtılması Sürecinde Kentlerin Rolü 84
3.3. ZAMAN-MEKAN 87

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SERMAYENİN MEKANDA BİRİKİMİ: DİYARBAKIR ÖRNEĞİ

4.1. DİYARBAKIR TARİHİ 92
4.1.1. Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır 98
4.2. DİYARBAKIR'DA MEVCUT YAPI 102
4.2.1. Demografik Yapı 102
4.2.2. Sosyal Yapı 105
4.2.3. Ekonomik Yapı 113
4.3. KÜRESELLEŞME VE DİYARBAKIR 117
4.3.1. Kentleşme 118
4.3.2. Göç 124

4.3.3. İki Farklı Diyarbakır..... 128
SONUÇ 135
KAYNAKÇA 141

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1: Küreselleşme Yaklaşımında Üç Eğilim 12

Tablo 2: 1801 ve 1841'de İngiltere Nüfusu Karşılaştırması 24

Tablo 3: Merkez Ülkelerde Sosyal Harcamaların Gayrisafi Yurtiçi Hâsılaya Oranı 1960-1975 39

Tablo 4: Türkiye'de İstatistiki Bölge Ayırımı 55

Tablo 5: Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki İllerin Yıllar İtibariyle İKE Değerleri 64

Tablo 6:Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki İllerin Yıllar İtibariyle Temel İnsani Kalkınma Göstergeleri 65

Tablo 7: Bölgelere Göre Yoksulluk Oranları 67

Tablo 8: Diyarbakır'da Bina İnşasının Yıllara Göre Dağılımı 101

Tablo 9: Karşılaştırmalı Göstergeler ve Sıralamalar 103

Tablo 10: Diyarbakır Nüfus Projeksiyonu 104

Tablo 11: Okur-Yazarlık Oranı-2017 106

Tablo 12: 2017 Yılı Okullaşma Oranları (%) 107

Tablo 13: Karşılaştırmalı Derslik Başına Düşen Öğrenci Sayısı 2012-2017 108

Tablo 14: Sağlık Personeli Sayısı/2017 108

Tablo 15: Hastane ve Yatak Sayısı/2017 109

Tablo 16: Kamusal Olmayan Nüfusun İşgücü Durumu/2017 111

Tablo 17: Eğitim Durumuna Göre İşgücü (Bin Kişi)/2017 112

Tablo 18: İstihdamın Sektörel Dağılımı/2017 112

Tablo 19: İhracat Göstergeleri 113

Tablo 20: İthalat Göstergeleri..... 114

Tablo 21: Kullanım Yerlerine Göre Elektrik Tüketimi (Mwh)/2017..... 115

Tablo 22: Diyarbakır İçin Grup Faktör Analizi 116

Tablo 23: İBBS Düzey 1 ve Düzey 2 İl ve İlçe Nüfusları 127

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No.

Şekil 1: Küçülen Dünya Haritası 91

Şekil 2: Gabriel'in Kale Planı 93

Şekil 3: Diyarbakır'ın Günümüze Kadar Ulaşmış Yapıları ve Dönemleri..... 95

Şekil 4: 1916'da Kente Eklenen Yeni Yollar 97

Şekil 5: Diyarbakır'da 1923-1950 Yıllarında İnşa Edilen Kamu Binaları 99

Şekil 6: Kişi Başına GSYH ($) 113

KISALTMALAR

ADNKS	Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
ÇUŞ	Çok Uluslu Şirketler
DBB	Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
FAD	Gıda ve Tarım Teşkilatı
GAP	Güneydoğu Anadolu Projesi
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
IBDR	Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası
ILO	Uluslararası Çalışma Örgütü
IMF	Uluslararası Para Fonu
İBBS	İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması
İYUP	İstikrar ve Yapısal Uyum Programları
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşma Örgütü
OPEC	Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
ÖUKP	Ön Ulusal Kalkınma Planı
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	Sivil Toplum Kuruluşları
UN	Birleşmiş Milletler
WB	Dünya Bankası
WTO	Dünya Ticaret Örgütü

GİRİŞ

İnsanlık tarihi boyunca insan ihtiyaçları sürekli olarak bir değişim ve dönüşüm yaşamıştır. Avcılık ve toplayıcılıktan tarıma geçen insanoğlu sınırsız ihtiyaçlarını karşılamak için çevreyi de kendisiyle birlikte dönüştürmüştür. Artık birer çiftçi olan insanoğlu köylü sınıfının temellerini de bu dönemde atmıştır. Ortaçağ'a gelindiğinde ise Avrupa'da yeni bir sistem ortaya çıkmıştır. Feodalizm olarak adlandırılan bu sistem, toprak hakimiyetine dayalı bir sistemdi. Hiyerarşik bir düzeni temsil eden feodalizmde piramidin en üstünü krallar, bir altını soylular ve en altı ise serfler oluşturmaktaydı. Serfler topraktan ayrı düşünülemez ve lordlar değişse bile bu sadece serflerin yeni bir lordu olduğu anlamına gelirdi. Yine bu sistem içinde yer alan rahipler de serflere, itaat ettikleri sürece cennete kavuşacaklarını söyleyip kilisenin güç kazanmasına sebep olmuştur.

Haçlı Seferleri'nden sonra değişen insan ihtiyaçlarıyla beraber yeni bir düzene ilk adım atılmıştır. Toprak artık az sayıda kişinin mülkiyetine geçmiştir. Sermayenin ilkel birikimi İngiltere'de ortaya çıkmış ve kapitalizm için altyapı oluşturulmuştur. Köylülerin toprakları zorla alıkonmuş ve üretim araçlarından yoksun bırakılmışlardır. Üretim araçlarına sahip olan burjuvazi ile emek gücünü kapitaliste satmak zorunda kalan ücretli işçiler yani proletarya olarak iki sınıf doğmuştur. 16.yüzyıldan sonra burjuvazi hammadde ihtiyacını ve piyasayı düzenlerken kasabalarda yaşayan zanaatçılar asıl üretimi yapmaktaydı. Marx bu süreci 'ev endüstrisi' olarak tanımlamaktadır. 18.yüzyıla kadar zanaatçı olan kesim gittikçe kapitalist-tüccar-aracı-müteahhitte bağımlı bir ücretli sınıfa dönüşmüştür.

İnsan yerine çalışacak makinelerin icadı ile İngiltere'de büyük bir devrim gerçekleşmiştir: Sanayi Devrimi. Ticaret burjuvazisi artık sanayi burjuvazisine dönüşmüştür. Kömür, demir ve pamuklu metaların üretimi on kat artmıştır. İngiltere'nin orta sınıfı artık zenginleşmiştir. Kapitalist sermaye, işçileri günde 12 saat

çalıştırarak işçinin artı değerine el koymuş ve bu sayede sermaye birikimi muazzam ölçüde artmıştır. Çalışma koşullarının ağır olmasından dolayı bu dönemde birde işçi hareketleri başlamıştır. Oy verme hakları bile bulunmayan işçiler, Ludist hareketleri ve Çartistler ile taleplerinin bir kısmını kabul ettirebilmişlerdir. Ancak ne var ki İngiltere Parlamentosu çalışma saatini sadece 10 saate düşürmüştür. Şimdiki zamanda Amerika ve İngiltere'ye baktığımızda sanki her zaman politik demokrasinin var olduğu izlenimine kapılırız. Oysa ki bahsi geçen ülkelerde her yurttaş için oy hakkı güzellikle değil mücadele sonucu kazanılmıştır.

Teknolojik gelişmeler ile İngiltere artık daha da güçlenmiş ve sömürgecilik anlayışı ile Afrika topraklarına el koymuştur. Emperyalizm dediğimiz bu anlayış ile sömürgelerin iç pazarlarında söz sahibi olan İngiltere sermaye ihracına başlamıştır. Kapitalizmin bir mantığı olan sermayenin genişlemesi için gerekli sömürgeler, ucuz mal kaynakları ve stratejik açıdan köprü olarak emperyalist devletlere hizmet etmiştir. İngiltere her ne kadar Birinci Dünya Savaşı'ndan süper güç olarak çıksa da 2.Dünya Savaşı'nda Avrupa'nın büyük yıkım almasıyla dengeler değişmiş ve süper güç olarak karşımıza Amerika çıkmıştır.

1980'lere geldiğimizde artık kapitalizm küreselleşmeye evrilmiştir. 1970'lerde yaşanan petrol krizi ile kapitalizm, mantığı gereği bu krizden de güçlenerek çıkmıştır. Dünya yeni bir dönüm noktasındadır. Ticaretin önündeki bütün engeller kaldırılmış ve ülkeler serbest ticarete geçmiştir. Dünya artık küreselleşmiş ve tek pazar haline gelmiştir.

Küreselleşme ile birlikte yeni bir kavram da literatüre girmiştir: Yerelleşme. Teknolojinin gelişmesi zaman ve mekân anlamını yitirirken bölgesel süreçlerde sorgulanmaya başlanmıştır. Yerelleşme ile kastedilen şey dünya literatüründe devletin gücünün azalması ve merkezi yönetimlerde boşalan yerlerin yerel aktörlerin karar mekanizmalarının almasıdır. Daha önceleri devletten kaynak talep eden geri kalmış bölgeler, 1980'lerden sonra uluslararası piyasalara eklenmek için düzenlemelerin yapılması yönünde taleplerde bulunmuşlardır.

Neredeyse bütün ülkelerin en önemli amacı artık ekonomik büyüme ve kalkınma olmuştur. Bir merkezin etrafında ekonomik ve sosyal faaliyetlerini arttıran

ülkeler, bölgelerarası eşitsizliğe sebep olmuştur. Bu süreç, bölgelerin ekonomik faaliyetlerini, çevrenin, kentlerin doğal durumunu ve nüfus dağılımını bozmuş, kalkınmanın sosyal ve ekonomik maliyetlerini arttırmış ve bunlar beraberinde daha fazla gelişme imkânı getirmediğinden tıkanıklığa girmiştir. Kapitalist birikim, ülkeler arasında gelişme farklılığı yaratmakla kalmamış aynı zamanda ulus-devlet içinde de farklılıklar yaratmıştır. Ulus-devlet içinde bölgeler arasındaki farklılıkların sebebi olarak sermaye birikim mekanizmasının öncelikle bir mekânda gerçekleşmesi ve sonra diğer mekanlara dağılmasıdır.

Türkiye bölgelerarası gelişmişlik farklarını azaltmak için Beş Yıllık Kalkınma Planlarını hayata geçirmiştir. Ancak bu planların ülkemizde ne denli eşitsizliği giderdiği tartışılmaktadır. Kentlerin içindeki bölgesel farkların da ortaya çıkmasıyla yoksulluk artmış ve yoksul olan bu bölgelerde sermayenin yetersiz olması 'yaşanılamaz' olgusunu ortaya çıkarmıştır. Bir ülkede aynı anda hem bölgesel eşitsizlikleri gidermek hem de ekonomik büyümeyi sağlamak, görüldüğü üzere uygulanan bölgesel kalkınma politikaları ile pek mümkün görünmemektedir.

Sermaye birikimi her zaman coğrafi bir mesele olmuştur. Uzamsal düzenlemeler, coğrafi yayılma ve eşitsiz coğrafi gelişim imkanları olmasaydı, kapitalizm işlerliğini çoktan kaybederdi. Türkiye'de her ne kadar geç kapitalistleşen bir ülke olsa da coğrafi olarak kapitalizmin getirdiği sermayenin eşitsiz ve bileşik gelişimini kendi içinde barındırmaktadır.

Ülkemizin doğusunda bulunan Diyarbakır kenti, tarih öncesinden beri Doğu'nun önemli merkezlerinden biri olmuştur. Küreselleşmenin etkisiyle yaşanan kentleşme sürecini Diyarbakır demografik olarak büyüme şeklinde gerçekleştirmiştir. Bu kentleşmenin doğal olgular sonucu gerçekleşmemesinin asıl sebebi, bölgede son 20 yıldır yaşanan çatışma ve yarattığı sorunların kente yansımasından kaynaklanmıştır. Kente özgü dinamiklerin insanların yaşam tarzlarında değişime yol açması ile kentleşme süreci, kentlileşme olgusunu oluşturamamış, nihayetinde devasa nüfuslu ancak kırsal görünümlü yerleşmeler ortaya çıkmıştır. Göçün de etkisiyle kent merkezine gelen insanların sosyo-ekonomik özgürlüklerine kavuşan kesimi, kırsal görünümlü yerleşim yerlerini terk ederek kentin daha lüks yaşam yerlerini tercih etmesi kentin ikili farklı yüzünün oluşmasına sebep olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÜRESELLEŞME

1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmamın ilk bölümünde küreselleşmeyle ilgili kavramsal bir çerçeve oluşturulacak, küreselleşmenin aslında birçok iktisatçı için ne ifade ettiğini ve bunu nasıl tanımladıkları ele alınacaktır. Daha sonra küreselleşmenin unsurları sıralanacaktır. Konuyu bu çerçevede oluşturmak daha sağlıklı olacaktır.

1.1.1. Küreselleşmenin Tanımı

1970'lerde yaşanan krizin sonrasında dünya ekonomisi yeni bir sürece girmiş ve 1980'lerden itibaren bağımlılık okulu ve neo-Marksist eğilimlerin önemsizleşip modernleşme okulunun değişmiş haliyle egemen paradigmaya dönüştüğü söylenebilir (Erbaş, 2009: 19). Bahsi geçen dönüşüm süreci, 1980'lerde yoğun bir paradigma değişikliğinin yaşanması sonucu yerini küreselleşmeye bırakmıştır. Küreselleşme aslında niceliksel bir değişmeden çok niteliksel bir kayışı ifade etmektedir (Orhan, 2017: 1).

Küreselleşme kavramı ilk olarak bir İngiliz iktisatçı olan W. Foster'ın 1833'de, dünya üzerindeki kaynakların dağılımı ve kullanımı konularını ele aldığı bir makalede karşımıza çıkmıştır. McLuhan ise 1962'de yazdığı bir metin ile yeni iletişim teknolojilerinin yaşamlarımızdaki etkisinin anlaşılması için 'küresel köy' terimini ilk kez kullanarak dünya ekonomisinin tek bir pazar haline geleceği düşüncesinin temelini atmıştır. Bugünkü anlamını kazanması ise Garett Hardin'in 'Kaynakların Paylaşımı ve Kullanımı' isimli 1968'deki çalışmasından sonraya rastlamaktadır (Karabıçak, 2002: 116).

Küreselleşme en basit tanımıyla, bir metanın ya da bir olayın dünyanın birçok yerinde yayılması anlamını taşımaktadır. Dünya Bankası'nın 2002'de yayınlamış olduğu 'Globalization, Growth and Poverty' adlı raporunda küreselleşme sürecinin, toplumların ve dünyadaki ekonomilerin süre giden bütünleşmesi olarak tanımlamıştır. Hala bir fikir birliği olmamasına karşın bu kavram değişik bakış açılarıyla yorumlanmıştır. Bazı yazarlar gelişmiş ülkelerin kontrolü altında gelişen bir süreç olarak ifade ederken bazı yazarlar ise bu kavramı kendiliğinden gelişen bir süreç olarak ifade eder (Kaymakcı, 2007: 4).

Boratav'a göre; küreselleşme kavramı yeni ortaya çıkan bir kavram değil aslında yeni bir terimdir. Teknolojinin hayatımıza hızla girmesi ile hız kazanan kapitalizmdir. Küreselleşme yeni bir kavram olarak ortaya atılmış gibi görünse de bu sadece 'Emperyalizm' kavramına yeni bir kamuflaj aramaktan kaynaklıdır. Merkez-Çevre aktörlerini ele alırsak Çevre, merkeze doğru elindeki tüm kaynakları aktarırken, Merkez de Çevreye birçok mal ve hizmet aktarır. Bu şekilde küreselleşme, emperyalizm ile aynı olguyu açıklar ancak bir farkla: Kutuplaşma olgusu. Küreselleşme bu olguyu göz ardı etmektedir. Ekonomik açıdan da bu böyledir. Bu görüntüyü saklayan sis bulutu ise tam da küreselleşme kavramıdır (Boratav, 1997: 23).

Aydın'a göre ise küreselleşme; iktisadi düzlemde piyasa ekonomisi (korumacılık tasfiye edilerek mal ve hizmetlerin önündeki engellerin kaldırılması ve ticari serbestleşme), siyasi düzlemde liberal demokrasi (insan hakları ve hukukun üstünlüğü, çok partili demokratik sistem) ve kültürel düzlemde ise post-modernizm (farklı kültürlerin, düşüncelerin ve inançların kaynaşması) olguları global boyutlar kazanmış, küresel bir toplum oluşturmuşlardır (Aydın, 2000: 13).

1.1.2. Küreselleşmenin Boyutları

1.1.2.1. Teknoloji Boyutu

1980li yıllardan itibaren bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygınlık kazanması ile dünyada mesafeler ve mekanların sınırları ortadan kalkmıştır. Küreselleşme finans piyasalarında kendini gösterdikten sonra ticaretten çevreye, siyasetten kültüre birçok alanı etkilemiştir (Çelik, 2012: 66).

Bilgi teknolojilerinin ve iletişim devrinin yaygınlık kazanması küreselleşme süreciyle yakından ilgilidir. Bu durum ekonomik alanda da böyledir. 24 saatlik para piyasaları, bilgisayar teknolojileri ile gerçekleşmektedir. Sadece gelişmiş değil gelişmekte olan hatta gelişmemiş bölgelerde bile elektronik iletişim dünyası gündelik yaşamları ve kurumları sarsmaktadır. Örneğin televizyonun ortaya çıkardığı etkiyi bugün hepimiz bilmekteyiz (Giddens, 2000: 43).

Bilişim teknolojilerinin yaygınlık kazanması ile ülke sınırlarının tüm dünyada ortadan kalkması olarak adlandırılan teknolojik küreselleşme, teknolojik gelişmeler sayesinde üretim sistemlerinin tabanına dayanan teknolojileri kökten değiştirmiştir. Teknolojinin gelişmesi ile ulaşım ve iletişim maliyetlerinin de düşmesi küreselleşme sürecinin etkilerini göstermektedir. Örneğin; uzaya fırlatın ilk uydu 1969 yılında gerçekleşmiş, ancak günümüze baktığımızda uzayda binden fazla uydu bulunmaktadır (Aydemir ve Kaya, 2007: 277). Diğer bir örnek ise 1970 yılında bir milyon megabitlik bir veri Boston'dan Los Angeles'e tam 150 bin dolar maliyetle ulaşırken, şimdi bu sadece 12 cent civarındadır (Bayar, 2008: 29).

Ülkelerin sorunlarının teknolojik küreselleşme ile çözüleceği kanısı iyimser bir duygudur. Bunun nedeni, dünya üretimi ve iş bölümünün, küreselleşmiş büyük şirketlerin kontrolü altında olmasıdır. Metropol ülkelerde uluslararası ticaret, ekonomi politikaları ve yatırım kararlarını bu ulus ötesi şirketler belirlemekte ve neredeyse bütün ürünlerle ilgili üretim bilgilerini kendi tekellerinde tutmaktadırlar (Çelik, 2012: 67).

Günümüzde artık elektronik ticaret, küreselleşme sürecinin tamamlayıcısıdır. Hazine bonoları, hisse senetleri, döviz işlemleri, bankacılık işlemleri, borsa, mal ve hizmet dolaşımı, finans piyasaları fiili olmaktan çıkmış, bu işlemleri elektronik bir ortama taşımıştır. Bu manada küreselleşme, teknolojilerin ve ulusal pazarların birleştiği, ulus devletin yerini e-devletin aldığı, ticaretin yerini e-ticaretin aldığı, kalifiye insan gücünün ve mal ve hizmetlerin rekabet koşullarını yerine getirecek düzeyde standartların yakalanmak zorunda kaldığı, kamu yönetimi açısından kendine özgü kalıpların yaratıldığı bir süreç durumuna gelmiştir (Orhan aktaran Aydemir ve Kaya, 2007: 278).

1.1.2.2. Siyasi Boyutu

Küreselleşmenin siyasi boyutuna baktığımızda, küreselleşme öncesinde sistemin ana belirleyicisi olan ulus devletler, küreselleşme sonrasında yetkilerini ulus ötesi örgütlere bırakmak zorunda kalmıştır. Küreselleşme ile yetkilerini ulus ötesi kuruluşlara bırakan ulus devlet aynı zamanda aldığı uluslararası kararlarda dış dünyayı da dikkate alması gerekliliği doğmuştur.

20. yüzyılın ikinci yarısında soğuk savaş ulus devlete katkı sağlarken 1990lardan sonra SSCB'nin yıkılması ile ulus devlet hakimiyeti sona ermiş ve ABD, dünyada tek güç haline gelerek küreselleşmenin siyasi ayağını oluşturmuştur. Ulus devlet tam anlamıyla ortadan kalkmamış ancak büyük ölçüde değişime uğramıştır. Ulusal sınırların ortadan kalkması işgücü ve sermaye üzerindeki hareketliliğin fazlalaşması ve önündeki engellerin ortadan kalkması, ulus devletin hakimiyetini azaltmıştır (Elçin, 2012: 14).

Bu gelişmeler ile birlikte soğuk savaştan sonra devlet politikaları farklı bir ölçekte tanımlanmıştır. Sadece kendi siyasi sınırları içinde kalan devlet ve piyasaların artık küresel ekonomi dışında hareket etmeleri imkansız hale gelmiştir. Geleneksel ulus devletin sona ermesi ile küreselleşme, kendine özgü kurumlar ile kendi devletini yaratmıştır (Drache, 1999: 1).

Bazı devletler küreselleşme ile ekonomik açıdan küçüldüğü için siyasi ortamda ufalanmış, bazı devletler ise AB'de olduğu gibi bütünleşerek küresel dünyaya uyum sağlamışlardır. Artık küresel bir köy olan dünyanın sınırları kalkmış ve gücü yetenin gücü yetmeyeni yuttuğu bir arenaya dönüşmüştür. Karşılıklı siyasi ilişkilerde eşit olunması gerekirken, bu durum daha çok karar alanlar ile karara razı olanlar olarak gelişmiştir. Gelişmemiş ya da gelişmekte olan ülkeler uluslararası ilişkilerde seyirci durumunda kalmış ve küresel köyün 'ihtiyar heyeti' konumuna düşmüşlerdir (Güven, 2017).

Küreselleşme sürecinde ulus devletlerin yetkilerini kaybetmesi gelişmekte olan ülkelerde daha fazla önem arz etmektedir. Dünya ekonomisine eklemlenme için liberal politikalara hız veren ancak serbest piyasa ekonomisine tam anlamıyla

eklemlenemeyen bu ülkeler IMF (Uluslararası Para Fonu), WTO (Dünya Ticaret Örgütü) ve WB (Dünya Bankası) gibi kuruluşların dayattıkları kurallar yüzünden zarar görmektedirler. Ulus devletlerin küreselleşme ile sarsılan hakimiyetleri birçok alanda tartışılmaya başlanmıştır. (Özkıvrak ve Dileyici, 2001: 134).

Küreselleşme ile temel değerler olan özgürlük, çevrenin korunması, insan hakları, demokrasi evrensel bir nitelik kazanırken, yönetim aygıtı olan ulus devlet yerelleşme, katılım, demokratikleşme, saydamlık, hesap verilebilirlik, esneklik gibi güçlü eğilimlerin baskısı ile yeniden belirlenmek zorunda kalmıştır. Bu şekilde devlet küçülmüş ve sosyo-ekonomik politikalar, siyasi reformlar ve özelleştirmeler gibi stratejiler devletlerin yeni politikaları olmuştur (Köse, 2003: 13).

1.1.2.3. Ekonomik Boyutu

Ekonomik küreselleşme, ülke ekonomilerinin dünya ekonomisine entegrasyonu, yani dünyanın tek bir pazar halini alması olarak ifade edilmektedir. Bir başka ifadeyle ülkeler arasında mal, emek ve sermaye akışkanlığının artmasıyla ekonomik ilişkilerin yaygın hale gelmesi ve ülkelerin gittikçe birbirine yaklaşması ekonomik küreselleşme olarak tanımlanır (Fischer, 2003: 3).

Giddens'e göre ekonomik küreselleşme, bir gerçekliği oluşturmakta ve önceki senelerin bir devamı ya da önceki senelere bir dönüş niteliği taşımamaktadır. Ticaretin çoğu bölgesel düzeyde gerçekleşirken, finans piyasalarında tam manasıyla bir küresel ekonomi varlığını sürdürmektedir. Küreselleşme ülkelerin ekonomik açıdan karşılıklı bağımlı olması anlamına gelmemekte, ancak içinde bulunduğumuz dönemde zamanın ve mekânın dönüşümüyle alakalı bir kavramdır. İster ekonomik olsun ister farklı bir konu olsun meydana gelen olaylar, bizleri önceki yıllara göre daha fazla etkilemektedir (Giddens, 2000: 42).

Bu süreçte küresel firmaların öne çıkmasıyla beraber WB, IMF ve WTO gibi küresel kuruluşlar da küresel ekonominin aktörleri haline gelmiştir. Özellikle son yıllarda bu kuruluşların önderliğinde dünya ekonomisini düzenlemek maksadıyla birçok girişimde bulunulmuş ve bu girişimler daha çok üretim faktörlerinin ve ticaretin dolaşımında yaşanan engellerin kaldırılması yönünde gerçekleşmiştir (Köse, 2003:

11). ‘En Tepedekiler 200: Şirketlerin Küresel İktidarının Yükselişi’ isimli araştırmada, ticaret ve yatırımların liberalleşmesiyle hâkim şirketler, orantısız biçimde politik ve ekonomik güce sahip oldukları kanıtlanmıştır. Dünyadaki 100 en büyük ekonomik birimlerden %49’unu devletler oluştururken %51’ini şirketler oluşturmaktadır. Ülkelerin ve şirketlerin GSMH (Gayri Safi Milli Hasıla)’sı karşılaştırılırken en üstte yer alan 200 şirketin toplam satışları, toplam küresel ekonomik faaliyetlerinden daha fazla büyüdüğü, kronik yoksulluk çeken 1,2 milyar kişinin toplam yıllık gelirinin tam 18 katına eşit olması ve dünyada en büyük ekonomik güce sahip olan 10 ülke hariç diğer ülkelerin ekonomilerinden daha büyük ekonomilere sahip olmaları ve en tepede bulunan 200 şirketin 82’si ABD’de, 42’si Japonya’da olması da düşündürücüdür (Yılmaz, 2012: 264-5). Ekonomik küreselleşmenin derinleşmesi, uluslararası ekonomi kuruluşlarını sürekli gündeme getirmektedir. Bu kuruluşların uluslararası ve bölgesel olarak yaptıkları faaliyetler sürekli olarak devam etmektedir (Köse, 2003: 11).

Bugün dünyadaki ülkelerin birçoğu ekonomik anlamda bütünleşmiştir. Örneğin; Tayland’da bir kriz başladığında, bu bütün Asya’yı ve bizim ülkemizi etkilemekte ya da Rusya’da başlayan bir krizden dolayı Türkiye'den bu ülkeye ihracat yapan birçok firmanın, kapısına kilit vurmak zorunda kalabilmesine yol açabilmektedir. Bu da doğal olarak; ülkelerin kendi uyguladıkları politikaları kadar, diğer ülkelerin uyguladıkları siyasal ve ekonomik politikalar konusunda etkilendiklerini göstermektedir. Yani ülkelerin kendi iç sorunları, dış ilişkilere yansımakta ve bu da iki sorunun arasındaki sınırı ortadan kaldırmaktadır. (Bozkurt, 2000: 8).

Sonuç olarak dünya ekonomisinde değişimler yaşanmış ve serbest piyasa ekonomisine geçişle birlikte, tüm dünya tek bir pazarda bütünleşmiş, sermaye, mal ve hizmet hareketliliği serbestleşmiş, ekonomik küreselleşme eğilimleri sürat kazanmıştır. Bu doğrultuda, dış ticaretin serbestleşmesi, iktisadi teşebbüslerin özelleştirilmesi, sübvansiyonların kaldırılması, ulusal para birimlerinin konvertibilitesinin sağlanması gibi hareketler üzerinde bütün kısıtlamaların kaldırılması hedeflenmiştir. Böylece rekabet koşullarında dünya ekonomisindeki piyasaların en fazla kar elde edebilecekleri alanları serbestçe kullanmalarının önü açılmıştır (Özkıvrak ve Dileyci, 2001: 137).

1.2. KÜRESELLEŞME YAKLAŞIMLARI

McGrew'e göre küreselleşme, dünya çapında birbiriyle bağlantılığın genişlemesi, hızlanması ve derinleşmesi, dünya siyasetinin incelenmesinde tartışmalı bir konudur. Bazı teorisyenlere göre bu olgu yeni iken, bazıları için daha önceki süreçlerden pek farklı değildir. Bir diğer teorisyenler için ise, küreselleşme ile birtakım şeylerin değiştiğini fakat her şeyin değişmediğini ifade eder. Küresel Dönüşümler adlı kitabında McGrew küreselleşmeyi üç şekilde sınıflandırmıştır (McGrew, 2010:16):

1. Hiper küreselleşmeciler
2. Şüpheciler
3. Dönüşümcüler

1.2.1. Hiper Küreselleşmeciler

Hiper küreselleşmeci teorisyenler küreselleşmenin yeni bir gerçeklik olduğunu savunmuş, 1980'lerden sonra ekonomik, kültürel ve siyasi devrimlerin bir bütünü olarak kabul etmişlerdir. Dünya ekonomisi bütünleşik bir yapıya geçmiş, ulus-devlet önemini yitirmiş ve sınırların önemsizleştiği küresel bir düzen ortaya çıkmıştır. Dicken'a göre muhtemelen en büyük görüş- tüm siyasal -ekolojik yelpazeye yayılan – ulusalın artık geçerli olmadığı sınırsız bir dünyada yaşadığımızı iddia eden hiper-küreselistler olarak adlandırılabilecek şeylerden oluşur. Böyle bir dünyada, küreselleşme yeni ekonomik (politik ve kültürel) düzendir. Ulus devletlerin artık önemli aktörler veya anlamlı ekonomik birimler olmadığı ve küresel kurumlar tarafından yer ve topluma bağlı kalmadan oluşturulan standartlaşmış küresel ürünlerin sağlanmasıyla tüketici zevklerinin ve kültürlerinin homojenleştirildiği ve tatmin edildiği bir dünyadır. Böylece, 'küresel' in doğal düzen, kaçınılmaz bir durum olduğu, zaman-mekânın sıkıştırıldığı, 'coğrafyanın sonu' olduğu ve her yerde aynı hale geldiği iddia edilmiştir. Friedman'ın açısından, 'dünya düzdür'. Böyle bir hiper-küreselist görüş, coğrafi yayılımı arttırma ve ekonomik faaliyetler arasında işlevsel entegrasyonu artırmada kaçınılmaz bir süreç olarak gösterilmektedir. Ancak Dicken bu görüşü bir mit olarak görmüş ve bunun olma ihtimalinin olmadığını dile getirmiştir (Dicken, 2011: 4).

1.2.2. Şüpheciler

Küreselleşmiş bir ekonomik dünya kavramı geniş çapta kabul görmesine rağmen, bazıları mevcut durumun 'yeniliğinin' çok abartılı olduğunu savunarak daha şüpheci bir tutum benimsemiştir. Dünya ekonomisinin, Birinci Dünya Savaşı'ndan (1870–1913) önceki yarım yüzyılda bugün olduğundan daha açık ve daha entegre olduğu iddia edilmiştir. Bu konumu haklı çıkarmak için kullanılan ampirik kanıtlar, istatistiksel birimler olarak ulusal devletlere dayanan nicel verilerdir. Bu tür veriler, ticaret, yatırım ve özellikle nüfus göçünün ülkeler arasında giderek artan miktarlarda aktığı bir dünyayı ortaya koymaktadır. Gerçekten de bu tür uluslararası ticaret ve yatırım seviyelerine (1930'ların ve İkinci Dünya Savaşı'nın dünya depresyonundan sonra) yirminci yüzyılın sonraki yıllarına kadar bir daha ulaşılamamıştır. Uluslararası nüfus göçü, en azından sınır ötesi harekâtta yer alan dünya nüfusunun oranı açısından bir önceki seviyelere dönmemiştir. Böyle nicel kanıtlara dayanarak Hirst ve Thompson 'tamamen küreselleşmiş bir ekonomimiz yok, uluslararası bir ekonomimiz var' diyerek şüpheciler için en bilinen kişiler olmuşlardır. Yani şüpheciler sınır ötesi etkileşimlerin yeni bir olgu olmadığını sadece ideolojik bir aygıt olduğunu savunmuşlardır (McGrew, 2010: 16).

1.2.3. Dönüşümcüler

Dönüşümcüler ya da ılımlı orta-yolcular, hiper küreselleşmeciler ve şüpheciler arasında orta sınıf bir pozisyon alırlar. Hiper küreselleşmecilerin devletin artık geçerli olmadığı görüşünü reddetmelerine rağmen, devletler arasındaki uluslararası ilişkileri bölgesel sınırlara bakılmaksızın gerçekleşen küresel ilişkilerden ayırmışlardır. Finansta, ticarette ve iletişimde küresel bağlantılar geçmişte vardı, ancak bunlar şimdi daha sık, daha yoğun ve daha geniş bir ölçekte ortaya çıkmaktadır. Örneğin, İnternet anlık bağlantılar sağlar; çok uluslu şirketler ekonomik kaynakları birçok devletten daha fazla kontrol ederler; iklim değişikliği ve piyasa dalgalanması gibi küresel sorunların artması da verilebilecek örnekler arasındadır. Devletler önemli olmaya devam etseler de sahneyi ÇUŞ ve STK gibi özel aktörlerle ve küresel ve bölgesel yönetişim sistemleriyle paylaşmalıdırlar. Ilımlı orta-yolcular dünyayı tamamen

küreselleşmektense küreselleşiyor olarak görmektedirler, çünkü bölgesel ve uluslarüstü ilişkiler bir arada var olmuştur (Cohn, 2012: 7).

Tablo 1'de Held, McGrew, Goldblatt ve Perraton'un 'Global Transformation' adlı kitabında bu yaklaşımlarla ilgili üç eğilim bulunmaktadır. Buna göre hiper küreselistlere göre ulus-devlet anlayışı eski önemini yitirmiş ve küreselleşmenin itici gücü teknoloji ve kapitalizm olmuştur. Dönüşümcülere göre ise ulus-devletlerin gücü yeniden yapılandırılmış ve yeni bir küresel pazar oluşmuştur. Şüphecilere göre ise küreselleşmenin itici gücü devlet ve piyasalardır. Küreselleşme sürecine alternatif olarak bölgesel bloklar önemli konuma gelmiştir (Held ve diğerleri, 1999: 9).

Tablo 1: Küreselleşme Yaklaşımında Üç Eğilim

	HİPER KÜRESELCİLER	ŞÜPHECİLER	DÖNÜŞÜMCÜLER
Yeni olan ne?	Küresel bir çağ	Ticaret blokları Geçmiş dönemden daha zayıf jeoyönetişim	Tarihsel olarak eşi görülmedik düzeyde küresel karşılıklı bağlılık
Baskın özellikler	Küresel kapitalizm Küresel yönetişim Küresel sivil toplum	Dünya 1989'larda olduğundan daha az karşılıklı bağlı	Yoğun ve derin küreselleşme
Ulusal hükümetlerin gücü	Geriliyor ve aşınıyor	Güçleniyor ve çoğalıyor	Yeniden inşa edilip yeniden yapılıyor
Küreselleşmenin itici gücü	Kapitalizm, teknoloji	Devlet ve piyasalar	Modernitenin birleştirici güçleri
Tabakalaşmanın kalıpları	Eski hiyerarşilerin aşınması	Giderek artan bir şekilde Güney'in marjinalleşmesi	Dünya düzeninin yeni mimarisi

Baskın motif	McDonalds, Madonna vs	Ulusal çıkar	Siyasal topluluğun dönüşümü
Küreselleşmenin kavramlaştırılması	İnsani eylemin çerçevesinde yeniden düzenlemesi ile	Uluslararasılaşma ve bölgeselleşme	Belirli bir mesafedeki eylemlerin ve bölgeler arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlenmesi ile
Tarihsel yörünge	Küresel uygarlık	Bölgesel bloklar Uygarlıklar çatışması	Karşılıklı bağımlılık: küresel bütünleşme ve parçalanma
Özet	Ulus devletin sonu	Uluslararasılaşma devletin kabulü ve desteğine bağlı	Küreselleşme devletin gücünü ve dünya siyasetini dönüştürüyor

Kaynak: Held ve diğerleri, 1999: 10

1.3. KÜRESELLEŞMENİN TARİHİ SÜREÇ İÇİNDEKİ GELİŞİMİ

Küreselleşmeyi anlamak için önce kapitalizme bakmak gerekir. Kapitalizm ne zaman ortaya çıktı, hemen ardından küreselleşme mi geldi? Sorularına cevap verilmeden küreselleşmeyi anlamak olanaksızdır. Bu yüzden küreselleşmeyi anlatmadan önce kapitalizmi ve onun getirdiklerini iyi anlatmak ve anlamak gerekir. Küreselleşmenin tarih içinde gelişimine bakmamız için feodal toplumdan 1980'lerden sonraki döneme kadar bakmakta fayda vardır.

İnsanlık tarihi insanın doğayla olan mücadelesinin, uğraşlarının ve savaşlarının tarihidir. İnsanlığın bir üst aşamaya geçişi, binlerce yıl önce göçebelikten yerleşik hayata geçip, toprağın tarım amaçlı kullanılması ile gerçekleşmiştir. Hayvanların evcilleştirilmesi, tekerleğin günlük yaşama girmesi, demirin bulunması, tarımdaki gelişmeler ekonomik ve toplumsal yönden insan yaşamını dönüştüren çok büyük devrimlerdir (Coşkun, 2011: 18).

1.3.1. Önceki Toplum: Feodalizm

Çünkü hem muharip hem rahip

Çalışanın sırtından geçinir

(Huberman, 2014: 12).

5 ile 16.yüzyıl arasında dünya sahnesine, Avrupa ölçekli bir dünya sistemi olarak adlandırılmış yeni bir olgu meydana çıkmıştır. Bu yeni olgu, büyük bir imparatorluk kadar geniş ve bazı yönleriyle buna benzerlik gösterse de bir imparatorluk değildi. Dünyanın daha önce karşılaşmadığı bir sosyal sistem olması, modern dünya sisteminin ayırt edici bir özelliğiydi. Bu yeni yapı ulus-devletlerin ve imparatorlukların aksine politik değil ekonomikti. Aslında ortaya çıkan bu yeni yapı kendi sınırları içinde hem yeni ortaya çıkmış ulus-devletleri hem de imparatorlukları barındırmaktaydı (Wallerstein, 2015: 39). Avrupa'da başlayan bu yeni sosyal biçim feodalizmdi.

Feodalizmi tek bir tanımlamaya tabi tutmak mümkün olmadığı gibi, tek bir feodalizmden de bahsetmek olanaksızdır. Feodalizm her bölgede farklı özellikler göstermiş ve bu sebeple kabul edilen tanımının farklı şekillerde nitelendirilmesine neden olmuştur. Feodalite isminin türediği feodum veya fief eski beneficum, yani bir efendinin talep edeceği hizmetlerin karşılığında bir arazi parçasını hediye olarak vermesi uygulamasından gelmektedir (Davies, 2006: 341). Bir başka tanımıyla; feodalizm, toprak hakimiyeti üstüne kurulu bir sisteme dayalı toplumsal yapı, yönetim biçimi ve ekonomik rejim olarak tanımlanmaktadır. Sadece ekonomik ilişkilerle değil bu üç ilişki ile beraber feodal toplum anlaşılabilir. Sosyal bir yapı olarak, nüfusu bir yandan topraklanmış bir monarşi, aristokrasi ve kiliseye, diğer yandan da köylü kitlesine bölen güçlü bir sınıf sistemidir (Heaten, 2005: 71). Feodal dönem için Huberman şöyle demiştir: 'Topraksız bey, beysiz toprak olmaz' (Huberman, 2014: 13). Feodalizmi tanımlayan diğer bir yazar Pierson'a göre ise; ''örtüşen ve bölünmüş otorite', gevşek bir bireysel ve himayeci (efendi ve vassal) ilişki ile belirlenen ve bunlar bir araya geldiğinde meydana çıkan sosyal bir hiyerarşik dünya düzeni' olarak tanımlamıştır (Pierson, 2011: 32).

Feodal sistemdeki sınıflar şöyledir; büyük toprak sahipleri, din adamları, burjuvalar, serfler, köylüler ve serbest köylüler. Köylü derme çatma evlerde yaşar, dağınık topraklarda didinerek topraktan geçimini sağlardı. Haftanın iki üç günü lordun toprağında ücretsiz çalışan köylü, öncelikle lordun toprağındaki ürünleri kaldırmak zorundaydı. İlkin ekilmesi, sürülmesi ve biçilmesi gereken her zaman lordun toprağıydı. Aslında köylülerin birçoğu 'serf'ti. Latince 'köle' anlamına gelen 'servus'tan gelen serf, bilinen köle anlamından farklıydı. Köle, her yer ve zamanda alınıp satılabilen bir mal olarak değerlendirilirken serfler topraktan ayrı olarak düşünülemezdi. Lordlar değişebilirdi, ancak bu sadece serflerin yeni bir lordu olduğu anlamına gelmekteydi. Serflerin birkaç derecesi vardır; haftanın iki ya da üç günü lordun evine bağlı olan değil, her zaman lordun tarlasında çalışan 'demesne serfleri' de vardır. Aynı zamanda ekonomik özgürlükleri biraz daha olan serbest köylüler de bulunmaktaydı. Bu serbest köylülerin ayrıcalıkları biraz daha fazla ve lorda olan yükümlülükleri daha azdı. Serbest köylüler kendi tarları dışında beylerin tarlalarını da kiralayabilirdi. Genel olarak malikane sisteminde köylülerin lordlar için var olduğuna inanılır ve serfler toprakta çalışırken, onları çalıştıran kişiler ise lordlar olmuştur. Lordlar feodal sistemde hem yargı hem yasama hem de yürütme görevini üstlenmiş kişilerdi (Huberman, 2014: 12-18).

Böylesi bir dünyada serflerin gündelik işlerini yapabilmesi için kiliseler sürekli olarak telkinlerde bulunurdu. Feodal sistemde kilise herhangi bir kraldan daha güçlü, daha eski ve daha yaygındı. Bu çağda en fazla toprağa sahip olan kiliselerdi. Kiliselerin bu gücünü devam ettirmesi de önemli bir sorundu. Bu dönemde kilisenin öğretisi, Agustinusçuluk olmuştur. Platon'un öğretilerini alan bu düşünce biçiminin kurucusu Aziz Augustinus 'inanmak için anla, anlamak için iman et' cümlesi ile öğretinin felsefesini oluşturmuştur (Cevizci, 1999: 746). Bu düşünce ile feodal dönemde insanlara Tanrı'nın hoşuna gidecek şeylerin yapılması, bulundukları durum için şükretmeleri ve böylece sonsuz hayatın olduğu öbür dünyaya kavuşacaklarını söyleyerek kilise muazzam bir güce sahip olmuştur. Bu düşünce 13.yüzyıla kadar devam etmiştir. Umberto Eco'nun yazmış olduğu *Gülün Adı* adlı kitapta Aristoteles'in kitaplarından korkulduğu ve bu kitapların saklandığı anlatılmış, böylece Aristo kitapları unutturulmuştur (Eco, 2010: 650-670). Bu yüzyıldan sonra egemen olan

İslam Medeniyetleri Aristotales'in kitapları İbni Rüşd sayesinde Batı'ya gelmeye başlamıştır (Akkaya, 2019: 114).

Feodal toplumun 3 özelliği bulunmaktadır. 1-Üretim tarzı 2-Hiyerarşik toplumsal tabaka düzeni 3- Bir dünya görüşü ya da 'değerler kümesi'. Perry Anderson feodaliteyi şöyle tanımlamaktadır: 'Doğrudan üretici/köylü üretim aracı ile yani toprakla özgül bir toplumsal ilişkiden ötürü birleştirilmiştir'. Bu ilişkinin tam formülü ise serfliğin hukuksal tanımıdır. Serfler hukuk ile belirlenmiş bir hareketliliğe sahipti. Toprağı işleyen, toprak üzerinde oturan köylüler toprağın sahipleri değildi. Tarımsal mülkiyet, köylülerden hukuksal olarak zor kullanılıp artık elde eden bir feodal beyin özel kontrolü altındaydı. Bu uygulamanın sonucu, siyasal otorite ile ekonomik sömürünün hukuk düzeyinde birleşmesidir (Ağaoğulları ve Levent, 1991: 163-4).

Feodal toplum örgütlenmesinde birinci bölünme basitçe yönetenler (senyörler) ve yönetilenler (köylüler ve serfler) olarak ayrılmaktadır. Senyörler tabakasındaki bölünme ikinci bölünmedir. Yani şövalyeler, rahipler ve efendiler. Yönetenler kendi içinde üç tabakaya bölünmüş gibi görünmekte ama aslında iki tabakadan oluşmaktadır: Birincisi soylular dediğimiz şövalyeler ve efendiler, ikincisi de ruhban sınıfı dediğimiz rahiplerdir. Bu ayrım ile Ortaçağda toplumsal tabakaların işbölümüne göre farklılaşması ifade edilmekte (Ağaoğulları ve Levent, 1991: 171) ve çoğunlukta Huberman'ın da dediği gibi dua edenler, savaşanlar ve çalışanlar şeklinde anılmaktadır (Huberman, 2014: 11). Şövalyeler savaşırken rahipler dua eder ve bu iki tabakayı beslemek ise çalışanlara düşerdi. Duby bunu şöyle ifade etmektedir: 'Tanrı'nın evi sanıldığının aksine tek değil üçtür: yeryüzünde biriler dua eder, birileri savaşır ve diğerleri de çalışır; bunlar birliktedirler ve ayrı olmayı kabul edemezler; öyle ki birinin işleri diğer ikisinin yaptıklarına temel oluşturur ve hepsi birbirine destek olurlar' (Duby, 1978: 15).

Feodalizmde bir mal değiş tokuşu mevcuttu. Bu değiş tokuş durumu muhtemelen manastır, şato yanında ya da hemen dışındaki kasaba ve haftalık pazarlarda gerçekleşirdi. Lordların ya da piskoposların denetiminde kurulan bu pazarlarda lordların himayesindeki serflerin ürettiği artık ürünler ya da başka serflerin artıkları değiş tokuşa tabi olurdu. Ancak ticaret fazla gelişmediğinden fazla artık ürüne ihtiyaç yoktu. Talep fazla olduğu zaman fazla ürün üretilirdi. Feodal dönemde para

kıttı ve her yerde para geçmemekteydi. Bu koşullar altında malları uzak yerlere götürmek oldukça pahalıydı. Bütün bu sebeplerden dolayı feodal pazarlarda ticaret küçük çaplıydı. Ancak Haçlılar ticareti hızlandırmış ve Doğu'ya yaptıkları seferler ile orada gördükleri lüks yiyecek ve giyeceklere olan talepleri bir Pazar yaratma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Böylece para kullanımı gelişti ve mübadele işlemlerinde yaygınlık kazandı. 12.yüzyıldan sonra parasız ekonomi yerini çok pazarlı bir ekonomiye bırakmış ve ticaretin gelişmesi ile Ortaçağda malikane sistemine ait ekonomi, para ekonomisine dönüşmüştür (Huberman, 2014: 27-36).

Ticaretin ve kent yaşamının 12.yüzyıldan sonra gelişmesi ise toplumsal tabakalarda eski anlayışı değiştirmiştir. Ortaçağ'da kralın ve prenslerin iradesi ile toplanan meclisin niteliğinde bir değişme gerçekleşmiştir. Kendi kendini yönetme yetkisine sahip olan kentlerin, tek başlarına zayıf olduklarını düşünen kişilerin merkezleri haline geldiği ve dolayısıyla ahlaki ve maddi kaynaklar hakkında gönüllülük esasıyla bir birlik oluşturmayı gerektiren bazı çıkarlar hakkında ortak bir bilinçlenmenin baş gösterdiği merkez olmuştur. 'Kentin havası insanı özgür kılar' ifadesi ile bu değişim Ortaçağ'a damgasını vurmuştur (Ağaoğulları ve Levent, 1991: 188-9).

Yeni bir orta sınıfın oluşması ile feodal sistem artık tehlikeye girmiştir. Orta sınıf yıllar boyu gelişmeye devam etmiş ve feodalizme karşı savaşa girmiştir. Bu savaşların ilki Protestan Reformu, ikincisi İngiltere'de gerçekleşen Şanlı Devrim ve üçüncüsü Fransız Devrimi'dir. Burjuvazi tarafından, feodalizm yerine malların serbestçe mübadelesine dayanan ve öncelikli amacın kar elde etmek olan değişik bir toplum kuruldu. İşte bu sistem kapitalizmdi (Huberman, 2014: 174).

'İnsanlar tarım sorununu, halkın geçimini topraktan sağlamanın en iyi yöntemini arama sorunu olarak görmekten vazgeçerek, kapitali toprağa yatırmanın en iyi yolunu arama olarak algılamaya başladılar. Toprağı, gittikçe daha fazla, satılabilen, iyiye de kötüye de kullanılabilen bir nesne, yani tek bir sözcükle belirtecek olursak, çağımızın kapitalistinin "özel mülkiyetine benzer bir şey olarak görmeye başladılar' (Moore, 1989: 13).

1.3.2. Feodalizmden Kapitalizme Geçiş

Kapitalizm, bir başka sömürü toplumunun yani feodalizmin yerine geçti. Kapitalizmin gelişmesindeki çıkışı sağlayan şey, küçük meta üretimi ve onun kimilerini zenginleştiren kimilerini yıkıma uğratan rekabetidir. Egemen sınıfların sömürülen halk karşısında zorlama aygıtı olan sömürücü devlet, doğmakta olan kapitalizm çağında birincil rol oynamaktadır. Feodal düzenin çöküş döneminde kapitalizmin gelişim koşulları ancak yağma, fetih ve bağımlılaştırma ile bir araya getirilmiştir (Leontiev, 1979: 43).

Kapitalizmin doğuşundan önce feodal toplumlarda üretim küçük tarımcılar ve zanaatçılar tarafından yapılıyordu. Nüfusun temel uğraşı tarımdı ve temel üretim aracı ise topraktı. Köylüler feodalizmin demirbaşlarıydı ve beyler tarafından sömürülüyorlardı. Kapitalizmin boyunduruğu altına girmek için önce toprak köleliğinden yani feodal bağımlılıktan kurtulmak gerekliydi. Kapitalizm, üreticiler için feodalizmde sahip olunan üretim araçlarından yoksun kalmasını içerir. Tüm ilkel birikim temellerinde köylülerin ve dolaysız üreticilerin 'mülksüzleştirilmesi' yatmaktadır. Kölelerden farklı olarak özgür olan ve artık salt ekonomik araçlarla emeğine el konulan dolaysız üreticilerin mülksüzleştirilmesine dayanan el koyma tarzı sadece kapitalizmde vardır (Wood, 2003: 107).

Kapitalizm öncesi dönemin iktisadi yönü kapitalizmin birçok unsurunu içerir. İlki, bir ulusun ulus kalabilmesi için askeri gücün iktisadi güç olmadan olmayacağıdır. İkincisi, dönemin iktisadi dinamiğinin dış ticaretten kaynaklandığıdır. Üçüncüsü ise denizaşırı ürünlerin ticaretteki en kazançlı ürünler olmasıdır. Bu ürünler tütün, keten, baharat ve kölelerdir. Komşunu sömür dönemi başlamıştır. Marx'a göre bu süreç 'ilkel birikim' sürecidir. Bu proletaryanın oluştuğu süreçtir. İster doğrudan el koyma biçimi ya da borçlar ve yoksulluk sebebiyle borca karşılık el konulsun, ister elverişli topraklar üstünden gereğinden fazla nüfus artışı şeklinde olsun, geçişin özü değişmez. Proletaryanın ortaya çıkması, mülkiyetin azınlığın elinde toplanması olgusunun öteki yüzüdür. Bu gelişmenin en önemli noktası, küçük üreticilerin hem sosyal hem de iktisadi anlamda parçalanmasıdır. Böyle bir parçalanma hareketi bir yandan zengin köylülerin üst tabakasının sürekli olarak tarla alarak ufak bir sermaye biriktirip bu parayı ticarette ya da tefecilikte kullanmalarına sebep olmuş, öte yandan zengin

komşuları için çalışmak, tarlalarını ya da arazilerini rehine olarak vermek ve nihayetinde ellerinden çıkarmak zorunda bırakılan fakirleşmiş bir alt tabaka yaratmıştır (Dobb, 1990: 27).

Hiçbir toplumsal düzen, bütün üretici güçler topyekûn gelişmeden yıkılmaz; yeni ve daha yüksek bir üretim ilişkisi de bizzat eski toplumsal düzenin bağrında gelişebileceği maddi koşullar oluşmadan eskisinin yerini almaz. Bu nedenle insanlık önüne her zaman çözebileceği sorunlar koyar; daha doğrusu önüne her zaman, çözümünün maddi temelleri bulunan veya bulunma sürecinde olan sorunları koyar (Marx, 1993: 40).

Marx'ın burada dikkate aldığı süreç, feodalizmden kapitalizme geçiş süreciydi. Bunun altyapısı oluşmuş tek yapılması gereken ise eski toplumun kabuğunu kırması kalmıştı (Fülbert, 2008: 17). Aslında bu süreç sermayenin tarih öncesi sürecini oluşturur. Sermayenin ilkel birikimi, ilk olarak İngiltere'de ortaya çıkmıştır. Toprakbeyleri (*landlords*), topraklarını alıkoyuyorlar, üstelik köylüleri kendi yaşadıkları evlerinden atıyorlardı. Güç kullanılarak boşaltılan topraklar hayvanlar için otlak haline getiriliyor, çiftçilere kiralanıyordu. Köylülere topraklarından el çektirilip ikili bir sonuç elde edilmişti. İlki, toprak artık az sayıda kişilerin özel mülkü olmuş; ikincisi, sanayi çok fazla emek gücü emmiştir. Nihayetinde kapitalizmin doğuşu için gerekli birincil koşullar sağlanmıştır; geçim ve üretim araçlarından yoksun bırakılmış bir yığın insan (Nikitin, 1995: 71).

Kapitalist ilişkiler, feodal düzenin bağrında bütün toplum ölçüsünde boy vermeye başlamıştı. Bu iki yeni sınıfın, üretim araçlarına sahip olan burjuvazinin ve bu araçlardan yoksun ve bu sebeple de kendi emek gücünü kapitaliste satmak mecburiyetinde olan ücretli işçilerin yani proletaryanın ortaya çıkmasına bağlıydı. Kapitalist, işçiyi ailesi ve kendisinin geçimini sağlamak için gerekli olandan fazla çalışmaya zorluyor ve bu fazla çalışmadan kapitalistin kendisine mal ettiği bir artı-değer gün yüzüne çıkıyordu. Bu artı-değere el konulması kapitalizmin temel yasası ve bu düzendeki sömürünün özgül biçimini meydana getirmiştir (Kerov, 2011: 232).

Kapitalizmin doğuşunda başka bir yol daha vardır. Burada köylüler ve zanaatçılar ticari sermayenin bağımlılığı altında kalmışlardır. Ticari sermaye, önce

meta değişiminde aracı rolünde olmuş; daha sonra, lonca kurallarına uygun olarak küçük üreticiler katında metalar biriktirmeye, hammadde sağlamaya ve ödünç vermeye koyuldu. Küçük üreticiler tüccarların ekonomik bağımlılıkları altına girmeye böyle başladı. Böylece, tüccar sanayici bir kapitalist olurken, sermaye de sanayi sermayesine dönüştü (Nikitin, 1995: 40).

1.3.3. Sanayi Öncesi Kapitalizm

16. ve 17. yüzyıllarda ulus devlet ve kapitalizm birbirlerinden güç alarak gelişme eğilimine girdiler. Bu dönem bir askeri seferler dönemi, yani deniz aşırı imparatorluğun denetimini sağlamak için açık denizlerin ötesine yapılan seferler dönemidir. Uğruna savaşa girilen yerler için ülkelerin yapmış olduğu yolculuklar, askeri koruma olmadan, değil tacirlerin kazançla dönmeleri hayatta kalmaları bile imkansızdı. 16. yüzyıldan itibaren pazara giren mallar bu sayede kazanılmıştır. Sonraları tonlarca tüketilecek olan yeni bir keyif maddesi de bu dönemde ortaya çıkmıştır; alkol ve alkollü içecekler. İlk zamanlar kitleler halinde tüketilmese de bu, deniz aşırı ülkelerde keşfedilmiş ve getirilmiş olması nedeniyle kar oranı çok yüksek bir lüks üründür. Bu ürünlere ek olarak henüz fazla kullanılmayan altın ve gümüşü de eklemek gerekir; diğer ürünler ise, hiç bilinmeyen ya da çok az bilinen kahve, şeker, kakao ve tütündür. Bu ürünler fazla tüketilmese bile ticari kapitalizmin vazgeçilmeyen ürünleriydi. Avrupa'da ticaret kapitalizmi kapsamında yapılan dört tür ürün, değişimin söz konusuydu:

I. Tekstil ürünleri (Üst sınıflar için üretilen);
II. Lüks ürünler (Üst sınıflarla beraber köleler için de üretilen);
III. Askeri ihtiyaçlar için üretilen ürünler;
IV. O bölgede üretilmeyen ancak pazarların kurulduğu merkezlerde olan halkın ihtiyaç duydukları ürünler: kesim hayvanları ve tahıl.

Bu dönemlerde fiyatları aşağıya çekecek ya da üretimi kolaylaştıracak herhangi bir teknolojik gelişme olmamıştır (Fülbert, 2008: 132).

Kraliçe 1.Elizabeth döneminin sonlarında su gücüne dayanan barut ve kağıt fabrikaları, tel yapımları ve bakırın işlenmesi ortaya çıkmıştı. Şeker rafinesinde

uygulanan yeni yöntemler, tuz elde etmede, kağıt yapımında kullanılan yeni yöntemler, barutun bulunuşu, bakır ve demirin eritilmesi, tel yapımındaki yöntemler toplu bir üretime yol açtı ve binlerce pounda varan sermayelerle yeni yatırımların temelleri atıldı. Tekstil endüstrisinde ortaya çıkan çarpıcı dibekler de dahil. Henüz daha kapitalizmin şafağında, temelinde feodal olan bir toplumun kabuğu içinde bile üretim güçlerinde önemli değişiklikler vardı. Tekstilde öncelikli kullanılan üretim biçimi el zanaatlarıydı. Bu şekilde üretim, küçük yerlerde veya hala tarımla geçinip ekstra bir iş olarak el zanaatını seçen küçük toprak sahibi işçilerinin ve ailelerinin evlerinde yürütülüyordu. Hammadde ihtiyacını ve piyasayı düzenlemek için gerekli sermaye tüccar tarafından sağlanıyordu. Bu tüccarlar işi ya köylerde ya da ticaret merkezlerine yakın olan kasabalarda yaşayan zanaatçılara dağıtır, üretimin çeşitli aşamalarını düzenler ve bu tamamlanmış ürünlerin satışını düzenlerdi. Sanayi devrimi öncesi kapitalizmin bu sürecini betimlemek için 'aile ya da ev endüstrisi' ya da 'eve iş verme' terimleri kullanılmıştır. Marks bu devir için 'manufacture' (Latince bir kelime olup, manu: El, facture: Üretmek anlamındadır. Yani manufacture elle yapılan üretim anlamına gelmektedir.) terimini kullanmıştır (Dobb, 1990: 29).

16. yüzyılda emeğin ucuz ve bol olmasının endüstrinin gelişimine bir uyarı vermesinden sonra kapitalist endüstrinin gelişmesi, işgücü ordusunun kısmen güçsüzlüğü ve işgücü rezervinin endüstrinin yoğunlaşması için elverişli yerlerde olmaması sebebiyle 18. yüzyıl sonlarına değin büyük ölçüde engellendi. Kırlarda hala toprağa bağlı olan ancak bundan tam olarak geçimini sağlayamayan çok büyük bir küçük çiftçiler nüfusunun varlığı dışarıya iş verme sisteminin gelişiminde ve sermayenin, üretimin yoğunlaşması için alana yani atölye ya da fabrikalara yatırılması yerine ev endüstrisinin finansmanına yatırılmasında önemli bir rol oynamıştır. Köylülerin toprağa olan bağlılığı devam etmesi köy endüstrisine teşvik ve işleyen bir işgücü arzını engellemesi eğilimi, kapitalizmin ilkel biçimlerde mevcudiyetini sürdürmesi ve henüz ilke birikimin gelişmemiş olduğu ülkelerde fabrika ya da atölye endüstrisinin gelişiminin gecikmesi büyük oranda açıklamaya yardımcı olmuştur. Bu yarı proletarya sanayi devrimi döneminde toprakla olan bağından koparılacak ve köyden kente işgücünün önündeki tüm engeller kaldırılacaktır. Ancak bu şekilde kapitalist endüstri tam doygunluğuna erişmiştir (Dobb, 2007: 209).

16. yüzyıl ile 18. Yüzyıl arasında Ortaçağ'ın hür olan zanaatkarları yok olma sürecine girmiş ve bu zanaatkarların yerini kapitalist-tüccar-aracı-müteahhite gittikçe bağımlı ücretli bir sınıf almıştır. Endüstriyel örgütlenmenin aşamalarına bakmak gerekirse:

I. Ev ya da aile sistemi: Bu sistem Erken Ortaçağ'da karşımıza çıkmıştır. Satış için değil ancak ev halkı kendi kullanımları için mal üretimi yapmıştır. Dış pazarın beslenmesi için değil.
II. Lonca sistemi: Ortaçağ boyunca dengeli bir dış pazarı beslemek üzere iki üç işçiyi yanlarında çalıştıran bağımsız ustalar üretim yapmıştır. Burada işçiler işledikleri hammaddelerin ve kullandıkları aletlerin sahipleridirler. Emeklerini değil emeklerinin ürünlerini satarlar.
III. Eve iş verme sistemi: 16. ve 18. yüzyıllar arasında, usta ve yardımcıları evde çalışarak dış pazar için üretim yaparlar. Lonca sisteminde ustalar bağımsızdı, ancak bu sistemde araçlara sahip olmalarına rağmen hammaddeyi kendisi ile tüketici arasına giren aracılardan alırlar ve aynı zamanda ücretle çalışan parça işçisi olmuşlardır.
IV. Fabrika sistemi: Ev dışında, işverenin binalarında ve gözetim altında genişleyen pazar için üretim yapılmıştır. Bağımsızlık tamamen yitirilmiş, makinaların kullanımı yaygınlaştığı için ustalık önemini 19. yüzyıldan itibaren yitirmiştir (Huberman, 2014: 132).

1.3.4. Sanayi Devrimi

O Fransa kralıydı.

Günlüğüne 'Bugün ilginç bir şey olmadı.' diye yazdığında takvim 14 Temmuz 1789'u gösteriyordu.

Oysa, kendi sonunu hazırlayan devrim çoktan başlamıştı.

(Yılmaz: 2001)

İngiltere, 16 yüzyılda diğer devletlerden tamamen farklı yönde gelişiyordu. Az çok monarşi altında birleşmiş, görece güçlü diğer monarşik devletler olmasına rağmen (Fransa ve İspanya gibi) hiçbiri İngiltere kadar birleşik değildi. İngiltere 16. Yüzyılda devletin parçalanmasını önlemek adına çok iş başarmıştı. Yerel idareler, derebeyler ve

diğer özerk iktidarlar, İngiltere'de gitgide merkezi devlette yoğunlaşıyordu. İngiliz devletinin siyasi olarak diğer devletlerin tam tersi biçiminde merkezileşmesinin maddi temelleri vardı elbette. İlki, 16 yüzyılda İngiltere ulusunu birleştiren yol ağı ve su taşımacılığına sahipti. Londra gittikçe orantısız biçimde nüfus açısından genişliyor ve aynı zamanda gelişmekte olan ulus pazarın merkezi haline geliyordu. Maddi temelin bir diğer yönü ise eşsiz olan İngiliz tarımıdır. İngiltere'deki topraklar görülmedik şekilde yoğunlaşmış ve büyük toprak sahipleri toprağın büyük bir kısmına sahip olmuşlardır. Birkaç elde toplanan mülkiyet İngiliz toprak sahiplerinin mülklerini farklı yollarla kullanabildiği anlamını taşımaktadır. Ekonomik dışı fazlayı toplamada, kaybettiklerini ekonomik güçlerle fazla fazla tamamlamışlardır. Artık toprak, büyük bir kısmını elinde bulunduran sahipleri tarafından değil, kiracıları tarafından işlendiği anlamına gelmektedir. Toprak sahipleri hasılatlarını arttırmak için bu kiracıları baskılama yoluna gitmiş, üretkenliği arttırmaya değil kendi zorlayıcı güçlerini geliştirmeye bakmışlardır. Kiracıları baskılayan sadece toprak sahipleri değil, üretkenliklerini arttırmak için zorlayan pazar koşullarına da maruz kalmışlardır. Yani İngiltere'de zenginlik zirai üretimden elde edilmiş, bu sektördeki aktörlerin kendilerini yeniden üretmesi 16. yüzyıldan itibaren kapitalist pratiklere eşlik edenlere bağlanmıştır: Masrafları kısma ve değişim değerinin maksimizasyonu. Kapitalist sömürü süreçleri ve mülksüz bir kitlenin oluşumu ile erken dönem modern İngiltere, tarımda kapitalizme geçmiştir (Wood, 2007: 190-198).

Sanayi devrimi esasen bazı olgularla ortaya çıkmıştır:

- Atölye işletmeciliği ve el zanaatlarının yerini makinalar almış ki o güne kadar sadece iki makine kullanılıyordu: baskı makinası ve değirmen. Sanayi devrimini başlatan asıl makinalar ise; dokuma makinaları ve mekanik çıkrıktı. Bu makinalar da dünya pazarı için üretim yapıyorlardı. Böylece yeni teknolojik gelişmeler kendini göstermişti.
- Su ve buhar gücü. Bunlar hayvan ve insan kaslarının yerini almıştır.
- İki farklı sınıf ortaya çıkmıştır: işçi sınıfı ve burjuvazi.
- İşgücü pazarı ortaya çıkmıştır.

- Artık değer üzerinden sağlanan kar, teknoloji ve ticaretten kazanılan kazançtan daha baskın hale gelmiştir. Karın bu biçimi, sanayi devrimi ve sonrasındaki kapitalist gelişmelerin kar biçimidir.

Sanayi devriminden bu yana kapitalizm, kâr amacı güden, sermaye birikimi için üretime başvuran, ücretli emek ile makine endüstrisinde ve maden sanayinde üretilen makinaları kullanan toplumların işleyiş tarzıydı. Sanayi ise toplu üretim olarak adlandırılır (Fülbert, 2008: 150).

İnsan yerine çalışacak makinaların icadı çok eskiye dayanmaktadır. Bu makinalar buhar gücüyle birleşince üretimde ciddi değişiklikler olmuştur. Fabrika sistemine buharla çalışan makinalar konulunca bu sistem geniş çapta yükselmiştir ve bu da üretimi muazzam derecede arttırmıştır. Bu artış, kısmen artan talebe cevap, kısmen de sermayenin doğal arayışından ötürüdür. Yeni keşfedilen ülkelerin pazara açılması bu talebin nedenlerin biriydi. Diğer neden ise fabrikadan çıkan mallar dışarıda olduğu kadar iç pazarda da yerini alıyordu. Bu da İngiltere'nin nüfus artışından ileri geliyordu. 18. yüzyılda İngiltere'de ciddi şekilde nüfus artışı yaşanmıştı. İngiltere'de 1700'lerden önce nüfus artışı her yüz yılda bir milyon artarken, 1700-1800 arasından bu üç milyona ulaşmıştır. Nüfusta büyüme; tarım, ulaşım ve sanayideki devrim birbirleriyle bağlantılıdır, birbirlerini etkileyen kalemlerdir. Yeni bir dünya için yaratılan güçlerdir (Huberman, 2014: 196).

Buhar gücünün ortaya çıkması sanayilerin akarsu yakınlarında kurulması zorunluluğunu ortadan kaldırmıştır. Kömür havzalarına yaklaşan endüstri, eskiden önemi olmayan yerleri kasaba, kasabaları da şehir yapıverdi. 1777'de İngiltere nüfusunun %70'i kırda yaşarken, 1841'de bu oran %26'ya düşmüştür.

Tablo 2: 1801 ve 1841'de İngiltere Nüfusu Karşılaştırması

	1801	**1841**
Manchester	35.000	353.000

Leeds	53.000	152.000
Birmingham	23.000	181.000
Sheffield	46.000	111.000

Kaynak: Huberman (2014)

Buhar makinasından sonra devrimin en önemli sonucu ulaşımdaydı. Demiryolu ağları sayesinde iç ulaşım yoğunlaşmış, buharlı gemiler sayesinde en ucuz ve hızlı şekilde kıtaları birbirine bağlamıştır. İngiltere demiryollarına 1840'larda yapılan yatırım o güne dek yapılan en büyük yatırım olmuştur. Demiryolları yapımı ile oluşan taşımacılık her yönüyle ele alındığında, ulaşım araçları için gereksinilen kömür, çelik ve makine gibi önemli sanayiler için oluşturduğu muazzam pazar hemen fark edilmiştir (Dowd, 2008: 46).

Bu dönem için istatistiklere bakıldığında her tablo muazzam ilerleme gösterdi. Kömür, demir, pamuklu ve diğer çeşitli metaların üretimi on kat artmıştı. Satış toplamı, hacmi ve karlar rakamsal olarak en yüksekteydiler. İngiltere cennet olmuştu, öyleydi de azınlık için. Çoğunluk için ise cennetten başka her şeydi. İşçiler için (mutluluk ve sağlık açışından) bu istatistikler birer yalandı. Artık İngiltere'nin iki yüzü olmuştur. Birbirlerinden habersiz, sanki farklı gezegenlerde yaşayan insanlar, birbirlerinin duygularından, düşüncelerinden habersiz, yetişme tarzları farklı, yedikleri ayrı, farklı yasalarla yönetilen. Sözü edilen, zenginler ve yoksullardır. Makinaların işi kolaylaştırması beklenirken aslında işçiler için durumu daha da zorlaştırmıştır. Fabrika sahipleri makinaların boş bırakılmaması, sürekli çalışması için işçileri günde on altı saat çalıştırıyor, bu da yetmezmiş gibi kadın ve çocuk işçilerle sermaye birikimi sağlanıyordu. İşçiler için uzun çalışma saatleri sorun değildi, aslında sorun olan fabrika disipliniydi. Sıkı gözetim altında ustabaşının emri altında çalışmak her işçiyi zorluyor ve verilebilecek en az ücret veriliyordu (Huberman, 2014: 199). Sürekli çalışma saatlerinin artmasıyla 'mutlak artık değer' oluşturuluyordu. Marx şöyle açıklamıştır: *Bir işçi, harcadığı emeğin değerine karşılık gelenin ötesinde çalıştığı saatlerde doğrudan doğruya sermayenin el koyduğu bir artı-emek üretir; işte bu süre içinde ürettikleri mutlak artık değeri oluşturur* (Marx, 2011: 486).

Bütün bu gelişmeler ticaret burjuvazisini sanayi burjuvazisine dönüştürmüştür. İktisadi değişimlerin yanı sıra toplumsal ve siyasi alanda da sarsıcı değişimler yaşanmıştır. 1850'ye kadar toplumun üst tabakası bu değişimlerden olumlu etkilenirken, Büyük Britanya halkının çoğunluğunu ciddi anlamda olumsuz etkilemiştir. Çalışma koşullarının ağır oluşu geleneksel yaşamın dağılmasına sebep olmuştur. Böylece bir protestolar dönemi başlamıştır. Ludistler (makine-kıranlar) 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Büyük Britanya'da ortaya çıkmıştır. Böylesi hareketlenmeler herhangi bir sonuç getirmemiştir, zira yasalar tarafından korunan burjuvazi, yasalara uymayan işçilerin tutuklanıp hapse atılmasını sağlamışlardır. Adam Smith 'Ulusların Zenginliği' kitabının bir bölümünde şöyle demiştir: '*Devlet, mülkiyetin güvenliğini korumak üzere kurulduğu sürece, gerçekte zenginleri yoksullara ya da mülk sahibi olanları mülk sahibi olmayanlara karşı savunmak üzere kurulmuştur.'* (Smith, 2006: 795).

İşçiler için yapılması gereken tek bir şey vardı: oy verme hakkını kazanmak. Gümrük yasalarıyla imalatçılar, tahıl yasalarıyla toprak sahipleri hükümet tarafından korunuyorsa, o zaman işçilerin de ücret ve çalışma saatleri korunabilirdi. Bu yüzden işçiler oy verme hakkını kazanma girişimlerine başladılar. Şimdiki zamanda Amerika ve İngiltere'ye baktığımızda sanki her zaman politik demokrasinin var olduğu izlenimine kapılırız. Oysa ki bahsi geçen ülkelerde her yurttaş için oy hakkı güzellikle değil mücadele sonucu kazanılmıştır. Bu mücadele, İngiltere'de 1838-48 yılları 'Çartistlerin' etkin olduğu kitle hareketlerine sahne olmuştur. Hareketi başlatanların talepleri şunlardı: Herkese oy hakkı, seçilenlere maaş verilmesi, adayların mülk sahibi olmasının zorunlu olmaması, pusulayla kapalı oy, yıllık meclis ve eşit seçim bölgeleri. Yıllık meclis dışındaki talepler zamanla teker teker kabul edildi ve 1847 yılında bir kararla parlamento, günlük çalışma saatlerini 10 saate düşürmüştür (Huberman, 2014: 212).

İşçi hareketleri sadece İngiltere'de gerçekleşmedi. Fransa'da Jakobenizmin örgüt geleneği, işçi hareketleri içinde yaşamaya devam etmişti. Ancak Paris işçi sınıfının ayaklanması büyük bir katliamla 'Haziran Katliamı' ile bastırılmıştır. Almanya, Latin ülkeleri, İtalya, İspanya gibi ülkelerde işçi ayaklanmaları yaşanmıştır.

Avrupa'da bu ayaklanmaların dışında bir de sömürgelerdeki kölelerin Brezilya'ya götürülmüş olan Sudanlıların isyanı görülmüştür (Fülberth, 2008: 173).

1840 sonlarından 1870 ortalarına kadar olan dönemin, zamanın ortalama aklının savunduğu gibi belirsiz bir geleceğe kadar sürecek bir ekonomik büyüme, kültürel başarı, siyasi gelişme, düşünsel ilerleme modeli olmaktan ziyade, bir perde arası oldu. Endüstri kapitalizmi gerçek bir dünya ekonomisi haline geldi. Yerküre coğrafi bir ifadeden, durmaksızın işlemsel bir gerçekliğe dönüştü. Tarih bundan sonra bir dünya tarihi olacaktı.

1.3.5. Birinci Küreselleşme Dalgası (1870-1914)

Ticaret, eğitim ve düşünce ile maddenin telgraf ve buhar yoluyla süratle taşınması her şeyi değiştirdiğinden bu yana, büyük Yaratıcının, artık orduları ve donanmaları bir gereklilik olmaktan çıkartılarak dünyayı tek bir dilin konuşulduğu tek bir ulus lıa1ine gelmeye hazırladığına inanıyorum.

Grant, 1873: 2

Küreselleşme süreci evrelerinden ilki, Sanayi Devrimi'nin teknolojik gelişmelerle başladığı 1870-1914 yılları arasındaki dönemdir. Sanayi ve ticaretteki aşırı üretim, 1873-1884 yıllarında çok ciddi bir depresyona sebep olmuştur. Bu bunalımın önde gelen nedenleri arasında, dış yatırımlarda oluşan tıkanma da vardı. İspanya'nın iflası, Türk borç faizlerinin ödenmemesi, 1873'ten önce en gözde iş olan dış yatırım havası üzerinde soğuk duş etkisi yaratmıştır. Avusturya, sonraları Güney Amerika ve Rusya gibi İngiltere ve diğer yaşlı ülkelerin sermayesi ile beslenen ülkelerdeki mali güçlükler dış pazarda ani bir felce sebep olmuştur. Yatırımların dış pazarda azalmasının iç pazarda artmasına neden olması, bize iç pazarda yatırımların biraz düşük bir hızla nasıl arttığını açıklamaktadır. İç yatırımdaki bu artış, 1880-83 yılları arasında kısa ömürlü ekonomik canlanmaya katkı sağlamıştır. İhracat talebinde, dış yatırımdaki gerileme ve demiryolu yapımı siparişlerinin kesilmesiyle azalma yaşanmıştır. İngiltere'de toplam ihracat 1873'ten önce 1860 yılına oranla %80 fazlaydı. Demir ve çelik ihracatı artışı daha büyüktü. Ancak beklenmedik şekilde kaygı veren bir yön değişikliği yaşandı. İngiliz ürünleri ihracatı 1876'da 1872 yılı ile

karşılaştırıldığında %25 azaldı. ABD'ye olan ihracat yarı yarıya azaldı, demir çelik ihracatı tonaj olarak üçte bir geriledi. Daha önceki depresyonlara bakıldığında hiçbir depresyonda İngiltere'nin ihracatı bu kadar kesin ve ağır bir biçimde düşmemişti (Dobb, 2007: 276-79).

ABD ve İngiltere kapitalizminin rekabeti, fiyatlar ve kar marjlarını düşürmüştür. Bu düşüşten kurtulma çaresi olarak, rekabet tehlikesine karşı merkezi kontrolleri arttırmaya gidilmiştir. ABD'nin genç endüstrilerinde bu merkezileşme, iş dünyası yapısının daha bireyci bir modele sahip ve geleneklerin varlığını sürdürmede daha inatçı olan İngiltere'ye göre kendini daha erken göstermiştir. Böylece ABD'de tröstler ortaya çıkmıştır. Bu tröstlerin boyutu ve yapısı, 1890'da ticaret serbestliğini kısıtlamaya yönelik birliklere karşı, çok daha kapsamlı Sherman Act (ticareti daraltıcı her türlü anlaşmaları ve tertipleri yasaklamıştır.)'ın kabulü ve ilan edilmesine sebep olacak kadar büyümüştü. Koşar adım gelişen iflasların başladığı bu dönem yeterince dramatik bir hal almıştı: 21.000 mil olan Amerikan demiryolu iflas etmiş, Alma hisse değerleri 1877 ile ekonomik patlamanın doruğa ulaştığı günler arasında %60 düşmüş ve maden eritme ocaklarının olduğu demir üretici ülkelerin yarısı faaliyetlerini durdurmuştu. Yeni Dünyaya gelen sel gibi göçmen akımı cılız bir nehre döndü. 200.000 binin üzerinde insan 1865 ile 1873 yılları arasında New York limanına ayak basarken 1877'de bu sayı 63.000'e düştü. Tarihçiler 1873-1896 yıllarında yaşanan Büyük Depresyon denen şeye kuşkuyla yaklaşmışlardır. Ancak 1929-1934 arasında dünya kapitalist sistemin dibe vurduğu çöküntü kadar çarpıcı değildir (Hobsbawm, 2003: 61).

İngiltere'de 1896-1914 yıllarında sermaye ihracının canlanmasının ve yeni emperyalizmin sağladığı olanakların yeni refah evresine gelmesinde olanak sağladığı kuşku götürmez bir gerçektir. 1880'de dış yatırım yeni sömürgeleştirme hareketinin ve yatırım pazarının dikkatini Kanada'ya, Güney Amerika'ya ve Hindistan'a çevirmesinin itici gücüyle canlanma göstermiştir. Ancak gerçekte bu canlanma Güney ve Kuzey Amerika, Güney Afrika ve Avustralya'ya yönelik ihracatın fiili bir gerileme göstermesi sonucu ortaya çıkmıştır. Böylece Amerika ihracatında 1897-1900 yılları arasında Amerikan dergilerinde bile 'Avrupalılar Amerikalılar tarafından istila ediliyor.' Başlıkları atılmasına yol açan ciddi bir artış olmuştur (Dobb, 2007: 283).

Yatırım alanlarını genişletecek yeni alanlar bulmak gereksinimi ile hareket eden bu gelişmiş kapitalizmin en önde gelen özelliği sermaye ve sermaye malları ihracıydı. 1880li yıllarda sömürgelerin ekonomik değeri konusunda yeni bir anlayış ortaya çıktı. 60 milyonun üzerinde nüfusu ve beş milyon karelik Afrika toprağı Avrupa devletleri tarafından zorla alındı ve kendilerine tabi kılındı. Aynı on yıl içerisinde İngiltere Burma'yı kendine bağladı. Malezya ve Belucistan'ı egemenliği altına aldı. Fransa ise Çin'i egemenliği altına alma veya parçalama yolundaki ilk adımını Annam (bugünkü Vietnam) ve Tonking'i işgal ederek attı. Aynı dönemde Büyük Güçler arasında pasifik adaları için çatışma çıktı. Birmingham ve Sheffield merkezlerindeki iş çevreleri Amerika pazarının kaybedilmesini telafi etmek için sömürge pazarlarını ele geçirme yoluna gidilmiş, hükümet iç pazarları koruyacak önlemler alırken diğer taraftan yeni pazarlar yaratma yoluna gidilmesi gerektiğini dile getirmiştir (Woolf, 1920: 32-33). 20. yüzyılın başlarında Alman yazarlar, Almanya'nın Avrupa dışına yayılma politikasını benimsemesini ve endüstriyel üretimde ve ticaretinde büyük bir artışın gerekliliğinden söz ederken, Yakın Doğu'da gerçekleştirdiği faaliyetlerinden de ihracatları için yeni pazarlar ve sermayelerini yatırmak için yeni alanlar aramak olarak nitelendiriyorlardı. Dünyanın gelişmemiş topraklarını bölüşerek özel topraklara ve ayrıcalıklı pazarlara dönüştürme, yatırım alanlarının büyütülmesi, üretim donanımını tam kapasitede çalışır halde tutmak için dış pazarların uyarıcı etkisinde koşma yarışı o dönemde gündemin ilk maddesi haline gelmiştir (Dobb, 2007: 282)

Bu yeni tür emperyalizm dediğimiz olgu üzerine çok sayıda kitap yazılmıştır. Ancak dünyada en yaygın etkiye sahip kitap Lenin'in 'Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması' adlı eseridir. Lenin bu kitapta emperyalizmin özelliklerini şu şekilde sıralamıştır: 1) Sermayede ve üretimde yoğunlaşma ciddi oranlarda yükselme göstermiş ve bu da ekonomik yaşamda rol oynayan tekelleri yaratmıştır. 2) Sınai sermaye ile banka sermayesi kaynaşmış, bu mali sermaye üzerinde mali oligarşi yaratılmıştır. 3) Sermaye ihracı özel bir önem kazanmıştır. 4) Dünyayı bölüşen uluslararası tekelci kapitalist birlikler kurulmuştur. 5) En büyük kapitalist güçler tarafından dünyanın toprak bölüşümü tamamlanmıştır (Lenin, 1998: 100).

19. yüzyılın son 25 yılı ve 20. yüzyılın başlarında sömürgelerin hızlı bir şekilde ele geçirilmesi, gelişmiş kapitalist ülkelerde tekellerin kurulmasına sebep olmuştur. İç

pazar sorunun giderek derinleşmesi tekelleri dış pazarlara, sermaye ihracı ve hammadde kaynakları için daha karlı alanları ele geçirmeye yöneltmiştir. Ele geçirilen sömürgeler tekellerin rekabet açısından güçlenmesine sebep olmuş, ucuz hammadde kaynaklarına, mallar için büyük pazarlara ve sermaye için güvenilir alanlara ulaşmalarını sağlamıştır. Sömürgeler ucuz mal kaynakları ve stratejik açıdan köprü olarak emperyalist devletlere hizmet etmiştir. Ancak dünyada sınıfsal güçlerin varlığı, emperyalizmin dünya üzerindeki egemenliğinin tekrar ele geçmeyecek biçimde yitirmesine neden olmuştur. Emperyalist güçler genellikle sömürgelerin yeniden bölüşümü için savaşırlardı. Savaştan sonra ulusal kurtuluş hareketlerinin yarattığı baskılar emperyalizmin sömürge sistemini çökertmiştir. Ancak yine de emperyalizm bağımlı ve sömürge olan ülkeleri, metropollere hammadde ve tarım ürünleri sağlayan gelişmemiş bölgeler haline getirmiştir. Emperyalistlere göre misyonları 'uygarlığı yaymak' geri kalmış bölge halklarını bağımsızlık ve gelişme yoluna sokmaktı. Emekçi halkın karşılaştığı sefalet, içinde bulunduğu ekonomik gerilik bunu tümüyle yalanlar niteliktedir. Gerçek olan, sömürge halklarının hem ekonomik hem de kültürel geri kalmışlığının emperyalist baskılar olduğudur (Ryndina ve Chernikov, 1978: 320).

Dünya ekonomisi bu dönemde çoğulcu bir hal almıştır. Britanya endüstrileşmiş tek ekonomi olma özelliğini yitirmiştir. Endüstri ve maden alanında dört ulusal ekonominin üretimlerini kabaca toplayacak olursak, 1913 yılında ABD toplam üretimin %46'sını Almanya %23,5'ini, Britanya %19,5'ini ve Fransa %11'ini karşılamaktaydı. Bu çağ aslında devletler arası rekabet çağıydı. Artık Latin Amerika, Asya ve Afrika'nın ihraç ürünlerinin yarısının tek bir ülke olan Britanya'ya gönderildiği 1860 yılından daha karmaşık ve değişkendi. 1900'e gelindiğinde İngilizlerin ihracattaki payı dörtte bir düzeyinde geriledi ve Üçüncü Dünya denilen gelişmemiş ya da geri kalmış ülkelerde diğer Batı Avrupa devletlerine yapılan ihracat Britanya'ya yapılandan daha fazlaydı. Bu çağ artık tek merkezli değildi (Hobsbawm, 1999: 62).

1.3.6. Büyük Buhran ve Dünya Savaşları (1914-1945 Dönemi)

Korkuyla maskelenmiş kül rengi yüzleriyle,

Çıkıp siperlerinden saldırıya geçerler,

Bileklerinde zamanın tik takları,

Ve kaçak gözlerinde, sıkılı yumruklarında umutla,

Çamurun içinde debelenirler. Ah Tanrım, durdur artık bunu!

(Sassoon, 2012: 52)

İktisatta ve siyasette 'Felaket Çağı' olarak nitelendirilen bu dönemde, dünya ekonomisi büyük bir çöküş yaşamıştır. Birinci Dünya Savaşı bütün büyük güçler (aslında İspanya, İskandinav ülkeleri, Hollanda ve İsviçre dışında) bütün Avrupa devletlerini kapsadı. 1914-45 döneminin özelliklerine bakalım:

- İki dünya savaşı (1914-1918; 1939-1945);
- Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra barış için uyum sağlanırken Almanya'da ortaya çıkan hiper enflasyon, mevcut parasal mülkiyetin buharlaşmasıyla ortaya çıkan ekonomik ve siyasi krizler;
- Kısa bir süreliğine Orta ve Batı Avrupa'da istikrar (1924-1928);
- Amerika'da uzun süreli bir boom denilen ekonomik patlama (1929'a kadar);
- İkinci dünya savaşından önce çıkan askeri çatışmalar: İtalya'nın Etiyopya'ya saldırısı (1935), İspanya İç Savaşı (1936-1939), Japonya'nın Mançurya'ya (1932) ve Çin'e (1937) saldırısı, Almanya'nın Avusturya'yı topraklarına katması (1938), Almanya tarafından Südetlerin (1938) ve Çekoslovakya'nın (1939) işgali;
- Faşist diktatörlerin inşası; İtalya'da (1922) ve Almanya'da (1933). Almanya'daki diktatörlük bütün ahlaki sınırları yıkan bir Yahudi katliam başlatmıştır;
- Motor teknolojisi sanayinin temelini oluşturdu;
- Sermaye ve devlet ilişkileri iç içe geçti (yeni enerji teknolojisi olan elektrik ve telekomünikasyonun yaygınlaşması ve dünya ekonomik krizin aşılması için);
- Sovyet Rusya'nın yani yeni bir sosyalist devletin ortaya çıkması, 2.Dünya Savaşı sırasında Orta ve Batı Avrupa'ya yayılması, kapitalizmin sınırlarını daraltmıştır (Fülbert, 2008: 204).

Dünya 20. yüzyıla geldiğinde emek sürecinde ciddi değişimlere sahne olmuştur. Emek sürecinin parçalanması ve emeğin kendi içinde farklılaşması, işgücünün niteliksizleşmesine ve bunun sonucunda sermaye ve emek arasındaki bağımlılık ilişkilerinin derinleşmesine sebep olmuştur (Aydoğanoğlu, 2011: 17).

Birinci Dünya Savaşı Avrupa'nın dünya ekonomisi içindeki rolünü küçültmüştür. Savaşta tarafsız kalan ülkeler tarım ve endüstri üretimini geliştirmekte başarı kazanmışlardı. Bu savaş yıllarında ortaya çıkan savaş ekonomisi, birçok teknolojik devrimin ve nükleer enerjinin getirilerinin devreye girdiği bir aşama başlattı. Başlarda insan hayatının belirli bölümünü belirleyen yenilikler, insan hayatının tamamını kapsayarak dünyanın her yerini kapitalistleştirmiştir (Fülbert, 2008: 206). Demokrasi hızla yayılırken ne sermaye ne de dış ticaret hareketliliği tam serbest olmadan Merkez ekonomileri hızla büyüyebiliyordu. Bu çift kutuplu dünyada Doğu Bloku ülkeler sıkı denetimli merkezi planla ekonomilerini yönetiyordu. Birinci Dünya Savaşı sonrası başlayan ama 2. Dünya Savaşı'nda hız kazanan sömürge imparatorluklarının dağılması, dünyadaki ülke sayısını üç kattan fazla arttırmıştır. Siyasi bağımsızlıkları olmasına rağmen ekonomik olarak zayıf olan Çevre ülkeler daha sıkı bir biçimde dış ticaretlerini, mali piyasalarını ve ekonomilerini denetliyor, öncelikli kalkınma politikalarını hayata geçiriyorlardı (Kazgan, 2009: 11).

Kapitalizm, bağımsız bir yatırım alanı olarak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra tüketim alanını da kapsamıştır. Savaş dönemine kadar kitlesel tüketim, ihracat ve lüks mallarının yanı sıra üretim araçlarının üretimi için yapılan yatırımlara bağlıydı. Üretim bandı sistemi ile bu ucuzlayan mallar geniş kitleler tarafından da satın alınabilir hale geldi (Fülbert, 2008: 208). Bu sistem Fordist üretim sistemidir. Fordizmi tanımlayan en temel özellikler şunlardır:

- ✓ Büyük ölçekli kitlesel üretim,
- ✓ Montaj hattı sistemi (Kayan Bant Sistemi),
- ✓ Zaman kaybının en aza indirgenmesi,
- ✓ Standart ürünlere yönelik makinalar sistemi,
- ✓ Makinalar ve denetimlerin yükselişi,
- ✓ İşçilerin karşılıklı bağımlılığı.

Sermayenin yeniden yapılanması anlamında Fordizm ağır sanayi hamlesi olarak ifade edilir. Büyük makineler, fabrikalar Fordist sistemi tanımlayan en önemli öğelerdir. Esas olan aynı standart üründen büyük miktarlarda üretilmesidir. Temel slogan 'kitlesel üretim ve kitlesel tüketim' dir. Bu sistem sadece makineleri standardize etmekle ve bunların amaçlarını parçalamakla kalmamış, emeğin parçalanmasına, niteliksizleşmesine ve makinenin basit bir uzantısına dönüşmesine de sebep olmuştur (Aydoğanoğlu, 2011: 22). Charlie Chaplin'in 1936 yılında çıkan 'Modern Zamanlar' filmine baktığımızda; filmin giriş sahnesinde işçilerin sürü şeklinde fabrikalara girdiği, daha sonra 'Şarlo' karakterinin montaj hattında görev yaparken endüstriyelleşmiş dünyada hayatta kalmak için verdiği mücadeleyi görmekteyiz. Montaj hattında vasıfsız işçilerin sürekli aynı işi yapması, yani işin standartlaştırılması, bir süre sonra işçilerin o makine çarklarıyla bütünleşmesine sebep olmuştur. Montaj hattında çalışırken zaman kaybı yaşanmasın diye işçilerin yemek molasında dahi bir yemek makinesiyle beslenerek üretime ara verilmemesi sistem hakkında bizi düşündürmeye iten şeylerden biridir. Bir diğeri ise, üretimde işçileri denetlemek için işverenlerin kamerayla sürekli çalışanları izlemesidir. İşi aksatanlara hemen müdahale edilirdi *Modern Zamanlar* (Chaplin, 1936). George Orwell '1984' adlı romanından da hatırlayacağımız üzere 'Big Brother' iş başındadır. Bu sisteme aslında 'Panopticon' denir. Filme kapitalist sisteme bir eleştiri getirilmiştir. Emek gücünün yerini makinelerin almasıyla işsizliğin ortaya çıkıp insanları ruhsal bir bunalıma sürüklemesi mizahi bir dille anlatılmıştır.

1900'lerde emperyalist çağın en üst noktasında hem Almanya'nın tek başına küresel statü iddiası ki 'Alman ruhu dünyayı yenileyecektir' deyişiyle kendini göstermekte hem de Avrupa merkezli bir dünyanın büyük güçleri Britanya ve Fransa'nın iddiaları henüz etkiliydi. Kuşkusuz her iki tarafında savaş başladıktan hemen sonra formüllendirdikleri savaş hedeflerini kâğıt üstünde bir uzlaşıyla halledebilirlerdi. Ancak pratikte yegâne savaş hedefi topyekûn zaferdi. 2. Dünya Savaşı'nda buna kayıtsız şartsız teslim olmak denilecekti. Böylece bu hedef sonucunda, mağlup olanlar devrime, galip gelenler ise fiziksel tükenişe ve iflasa sürüklendi. Fransa 1940'ta hızlı bir şekilde Almanya tarafından işgal edildi ve Hitlere boyun eğmek zorunda kaldı. Çünkü 1914-1918 yıllarında ülke bütün kanını zaten dökmüştü. Britanya, Birinci Dünya Savaşından sonra bir daha asla eskisi gibi olmadı.

Çünkü kaynaklarından çok daha fazlasını tüketmiş ve ekonomisini tahrip etmişti (Hobsbawm, 1996: 44).

1917'de Rusya'nın sosyalist rejime geçmesi ve 1923 yılında İtalya'da iktisadi liberalizmi reddeden kapitalizmin özel mülkiyet ilkesini benimseyen faşist bir rejimin kurulması Avrupa için ciddi bazı tereddütlerin tartışmasını yapmak durumunda bırakıyordu (Maillet, 1983: 163). Bolşevik Devrimi'nin etkisiyle ABD, denetlenemez hale gelen Doğu sorununa bir alternatif getirme düşüncesindeydi. Avrupa ülkelerinin kendi aralarında yaşadığı çekişme Amerika'nın dünya siyasetinde önemli bir güç olarak çıkmasına sebebiyet vermiştir. ABD kendisini garantör ülke olarak ilan etmiş ve dönemin başkanının adını taşıyan Wilson Prensipleri 1918 yılında Kongre Toplantısında Woodrow Wilson tarafından yayınlanmıştır (Özcan, 1997: 39-41). Wilson ilkeleri 15 maddeden oluşmaktadır. Aslında bu prensiplerin arkasında yatan asıl amaç, emperyalizmi 20. yüzyıl koşullarına uyarlayarak liberal-insancıl bir görünümle yeniden şekillendirmekti. Ancak Amerika henüz bu sorumlulukları alacak düzeyde değildi. Wilson'un liberal bir dünya imparatorluğu yaratma girişimleri ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşebilmiştir. İdealizm ve insancıl değerlerle maskelenmiş Wilson'un emperyalist politikalarını Amerika yönetimi bir çeyrek yüzyıl sonra kavrayabilmiştir. 1940'lı yıllarda İngiltere'nin küresel düzlemde gücünü yitirmesiyle oluşan boşluğu Amerika siyasi ve askeri gücüyle dolduracak, hatta kapitalist sistemin dünya korumacılığını üstlenecektir (Kaymaz, 2013: 171).

Almanya için durum, savaşı kazanamayacağını anladığında savaştan galip çıkan ABD, Britanya, Fransa ve İtalya ile Versay Antlaşmasını yapmak durumunda kalması şeklinde gerçekleşmiştir. Her ülkenin bu anlaşma ile Almanya konusunda ulaşmak istedikleri farklı amaçları vardı (Aksoy ve Akkanat, 2017: 134). Bu anlaşmada hâkim olan asıl düşünce, Avrupa'da birçok rejimin çökmesi ile alternatif devrimci bir Bolşevik rejiminin başka yerlerdeki güçler için bir çekim merkezi haline gelen Rusya'da ortaya çıkmasıydı. Ayrıca Almanya'nın kontrol altına alınması gerekiyordu. Bir diğer düşünce de Rus, Habsburg ve Osmanlı İmparatorluklarının parçalanması ile Avrupa ve Ortadoğu'da açılan geniş ve boş yerlerin doldurulması için Avrupa haritalarının yeniden çizilmesi ya da yeniden bölünmesi gerekliydi. Bu haritanın Avrupa'da yeniden çizilmesi, düzenlenmesinin ana ilkesi, ulusların

‘kaderlerini tayin hakkı ’na sahip oldukları inancı ile etnik ulus devletler yaratmaktı. Sonuçta galip gelen güçler, etkileri her tarafta devam eden ve dünyayı tahrip eden başka bir savaşı imkânsız duruma getirecek bir barış anlaşması aradılar. Ne yazık ki bu konuda tam bir başarısızlığa uğradılar ve dünya yirmi yıl içinde bir kez daha savaşa girdi (Hobsbawm, 1996: 45).

Savaştan sonra General Mc. Arthur Atatürk’e Avrupa’nın vaziyeti hakkındaki düşüncelerini sormuş ve şöyle bir yanıt almıştır:

Versailles Muahedesi, Birinci Dünya Savaşına sebebiyet vermiş olan amillerden hiçbirini ortadan kaldırmamıştır. Tersine olarak, dünün başlıca rakipleri arasındaki uçurumu büsbütün derinleştirmiştir. Zira galip devletler mağluplara, sulh şartlarını zorla kabul ettirirlerken, bu memleketlerin etnik, geopolitik ve ekonomik özelliklerini asla göz önüne almamışlardır. Sadece husumet (düşmanlık) hislerinden ilham almışlardır. Böylelikle de bugün içinde yaşadığımız sulh devresi, sadece mütarekeden ibaret kalmıştır. Eğer siz Amerikalılar, Avrupa işleri ile ilgilenmekten vazgeçmeyerek, Wilson’un programını uygulamada ısrar etseydiniz, bu mütareke devresi uzar ve bir gün devamlı sulha varılabilirdi. Bence, dün olduğu gibi yarın da Avrupa’nın mukadderatı, Almanya’nın alacağı vaziyete bağlı bulunacaktır. Fevkalade bir dinamizmde malik olan 70 milyonluk çalışkan ve disiplinli millet, üstelik milli ihtiraslarını kamçılayabilecek siyasi bir cereyana kendini kaptırdı mı, er geç Versailles Muahedesinin tasfiyesine girişecektir (Aydemir, 1991: 84-85).

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra dünya büyük bir ekonomik bunalım da yaşanmıştır. 1929 Büyük Buhran ABD’de başlamıştır. Savaş sonunda gelişen güçlü ekonomik ilişkiler bu bunalımın Avrupa’ya yayılmasını kolaylaştırmıştır. Bunalımın belirtileri, işsizliğin çoğalması, endüstri üretiminde azalma, iflasların artması, fiyatların düşmesi, tarım ürünleri satışında durgunluk ve uluslararası ticaretin önemli ölçüde azalması biçiminde ortaya çıkmıştır. Tarım sektörünün bunalımdan etkilenmesinin sebebi, 1925 ve 1928 yılları arasında üretimin çok yüksek olmasıdır (Güriz, 2010: 162). Aşırı değerlenmiş hisse senetleri New York borsasında 1929 yılında ani bir çöküş yaşamıştı. Avrupa’ya verilmiş kredilerin süresinin uzatılmaması, krizi Kıta Avrupa’sına taşımış ve savaşı kaybetmiş dış sermayeye muhtaç olan Almanya krizden en çok etkilenen ülke olmuştur. Amerika’ya mal ihraç eden Latin

Amerika ve Asya ülkeleri, Kanada, Macaristan ve Finlandiya krizin girdabına kapılmaları, ABD pazarına hammadde ve mal ihraç etmeleri sebebiyle gerçekleşmiştir (Fülbert, 2008: 211). Amerika Başkan Roosevelt seçildiği 1933 yılında hem endüstri hem de tarım alanında var olan fazla üretimin yarattığı sorunlarla uğraşıyordu. Fazla üretim fiyatlarda düşmeye ve piyasada tıkanmaya yol açmıştı. 50 bine yakın şirket iflas etmiş, 15 milyona yakın işsiz oluşmuştu. Bankacılık sektörü çökme noktasına kadar gelmiş, iflaslar ve işsizlik kapitalizmin geleceği için tehdit oluşturmaya başlamıştı. Roosevelt, çiftçilerin satın alma gücünü arttırmak için tarım ürünlerinin fiyatlarını yükseltmek ve endüstri faaliyetlerine işlerlik kazandırmak amacıyla 'New Deal' yani dilimize 'Yeni Düzen' olarak geçen tedbirler politikasını hayata geçirmiştir. New Deal döneminde çıkarılan sosyal güvenlik kanunu ile çalışma saatleri düşürülmüş, asgari ücret uygulaması güvence altına alınmıştır. Roosevelt'e bu yaptıklarından dolay anti-kapitalist söylemleri yöneltilmiş ancak kendisi bunu kabul etmeyerek amacının Amerikan kapitalizmini kurtarmak olduğunu söylemiştir (Güriz, 2010: 164).

1929'da başlayan Büyük Buhran 1932^ye gelindiğinde içinden çıkılmaz bir hal almıştı. Yaşanan bu krizin serbest piyasa ekonomisi ile çözülemeyeceği düşünülüyordu. Ekonominin kendi kendine istikrara geleceğini iddia eden ekonomistler, bütçeyi dengeleme, maliyetleri kısıtlama, mali ortodoksiye sarılma ve deflasyonist politikalarla altın standardını koruma görüşleri ekonomiyi daha da içinden çıkılmaz bir duruma getirmiştir. Klasik iktisat politikalarını savunan yönetimin ve iktisatçıların krizi daha da derinleştirdiğini savunan J. Maynard Keynes, müdahaleci devlet anlayışı çerçevesinde toplam talebin arttırılmasına yönelik politikalarla krizin atlatılacağını ileri sürmüştür (Bakırtaş ve Tekinşen, 2004: 90).

Bütün bu koşullar altında dünya bir kez daha global bir savaşa sürüklenmiştir. Savaşa kimin ya da neyin sebep olduğu en basit biçimde şöyle tanıtlanabilir: Adolf Hitler. Bunula birlikte savaşın somut nedeni, 1930'larla beraber birbirine bağlanan üç önemli gücün saldırgan tutumlarıydı. 1931'de Japonların Mançurya'yı işgal etmesi, 1935'te İtalyanların Etiyopya'yı işgal etmesi, 1938'in başında Almanların Avusturya'yı işgal etmeleri ve Almanya'nın Polonya üzerinden savaşın fiilen patlamasına yol açan talepleri (Hobsbawm, 1996: 51-52). Artık 2.Dünya Savaşı'nın fitili ateşlenmişti. Avrupa'ya hâkim olan Almanya Rusya'ya da saldırıyordu. Amerika

1941'de savaşa katılarak güç dengelerine tersine çevirmişti. Kitlesel imhalar, Almanya teslim olmadan önceki elli milyon ölü ve Japonya'nın tesliminden önceki ilk atom bombası. İşte savaşın kanlı bir tablosu. Bundan sonra dünyaya hâkim olan iki güç ortaya çıktı. Kapitalist cephede Birleşik Devletler ve sosyalist blokun merkezindeki Sovyetler Birliği (Beaud, 2004: 207).

1.3.7. İkinci Küreselleşme Dalgası (1945-1980)

İkinci Dünya Savaşından önce İngiltere lider konumdayken savaştan sonra bu durum değişmiştir. 1945 yılından sonra dünyada ekonomik ve politik açıdan küreselleşme süreci farklı bir boyut kazanmıştır. Dünya, Amerika liderliğindeki ülkeler, Sovyetler liderlerindeki ülkeler ve bunun dışında kalan Üçüncü Dünya ülkeleri olarak farklı gruplara ayrılmıştır (Kaya ve Aydemir, 2011: 24). Amerika'nın 2.Dünya Savaşından sonra tarih sahnesine çıkmasının asıl nedeni; savaş döneminde Avrupa'da yaşanan altyapı ve insan tahribine karşın Amerika'nın 1941 yılına kadar ağır askeri harcamalar yapmaması, 1941 ile 1945 yılları arası etkili savaş seferberliği gerçekleştirmesi ve altyapısının savaşın etkilerine maruz kalmaması, Amerika'nın savaş sonrasında hegemonik bir güç olarak çıkmasındaki asıl kaynakları oluşturmuştur (Tören, 2006: 6).

Kriz ve savaşların yeniden yaşanmaması bağlamında güçlü ülkeler bir arayış içine girdi. Yeni bir sistem inşa etmek adına 2.Dünya Savaşından hemen sonra 44 ülkenin katılımıyla Amerika, Breetton Woods kasabasında uluslararası bir konferans düzenlemiştir. Bu konferansta alınan kararlar tarihimizde Bretton Woods sistemi ismi ile yer almıştır (Akın, 2017: 126). Bu sistem kapitalizmi yeni bir yöne çekmiş ve o zamana kadar mübadele aracı olarak kullanılan paranın ekonomi üzerindeki etkinliği arttırılmıştır. Bretton Woods sistemi ile alınan kararlar şunlardır (Çelik ve Dağ, 2017: 62):

- Dolar ve Sterlin sabit kur sistemi ile rezerv para olarak kabul edilmiştir. 1 Altın=35 Dolar ve 1 Sterlin=2.8 Dolar güvencesi sağlanmıştır.
- Kuru sabit tutmak için Merkez bankaları rezervleri sorumlu olacaktır.
- Uluslararası Para Fonu yani bilenen adıyla IMF sabit kurun düzenlenmesi için kurulmuştur.

- Avrupa'ya uzun dönem kredileri verebilmek için Dünya Bankası (WB) kurulmuştur.
- Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) kurulmuştur.

Bunlara ek olarak Birleşmiş Milletler (UN), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ve Gıda ve Tarım Teşkilatı (FAD) ile dünya ekonomisi bütünleşmesi ekonomik ve siyasal açıdan desteklenmiştir (Ersöz, 2009: 7). Amerika Batı Avrupa ülkelerini Sovyetler Birliği'nin işgalinden korumak ve bu ülkeleri bir çatı altında toplamak için 1949 yılında, başta ABD olmak üzere İngiltere, Belçika, Hollanda, İtalya, Fransa, Danimarka, İzlanda, Lüksemburg, Kanada, Norveç ve Portekiz gibi Batılı ülkelerin bir araya gelmesiyle Kuzey Atlantik Paktını (NATO) kurmuştur. Böylece Sovyetler Birliği Demirperde sınırlarına hapsedilmiştir (Akın, 2017: 131).

Kabul edilen para sistemi Amerika'nın dünya sistemi içerisinde merkez bankası konumuna gelmesini, diğer ülkeler üzerindeki nüfuzunu güçlenmesine ve hegemonik konumunu sürdürmesine olanak sağlamıştır. Altın gibi değerli bir para haline gelen dolar, uluslararası ticarette gerekli olan likidite yaratılması yönünde bu sistem ile ciddi adımlar atılmasını sağlamıştır. Bretton Woods siteminin diğer bir kurumu olan Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBDR), farklı ülkelerde yatırım yapmak isteyen üretici sermayesinin altyapı yatırımı projelerini finanse etmiş, kapitalist sistemin gereksindiği biçimde düzenlenmesini sağlamıştır (Tören, 2006:9).

2.Dünya Savaşından sonra sanayileşme, ilerleme, kalkınma gibi kavramlar Üçüncü Dünya Ülkelerinde yani daha çok Güney ülkelerinde modernleşme hedeflerine ulaşmak sebebiyle öne sürülen kavramlardır. Bu ülkeler açısından kalkınmacılık kavramı aslında Batı'yı taklit etmeden öteye gitmiyordu. Asya ve Afrika gibi bağımsızlıklarını savaştan sonra alan ülkeler gelişmiş ya da ileri sanayi ülkeleri ile borçlanma ve eşitsiz ticari ilişkiler yoluyla bağımlılıkları sürekli hale getirilmiştir (İrge, 2005: 72).

Küresel ekonominin yeniden inşası için önemli adımların atıldığı Bretton Woods döneminde (1945-1971) ekonomik büyüme tüm dünya tarihindeki en önemli atağını gerçekleştirmiştir. Günümüzdeki finansal sistemin temelleri bu dönemde atılmıştır (Altınay ve Akıncı, 2018: 10).

1945’ten sonra büyük ölçüde Keynesyen iktisat politikaları izlenmiştir. Bu politikalar büyümeyi ve refah artışını mümkün kılıp, gelir dağılımında ciddi iyileştirici etkilerin oluşmasına yardımcı olmuştur. Ama öte yandan daha kolay örgütlenebilen işçi sınıfı, bu ekonomik politik sisteme itiraz etme hakkını da bulmuştur. Sosyal devletin altın çağını yaşaması bu gelişmelerle gerçekleşmiştir (Aydın ve Çakmak, 2017: 14). Pierson (1998: 131) 1945-75 dönemine sosyal devletin altın çağı demesinin sebebi, merkez ülkelerdeki sosyal harcamaların ciddi ölçüde artmasından kaynaklıdır. Tablo 3’de de görüldüğü gibi ortalamaya baktığımızda 1975’te sosyal harcamaların gayri safi yurtiçi hasıla oranı 1960’a göre neredeyse iki kat artmıştır.

Tablo 3: Merkez Ülkelerde Sosyal Harcamaların Gayrisafi Yurtiçi Hâsılaya Oranı 1960-1975

	1960	1975		1960	1975
Kanada	11.2	20.1	Japonya	7.6	13.7
Fransa	14.4	26.3	İngiltere	12.4	19.6
Almanya	17.1	27.8	Amerika	9.9	18.7
İtalya	13.7	20.6	Ortalama	12.3	21.9

Kaynak: Pierson, 1998: 131.

Kalkınma iktisadının ‘altın yılları’ olan 1945-1970 yılları dönemi ayrıca kalkınmanın ekonomik büyüme ile özdeşleştiği yıllar olmuştur. Buradaki ekonomik büyüme sanayileşmeyle gerçekleştirilecektir. Bu sanayileşme çabaları devletin planladığı ve finansmanının uluslararası kurumlarca yapılması öngörülmüştür. Bu dönem aynı zamanda Keynesyen iktisadın ‘altın yılları’ olarak da görülmüştür. Kalkınma iktisadı içerisinde devlet müdahaleciliğinin sanayileşmeyi ve ekonomik

büyümeyi gerçekleştirecek bir aktör olarak görülmesi, ithal ikameci sanayileşme politikalarının uygulanması ve müdahaleci bir mantıkla ekonominin genelini yönlendirmesi sürecin mantığına uygun ilerlemiştir (Akçay, Ergin ve Hassoy, 2011: 59). Her ne kadar kalkınma iktisadı ekonomik büyüme ile bir tutulsa da yaşanan toplumsal sorunları açıklamakta yetersiz kalmış ve birçok eleştirinin odağı olmuştur. 1970'lerde dile gelen bu eleştiriler, kurumların da dikkatini çekmiş ve' temel ihtiyaçlar yaklaşımı' olarak ifade edilmiştir. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ve Dünya Bankası Başkanı R. McNamara bu yaklaşımı ile sürmüşlerdir. ILO'nun 1976 yılındaki raporunda ortaya atılan bu yaklaşıma göre, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana geçen otuz yıl boyunca, çoğu hükümet öncelikli olarak yoksulluğu ve eşitsizliği azaltmak için yüksek yatırımlarla ve sanayileşmiş ülkelerde ciddi döngüsel işsizliği önlemek için ekonomik büyümeye güvenmiştir. Bu politika hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde ulusal çıktı ve yatırımda hızlı ve sürekli büyümeye yol açmıştır. Bununla birlikte, özellikle gelişmekte olan ülkelerin deneyimlerinden dolayı, ulusal düzeydeki hızlı büyümenin yoksulluğu ve eşitsizliği otomatik olarak azaltmadığı veya yeterli üretken istihdam sağlamadığı giderek daha belirgin hale gelmiştir (ILO, 1976: 15). Yoksulların sadece maddi gelire değil, aynı zamanda sağlık, eğitim ve temiz su gibi temel mal ve hizmetlere de ihtiyaçları vardır (Stewart, 2011: 15). Dolayısıyla kalkınma iktisadının öncelikleri bu dönemde ekonomik büyümenin yanında gelir dağılımında adaletin sağlanması, yoksulluğun giderilmesi, istihdamın artışı ve dış dengenin sağlanması gibi hedeflerle genişletilmiştir (Thorbecke, 2009: 137).

Sosyal devletin altın yılları dönemindeki politikalar, sermaye birikimi modelini bir bunalıma sokacak bazı unsurları da beraberinde getirmiştir. Kar oranları düşerken verimlilik artışları da yavaşlamıştır. Aşırı üretim sebebiyle sosyal harcamaların artmasına ek olarak bütçe açıkları da artmıştır. 1970'lerden itibaren artan istikrarsızlık dalgası ki bunun en önemli sebebi, Amerikan dolarının altına endekslenmesinin kabul edildiği Bretton Woods sisteminin 1971'de çökmesi, belirsizlikleri arttırıp buhranların kapısını aralamış (Hirst, Thompson ve Bromley, 2009: 54) ve bireyci söylemlerin öne çıkmasına yol açmıştır. Tembel insanlara, becerikli ve çalışkan insanların gelirlerinden alınan vergilerin aktarılmasının gayri adil olduğunu savunan İngiltere'de Margaret Thatcher (1979) ve ABD'de Ranold Reagan (1981) bir süre sonra bunu hükümet politikası haline getirmiştir. Sosyal devlet bunalımın bir parametresi olduğu

düşüncesinden tasfiye edilecektir (Aydın ve Çakmak, 2017: 15). 1960lı yıllardan 1973'e kadar merkez açısından çok iyimser bir tablo oluşmuş hatta öyle ki bu iyimserlik ile artık yaşanacak depresyonların Keynesçi politikalarla kapitalizme yöneltilen eleştirilerden işsizliğin ve konjonktür dalgalarının tarihe karıştığına inanıldı. Büyüme hızındaki artışlar, genişleyen Pazar olanakları Batı Bloğunun aralarında sürtüşmelerine bile engel oldu (Kaya ve Aydemir, 2011: 26). İyimserliğin ardından yaşanan likidite bolluğu yatırımların azalmasıyla beraber enflasyona sebep olmuştur. Enflasyonu durdurmak için alınan önlemler ile aşırı kapasite sorunu ortaya çıkmış ve bu sorun hem emlak piyasasında hem de finans kuruluşlarında büyük sorunlara sebep olmuştur. Ayrıca Petrol İhraç Eden Ülkeler Birliği (OPEC), petrol fiyatlarını yükseltme kararı alınca Fordist birikim rejimi ciddi bir krizle karşı karşıya kalmıştır. Petrol fiyatlarının yükselmesi enerji girdi fiyatlarının da yükselmesine neden olmuş ve tasarrufa gitmek için ekonomideki tüm sektörler teknoloji ve örgütlenme yapılarını değiştirmiş (Harvey, 2012: 168) ve bu durum istihdamı azaltmıştır. Petrodolarların da piyasaya girmesiyle beraber hem enflasyon hem de işsizlik bir arada yaşanmış ve iktisat literatürüne bu durum ''Stagflasyon' olarak geçmiştir (Şimşek, 2017: 62). 1973 Petrol Krizinin en temel nedeni, ekonominin talep eksikliğinden kaynaklanmıştır. Kitle üretimi yapısal sorunlarla karşılaşmasının nedeni, toplam talepte durgunluk, belirsizlik ve talebin düzeyi ve bileşiminin değişmesidir. Artık zevkler ve tercihler değişmiştir (Tanyılmaz, 2000: 76).

Krizden sonra Keynesyen iktisat politikaları yerini neoliberal politikalara bırakmış, Fordizm de Post-Fordizm olarak evrilmiştir. Yüksek teknolojiye dayalı esnek kitlesel üretim ve sektörlerde esnek uzmanlaşmaya gidilmiştir (Tanyılmaz, 2000: 81). Küreselleşme olarak adlandırılan bu aşamada Dünya Bankası ve IMF 'İstikra ve Yapısal Uyum Programları' adı altında neoliberal dönüşümü azgelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelere dayatması sosyal devlet anlayışını tarihe gömmüş ve emeğin baskılanarak sermayenin sınırlarını kaldıracak politikaların önünü açmıştır (Şimşek, 2017: 63). Nihayetinde kurallar kökten değişmiştir. Bir Fransız ekonomistinin dediği gibi, 'Artık dünya pazarı buyurmakta, ulusal pazar uymaktadır' (Güvenç, 1998: 19).

1.3.8. Üçüncü Küreselleşme Dalgası (1980 ve Sonrası)

1980'lerle kalkınma iktisadi kritik bir dönüm noktasına girmiştir. Bu dönüm noktasının işaret ettiği değişiklik, azgelişmişlere dayatılan kalkınma stratejisindeki farklılıklardır. Temel kalkınma stratejisi, ithal ikamecilikten ihracata dönük bir stratejiye dönüşmüştür. Bu dönemi niteleyen politikalar da Washington uzlaşması adını almıştır (Akçay, Ergin ve Hassoy, 2011: 60). Bu çerçevede Washington uzlaşmasında liberal kalkınma yaklaşımları şöyle özetlenebilir:

- Bütçe açıklarının sıkı denetime tabi olması yani mali disiplin,
- Vergi reformu ile vergi tabanı genişletilmeli,
- Faizlerin serbest piyasada belirlenmesi,
- Uygulanan korumacı önlemler tasfiye edilip dış ticaretin serbestleştirilmesi,
- Devletin ekonomiye müdahalesi azaltılmalı ve kamu işletmeleri özelleştirilmeli,
- Özel mülkiyet ve buradan doğan haklar güvence altına alınmalı (Wayenberge, 2009: 315-6).

Dolayısıyla liberal kalkınma yaklaşımı, serbest piyasa sağlam para, devlet işletmelerinin özelleştirilmesi ve serbest dış ticaret ilkelerine dayanarak, 2.Dünya Savaşından sonra oluşan devletin aktif rolü reddedilmiştir (Akçay, Ergin ve Hassoy, 2011: 61).

İstikrar ve Yapısal Uyum Programları (İYUP) 1980 ve 1990 yılları boyunca uygulanmış ve uygulandığı birçok ülkede var olan dengesizlikleri daha da arttırmış, sosyal sorunlara neden olmuş, ekonomik sorunları daha zor hale getirmiş ve tüm bunlar için yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. Doğu Asya ülkelerinde, Türkiye, Arjantin gibi ülkelerde bir dizi kriz bu kalkınma politikaları ile yaşanmıştır (Alıntay ve Akıncı, 2018: 14).

1990'lara gelindiğinde dünya Soğuk Savaşın etkisinden çıkmış ve Sovyetler Birliği dağılmıştır. Doğu Blokunun ve Berlin duvarının yıkılmasıyla küreselleşme hız kazanmıştır. Bu döneme damgasını vuran gelişmeler şöyledir; bölgesel ve küresel

kuruluşlar kurulmuş, entegre olan küresel pazarlar, liberalizasyon ve özelleştirme hareketleri, çok uluslu şirketlerin ağırlığının artması, gelişmiş ülkeler (G7, WTO, BIS, OECD, IMF vs.) ve bölgesel blokların (NAFTA, AB, MERCOSUR vs.) rollerinin ekonomiye hâkim olması (Elçin, 2012: 9).

İKİNCİ BÖLÜM

BÖLGESELLEŞME SÜRECİ

2.1. KÜRESELLEŞME Mİ, YERELLEŞME Mİ?

Küreselleşme bir süreç olarak tüm dünyayı içine alan bir olgudur. Küreselleşmenin bir diğer yüzü olarak, ulus devletin küçük sorunlar için çok büyük kaldığı bu yüzden yerel düzeyde birlikler oluşturmak amacıyla yerelleşme önem kazanmıştır. Yerelleşme aslında küreselleşmeye hizmet eden ve küreselleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Küreselleşme ve yerelleşme ilişkisinin boyutu yerelin küresel ile bütünleşmesidir (Eray, 2009: 267).

Yerelleşme uluslararası ve ulusal çevrelerde etkin bir olgu olup, çoğulculuk katılımcılık, özerklik ve adem-i merkeziyetçilik kavramları ile anılıp yeni yüzyıla damgasını vuran ve devlet anlayışını değiştiren bir kavram olmuştur. Küreselleşme beraberinde ulus devletin yetkilerine göz diken ulus üstü şirketleri getirmiş ancak yerelleşme ile birlikte ulus devlet sadece bu şirketlere değil yerel yönetimlere de bir kısım görevlerini devretmiştir (Akbulut ve Göküş, 2017: 80).

Artık zaman ve mekân gelişen teknolojiler sayesinde anlamsızlaşmış ve yeniden tanımlanmıştır. Mekânın fiziki sınırları gelişen teknolojilerle yeni bir biçim almıştır. Böylece yerel ya da bölgesel süreçler, ulus devlet anlayışı ve uluslararası ilişkiler sorgulanmakta ve değişime uğramaktadır. Değişimin başında değişen süreçler gelmektedir. Dünya küreselleşme sürecini yaşarken bir yandan da yerelleşme eğilimlerine girmiştir (Ökmen ve Koçak, 2010: 193).

Robertson küreselleşme ve yerelleşme kavramlarının iç içe geçtiğini savunarak literatüre yeni bir kavram eklemiştir. ‘Küreyerelleşme’. Küreselleşmenin yani

dünyanın küçülmesinin yerelliğin üretilmesini geniş ölçüde şekillendiren süreçleri kapsamış ve artarak kapsamakta olduğu fikri üzerinde durmuştur (Robertson, 2011: 188). Robertson'a göre yerellik ve küresellik göreceli kavramlardır. Mekânsal olarak bakıldığında bir toplumun herhangi bir bölgesi yerel iken, bir köy cemaati de bir toplumun bir bölgesine göre yereldir (Robertson, 2011: 191).

Yerelleşme ile kastedilen şey dünya literatüründe devletin gücünün azalması ve merkezi yönetimlerde boşalan yerlerin yerel aktörlerin karar mekanizmalarının almasıdır. 1980'lere kadar ki dönemde ileri kapitalist ya da gelişmiş ülkelerin yerel ve bölgesel ekonomi politikaları büyük ölçüde bölgesel eşitliğin sağlanmasının firma merkezli, standartlaştırılmaya dayalıyken yeni liberal politikalar ile küçük üretime dayalı bölgesel ekonomilerin kendi dinamikleri ile etkinleşen uygulamalar gündeme gelmiştir (Müftüoğlu, 2006: 118).

Yerel olarak tanımlanan kesimlerin taleplerine bakıldığında ciddi farklılaşmalar olduğu da görülmektedir. Geri kalmış bölgelerin daha önceleri devletten kaynak talep ederlerken artık uluslararası piyasalara eklemlenmek için belirli düzenlemelerin yapılması şeklinde taleplerde bulunulmuştur. Tabi ki talepler çoğu yerelin değil bölgede bulunan güç odaklarının istekleridir. Yerel güç odaklarının talepleri etkinlik ve verimliliği arttırmak amacıyla düzenlemelerin yapılması ve diğer yerel aktörlerle rekabet edebilecek bazı düzenlemelerin yapılması yönündedir. Etkinlik ve verimlilik adına âdem-i merkeziyetçi oluşumlarla (bölgesel kalkınma ajansları, kamu yönetimi kanunu vs.) yerelin hareket yeteneğinin arttırmak, rekabet gücünü arttırmak adına ise 'bölgesel asgari ücret' ve 'illere ilişkin teşvik yasası' gibi uygulamalara gidilmiştir (Aslan, 2012: 27).

Küreselleşme ve yerelleşme kavramları ekonomik içerikleri bakımından birçok tartışmanın temelini oluşturmaktadır. Bu eğilimler toplumsal yapı ve düzeni sağlayacak yönetim yapılarıyla bireysel hakların nasıl düzenleneceğini belirleyen toplumsal süreçleri tanımlamakla kalmaz aynı zamanda 'bu süreçler hangi mekânsal birimde gerçekleşir?' sorusuna da cevap aramaktadır. Mekânı algılayış biçimiyle küreselleşme ve yerelleşme mekandaki süreçleri yeniden tanımlamaktadır (Eraydın, 1997: 2). Tartışmalardan bir diğeri ise yerelleşmenin küreselleşmeye karşı bir bakış açısı olmadığıdır. Bu görüşe göre, ulus aşırı sermaye, yerelin merkez yönetimden

olabildiğince özerk olmasını talep etmektedir. 21. Yüzyıl yerel yönetimlerin yılı olacağı iddia edilmektedir. Bu, ulus aşırı sermayenin arzusunu dile getirmesidir. Yerelleşme kavramı küreselleşme ideologlarının sahip çıktıkları emperyalist ilişkilerin önemli bir aracı olmuştur. Karşılıklı bağımlılık tezleri ile açıklanan ama aslında çokuluslu sermayenin hareketlerinin mekân ve zaman kısıtlamasından kurtulmasından ayrı olmayan küreselleşme, yerellik kavramı ile güçlendirilmiştir (Ökmen ve Koçak, 2010: 195).

Teknolojik gelişme açısından bakıldığında teknolojik yenilikler tek bir üretim sürecinde gerçekleşen üretim artık farklı farklı aşamalara bölünmüş ve sermayeye mekânsal olarak bir dizi avantaj sağlamıştır. Teknolojik gelişmenin ilkin etki ettiği sonuç, üretim sürecinin parçalara ayrılıp bu parçaların her biri dünya ölçeğinde ya da ülke ölçeğinde en uygun mekânı seçebilmiş olmasıdır. Yani ölçek ekonomilerin entegre üretiminin parçalanmasıdır (Ercan, 2006: 51). Dünyanın belirli bölgelerine saçılan bu üretim faaliyetleri sonucunda üretime ilişkin mekânsal iş bölümünün yeniden oluşmasına sebep olmuştur. Bu sürecin temel belirleyicisi, sınıfsal mücadelenin gelişme aşamasının farklılığı ve kar oranlarının farklılığıdır. Kar oranlarında düşme eğilimi yeni bir üretim zincirinin oluşmasını gerektirmiştir. Ademi merkezileşen sistemlerin sayıca artması küresel üretim zinciri ile birlikte hareket etmesine neden olmuş; üretimin ademi merkezileşmesi, alt sözleşmelere (taşeron ilişki ağı) dayalı kontrol süreçlerinin merkezileşmesi ile birlikte gelişmiştir. Küresel üretim zinciri mekânsal eşitsizlikleri yerele ait özgün niteliklerle (farklı dil, din, cinsiyet, etnik kimlik, kültür gibi) kamufle ederek görünmez bir durama getirmiştir. Sermayenin yerelin özgünlüklerini önemsemesinin en büyük nedeni; ‘düşük ücret’ ve ‘yedek işgücü ordusu’ dur (Aslan, 2012: 29).

Düşük ücretli bölgelerde sanayileşmiş ülkelere göre daha fazla çalışma saatleri mevcuttur. Vardiyalı çalışma sistemi, pazar mesaileri oldukça yaygındır. Burada sermayenin optimum kullanımı söz konusudur. Yedek sanayi ordusunun oluşturulması da spesifik bir işgücünün (örnek olarak kadın işgücü) optimal seçimini mümkün kılmıştır. Küresel ve yerel sermaye kazançlarını büyük ölçüde artmasını mümkün kılan yerel/bölgesel alanları mitleştirirken, sermaye dışı kesimlerde bu yoksulluk ve eşitsizlik anlamını taşımaktadır (Müftüoğlu, 2006: 142). Bu şekliyle baktığımızda

yerelleşmenin ‘küreselleşme eğiliminin kendi içinde barındırdığı merkezi ve tekdüze yapılanmaya karşı, kültürel, tarihi ve fiziksel yerel kimlikleri yeniden üretip birbirlerine eklemleyerek daha yaşanabilir ve daha insani bir dünyanın oluşmasına katkı sağlayacağı’ (Ökmen, 2005: 539) iddiası çürümektedir.

2.2. BÖLGESEL (SERMAYE BİRİKİMİ) KALKINMA VE BÖLGESEL EŞİTSİZLİK

Bölgeselleşme kavramına baktığımızda, 2.Dünya Savaşından sonra bu kavram daha çok dile gelmiş ve ulus-devletler bölge kavramına daha sıcak bakmışlardır. Savaştan sonra bölgeler kalkınma perspektifinde yeni işlevler kazanmıştır. Sadece ekonomik değil, kültürel, tarihsel ve politik etkenlerle bölgeselleşme şekil almıştır. Beşerî sermaye, yerel işletme kültürü, sistem ve etmenlerin kaliteli üretimi, bilgi transfer ağı ve bölgesel tecrübe kaynaklı eğitim tekniği ile kalkınma ve büyüme bölgesel kalkınmanın içeriğini oluşturmuştur (Eray, 2009: 270).

Neredeyse bütün ülkelerin en önemli amacı, ekonomik büyüme ve kalkınma olmuştur. Bir merkezin etrafında ekonomik ve sosyal faaliyetlerini arttıran ülkeler, bölgelerarası eşitsizliğe sebep olmuştur. Bu süreç, bölgelerin ekonomik faaliyetlerini, çevrenin, kentlerin doğal durumunu ve nüfus dağılımını bozmuş, kalkınmanın sosyal ve ekonomik maliyetlerini arttırmış ve bunlar beraberinde daha fazla gelişme imkânı getirmediğinden tıkanıklığa girmiştir. Bu gelişmeler ‘bölge’ ve ‘kalkınma’ kavramlarının bir bütün olarak ele alınmasına sebep olmuş ve bölgesel kalkınma bazında yeni politikaları gündeme getirmiştir (Arslan, 2005: 276).

Kapitalist birikim, ülkeler arasında gelişme farklılığı yaratmakla kalmamış aynı zamanda ulus-devlet içinde de farklılıklar yaratmıştır. Ulus-devlet içinde bölgeler arasındaki farklılıkların sebebi olarak sermaye birikim mekanizmasının öncelikle bir mekânda gerçekleşmesi ve sonra diğer mekanlara dağılmasıdır. Sermayenin mekânsal olarak eşitsiz dağılımı ile sermaye birikim mekanizması arasında ilişki önem arz etmektedir (Ercan, 2006: 46). Trostky’in dediği gibi ‘eşitsiz ve bileşik gelişme eğilimi’ (Trostky aktaran Ercan, 2002: 43) vurgulanmalıdır. Bu vurguyla eğilimin sadece ulus-devletler arasındaki gelişmeden değil aynı zamanda bölgeler-yereller arasındaki eşitsiz gelişmeden de söz edilmektedir. Küreselleşen dünyada kalkınmanın mekânsal

farklılaşması sadece ülke içindeki geçmişteki farklılaşmalara dayandırılmaz, bu ülkenin dış ilişkilerini de göz önüne almak gerekir (Tekeli, 2020: 2).

Eşitsizliğin açığa çıktığı mekân üzerinden bu noktada bölgesel-yerelin genel bir tanımını yapabiliriz. Bölge, yan yana gelmiş yerel birimlerin mekânsal bütünlük temelinde, ulus-devlet sınırları içinde ve merkez denetiminde, dışa kapalı bir birim olarak tanımlanmaktadır (DPT, 2000 a: 7). Fakat bu bölgeler aynı fiziksel, kültürel ve coğrafi özellikler taşıyan, merkeze bağlı birer birim olarak ifade edilirken, küreselleşme süreciyle birlikte ulus-devlet sınırlamalarına bağlı olmak istemeyen, birbirleriyle rekabet eden ve piyasa koşullarında farklı özgüllüklere sahip olan birer birim olarak ifade edilmeye, tanımlanmaya başlanmıştır. Bölge kavramının değişmesindeki ana dinamik fordizmden post-fordizm rejimine ve esnek uzmanlaşmaya geçiş olduğu ileri sürülmektedir (Yılmaz, aktaran İnce 2018: 37).

Bölge tanımlamasında etkili olan bölgesel-yerel eşitsizliklerin belirleyicisi, birikim modeli ve güç ilişkileridir. Kalkınmanın mekânsal olarak farklılaşmasına birikim modeli sebep olurken, bu farklılaşmada bölgesel eşitsizliğin giderek yapısal bir hal almasına da neden olmuştur. Bölgesel eşitsizlik, eşitsizliklerin yeniden üretiminin bir mekanizması durumuna gelmiştir (Ataay, 2001: 86). Yapısallaşma ile birlikte artan bölgelerarası eşitsizlik güç ilişkilerinin kaynaklarından biri haline gelmiştir (Ercan, 2006: 48). Bölgelerde eşitsizlik karşısında sermaye birikimine sahip güç aktörleri, güç ilişkileriyle birlikte sermaye birikiminin süreklilik kazanması mahiyetinde bölgeye yönelmektedirler. İşte sermaye birikim sürecinin kendisi budur. Tabi ki bu sürecin işlemesindeki en büyük etken sınıf eşitsizliğinin var olmasıdır. Bölgelere-yerelliklere bu sermaye birikim modelinin dahil olmasını sınıf eşitsizliği vurgusu ile Güler Müftüoğlu ve Ercan şöyle özetlemişlerdir:

> *'Kapitalizm insanlar arasındaki sınıfsal eşitsizliği aynı zamanda belirli mekânlarda yoğunlaştığı ölçüde mekânsal/bölgesel eşitsizliklere de yol açar. Bu mekanizmanın yanında kapitalizmin gelişimine paralel olarak, geri kalmış/ geri bırakılmış bölgelerin zamanla kapitalist birikim mekanizmasının içine çekilmesi olgusunu önemli kılmıştır. Geri kalan bölgenin emek gücü, madenleri ve daha önemlisi emek-gücü sermaye birikim sürecinin daha açık ifade ile sermayedarların ilgi alanına girmeye*

başlarlar. "Geri kalan bir bölgenin sermayenin/sermayelerin çıkarları için önemli hale gelmesi" ifadesi ise hem dışarıdaki sermayeleri hem de geri kalan bölgenin olanaklarını kullanarak genişleyen, büyüyen sermayeleri işaret etmektedir. Bölgede işçileşmenin yanında bölgenin diğer kaynaklarının piyasa süreçlerine dâhil edilmesi yani sermayelerce kullanılması sonucu ortaya çıkacaktır.' (Müftüoğlu ve Ercan, 2007: 75).

Bütün bunların ışığında Türkiye'de bölgesel kalkınmaya ilişkin düzenlemelerin değişmesi ve bölgesel sermaye birikimine dayalı modele geçiş için devlet bir dizi işlev gerçekleştirmiştir. Daha önce 'bölgesel kalkınma' ve 'bölgesel planlama' kavramlarının üzerinde durduğu mekânsal eşitsizlikleri giderme kaygıları yerini yerel/bölgesel olanın sahip olduğu donanımları harekete geçirmeye bırakmıştır. Kapitalizmin mantığı kapsamında bölgesel azgelişmişliğin yapısal sonucu olan mekânsal eşitsizlik iş bölümüne karşı 'bölgesel planlama' bu eşitsizlikleri kaldırmasa bile azaltacak bir müdahaleyi işaret etmekteydi. Bölgesel azgelişmişliği önleme açısından Türkiye'nin başarısız olduğu dile getirilse de kamu kuruluşlarının bölgeye yönelik ciddi yatırımlarda bulunduğu sayısal olarak kanıtlanmıştır (Ercan, 2006: 77-78). Ancak bölgesel dengeyi sağlamak için yapılan devlet yatırımlar bir süre sonra azalmış ve ekonomik etkinlik kaybına yol açmıştır (Tekeli, 1981: 371).

Türkiye 1960lı yıllardan itibaren bölgesel politikalar ile kalkınma planlarını hayata geçirmiş ve amaç olarak bölgeler arası eşitsizlik farkını azaltmak olmuştur. 1960 yılında Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuş ve 1961 Anayasası ile teşkilata plan yapma yetkisi verilmiştir (Aslan, 2012: 37). Türkiye'de sermaye birikim sürecini anlamak için, beş yıl için hazırlanan ancak sonrasında da devam eden Kalkınma Planlarına kısa kısa değinmek gerekir.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967), bu ilk planda 'Bölge Planlama ve Kalkınma' başlığı altında bölgelerarası eşitsizliğin giderilmesi amaçlanmıştır. Bölgelerarası dengenin sağlanması için sorumluluk esas olarak devlet elinde olmuş ve devlet bu bölgelere altyapı yatırımlarını hızlandırmayı amaçlamıştır. Ancak bu tür iktisadi yatırımların bu bölgelere götürülmesinde ihtiyatlı davranılmıştır (Tekeli, 1981: 372). Bu plan çerçevesinde üç ayrı bölge tanımlaması yapılmıştır: Potansiyel Gelişme

Bölgeleri, Geri Kalmış Bölgeler ve Büyükşehir (Metropoliten Bölge (DPT, 1963: 472-3).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972), amaç tekrar bölgelerarası dengeyi sağlamak olsa da yöntemde değişikliğe gidilmiştir. Bu yöntem, gelişmemiş bölgelerde az sayıda şehirsel merkezlerde kendini besleyen ve çevresine yayılan bir büyüme başlatmaktır. Birinci Beş Yıllık Plan'da olduğu gibi bu planda da ana aktör devlet olmuştur. Ancak bu planda dikkat çeken en önemli durum şudur: Bir önceki planda Antalya Bölgesi'nde tarım ve turizmin, Doğu Marmara Bölgesi'nde sanayinin, Çukurova Bölgesi'nde tarım ve sanayinin, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kamu yatırımları planlarının bu ikinci planda yer almamasıdır. Bu durum bölgesel planlamanın sadece sözde kaldığının göstergesidir. Tekeli bunu şöyle özetlemiştir:

> 'İkinci Planın, Birinci Plandan en önemli farkı, şehirleşmeye verdiği önemdir. Şehirleşme, tarımda modernleşme ve sanayileşme birbirini besleyici üç değişken olarak alınmakta, şehirleşme sanayileşme ile ulaşılacak bir amaç olarak görüldüğü kadar sanayileşmeyi hızlandıran bir araç olarak da ele alınmaktadır.' (Tekeli, 1981: 374).

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977), bu kalkınma planı diğer iki plana göre daha yüzeyseldir. Bunun sebebi ise, 'bölgeler arasında gelişmişlik farklarını en kısa sürede ortadan kaldırmaya çalışmak, ekonomik yönden etkin olmayan kaynak dağılımına sebebiyet verecek ve sermaye birikimi ve ekonomik kalkınma yavaşlayacak' düşüncesidir (DPT, 2000 a: 28). Ayrıca bu planda 'bölge' kavramı yerine 'yöre' kavramı kullanılmaya başlanmış, 'geri kalmış bölgeler' yerine 'gelişmiş bölgelerde geri kalmış yöreler ve gelişmemiş bölgelerde ileri bölgeler vardır' ibaresi tercih edilmiştir. Bu yüzden 'Kalkınmada Öncelikli Yöre (KÖY)' uygulamasına geçilmiştir. DPT bünyesinde bunu için Kalkınmada Öncelikli Yöreler Dairesi kurulmuştur (Aslan, 2012: 39).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983), bu plan doğrultusunda ekonominin bütünleşmesi, bölgelerarası ve sektörel bağların güçlenmesi, mal hizmet ve insan akımlarının yoğunlaşmasına ilişik olduğundan, aralarında toplumsal ve ekonomik iş bölümü olan yerleşim merkezleri ile pazarlama istikrarının

gerçekleşmesini içeren bir mekânsal örgütlenme amaçlanmıştır (DPT, 1979: 292). DPT ile altyapı, hizmetler ve sanayinin ülke mekânında dağılımı için gerekli politikaların saptanması, bu tesislerin yer seçimi kararı, mahalli yatırımların özendirilmesi gibi düzenlemelerin yapılması kararı alınmıştır (DPT, 1979: 293). Ayrıca bu planda Doğu Anadolu'da DPT öncülüğü ile çok amaçlı bölgesel kalkınma projesi önerilmiş ve bu projeyle alakalı biçimde 'Aşağı Fırat Su Kaynakları Geliştirme Projesi'nin çok amaçlı bir projeye çevrilmesi istenmiştir. Planda diğer planlarda ayrılan iki konu mevcuttur: 1) Belediyelere ve kent yönetimlerine verilen önem 2) Yaşanan petrol bunalımı ve yeni belediyecilik anlayışı kent içi toplu taşımacılığa daha fazla önem verilmesine sebep olmuştur (Tekeli, 1981: 377).

Türkiye dördüncü plan dönemindeyken dünyada yaşanan petrol krizi, dünya ülkelerini içe dönük sermaye birikimi yerine yeni mekansal organizasyona geçme eğilimine itmiştir. Kapitalizmin önündeki engeller neoliberal politikalar ile kaldırılmıştır. 1980'lere gelindiğinde Türkiye'de sermayedarların çoğu gerekli sermaye birikimini elde edip iç pazardaki doyuma ulaşmış ve uluslararası piyasalara açılma zorunluluğu içerisine girmiştir. Bu zorunluluk ile 70'li yılların siyasi konjonktürünün birleşmesi Türkiye'yi 12 Eylül darbesine götürmüş, böylece 29 Ocak 1980 Kararları ile sermayedarların önündeki hem emek gücü engeli baskılanmış hem de ihracata dayalı sermaye birikimi önündeki engelleri kaldırmıştır (Aslan, 2012: 41).

Başarılı bir bölgesel politika izleyebilmek için var olan büyümenin mekansal farklılaşması süreçlerini analiz etmek, sonrasında bu süreçleri değiştirebilmek için gerekli politikaları ve planlama araçlarını iyi analiz etmek gerekir. Ancak Türkiye planlamasında, daha bu süreçler tam tanınmadan normatif olarak hedefler konmuştur. Böylece bu planların uygulanmasında, bunları uygulayacak siyasi aktörlerin olmaması ve büyümenin mekansal farklılaşma gerisinde süreçleri tanımak için yeterince çaba gösterilmemesi etkili olmuştur (Tekeli, 1981: 389).

Bu gelişmelerden sonra DPT sonraki yıllar için de kalkınma planları hazırlamaya devam etmiştir. *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)* ile 'bölgesel gelişme' kavramı kullanılmış ve KÖY'e geri dönülmüştür. Bu dönemde bölge yeniden kalkınmanın ve yerelleşmenin odağına yerleşmiştir (Karasu, 2009: 6).

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), 'Bölgesel Dengenin Sağlanması' başlığı altında metropollerle ilgili düzenlemeler, bölgesel gelişme ve il planlama konularına yer verilmiştir. Bölgesel farklılıkların ele alınmasıyla, sınai faaliyetlerin uygun olmadığı bölgelerin geliştirilmesi için her bölgenin kendine ait karakteristik özellikleri doğrultusunda tarım, hayvancılık gibi faaliyetler desteklenmesi, gelişmiş bölgelerde ise Ar-Ge faaliyetleri ile yeni teknolojilerin kullanılması hedeflenmiştir (Aslan, 2012: 43). Bu plan döneminde serbest piyasa mekanizması açısından şok terapisinin 16. yılında 'kültürel zenginlik' ve bunu oluşturacak ortam' S.O.S vermiştir. Ülkemizde 1994,2000,2001 krizleri tablonun daha da derinleşmesine sebep olmuştur. 2001 yılında IMF'nin yardımıyla 'Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı' yeni düzenlemelerin de önünü açmıştır. Kentsel politikanın yeniden yapılanması, ekonomik türbülanslara, politik istikrarsızlıkların da eşlik ettiği bu dönemde yeni arayışlara girilmiştir (Yüceyılmaz ve Yüceyılmaz, 2018: 107).

Sekizinci Kalkınma Planı (2001-2005) ile ülkenin dünya ile bütünleşmesinin daha çok hızlandırılması, dünya katma değerinden daha fazla pay alınması ve daha etkili bölgesel güç haline gelinmesi amaçlanmıştır. Bölgesel gelişme politikalarının hayata geçirilmesinde; bölgelerarası bütünleşme, yaşam kalitesinin iyileştirilmesi, sürdürülebilirlik, sosyal ve ekonomik dengelerin sağlanması, kültürel gelişme, fırsat eşitliği ve katılımcılık ilkeleri esas alınmıştır (DPT, 2000: 63). Göç, metropoller yerine gelişme potansiyeli yüksek, hinterlandı ile hem sosyal hem ticari bağları güçlü, bölgede istihdam ve gelir bazında çarpan etkisi yaratacak bölge merkezlerine yönlendirilecek ve bu merkezlerdeki altyapı yatırımlarına öncelik verilecektir (DPT, 2000: 64).

Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013), sekizinci plana göre daha fazla detaylandırılmıştır. 'Dokuzuncu Kalkınma Planı 'İstikrar içinde büyüyen, gelirini daha adil paylaşan, küresel ölçekte rekabet gücüne sahip, bilgi toplumuna dönüşen, AB'ye üyelik için uyum sürecini tamamlamış bir Türkiye' vizyonu ve Uzun Vadeli Strateji (2001-2023) çerçevesinde hazırlanmıştır' (DPT, 2007: 1).

Kısaca değindiğimiz planlar çerçevesinde 1990'lı yıllara baktığımızda, Türkiye AB (Avrupa Birliği) ile bütünleşme sürecinin asıl nedeni, küresel sermaye

birikimi sürecine eklemlenme düşüncesiyle çeşitli uyum dönüşümlerini gerçekleştirmeye yönelmesidir. Öncelik olarak özelleştirme yoluna gidilmiş, devletin kaynakları özel sektörlere aktarılmıştır. Sonrasında dışa uyum sağlamak için yasal ve kurumsal dönüşümlerin gerçekleşmesi için adımlar atılmıştır. Devlet, küresel sermaye birikiminin en önemli aracı haline gelen kentler için düzenleme getirirken aynı zamanda bölge düzeyinde olan kentlerin il ölçeğine düşürülüp kentin il ölçeğine yaklaştırmıştır. Mekanlar bölgesel kalkınma sürecinin odak noktası haline gelmiştir.

Türkiye'de bölgesel eşitsizlik ile gelir dağılımı özelinde dikkate alındığında ortalama gelirlerde doğu-batı farkları ciddi boyutlardadır. Sanayileşme süreci, özel sektörlerin başı çekmesi ülkemizin batıdaki üçte birlik bölümüne yayılmıştı. Özellikle batı ve kıyı kesimleri tarımın ticarileşmesine ev sahipliği yapmış, ülkenin doğu kesiminin üçte biri ise altyapı, düşük gelirler, eğitim ve sağlık gibi devlet hizmetlerinden yoksun bırakılmıştır. Güneydoğu'da 1980'ler ile ortaya çıkan Kürt ayaklanması, kırdan kente ciddi göç dalgası (aynı zamanda doğudan batıya göç) bölgesel eşitsizliği tırmandırmıştır. Güneydoğu Anadolu Projesi ile bu eşitsizlik giderilmeye çalışılmış ancak iktisadi gelişme için yeterli seviyelere ulaşılamamıştır (Pamuk, 2011: 307-8). Sadece bir üretim sorunu olmayan bölgelerarası farklar, kentleşme ve nüfusu dağılımının çarpıklaşmasına ve insani gelişme araçları olan sağlık, eğitim gibi hizmetlerin olumsuz etkilenmesine de sebep olmuştur (Oral ve Uğur, 2013: 145). Kentlerin içindeki bölgesel farkların da ortaya çıkmasıyla yoksulluk artmış ve yoksul olan bu bölgelerde sermayenin yetersiz olması 'yaşanılamaz' olgusunu ortaya çıkarmıştır. Bir ülkede aynı anda hem bölgesel eşitsizlikleri gidermek hem de ekonomik büyümeyi sağlamak görüldüğü üzere uygulanan bölgesel kalkınma politikaları ile pek mümkün görünmemektedir.

2.3. BÖL, PARÇALA, YÖNET: KALKINMA AJANSLARI

Sanayi Devrimi'nden sonra sanayileşme süreciyle birlikte büyüme hızları artmış ve dünyada bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarını daha da arttırmıştır. Geri kalmış, az gelişmiş, gelişmekte olan, gelişmiş gibi kavramlar da bu dönemlerde ortaya çıkmıştır. İkinci Dünya Savaşından sonra savaşın yıkıcı etkileriyle batı ülkelerinin çoğunda bölgesel farklılık yeniden gündeme gelmiş ve bölgesel gelişme

politikaları adına Bölgesel Kalkınma Ajansları önemli bir araç haline gelmiştir (Akbulut ve Göküş, 2017: 82).

2002 tarihinde Adalet ve Kalkınma Partisinin (AKP) tek başına iktidara gelmesiyle kentsel siyaset anlamında bir dizi değişiklikte gündeme gelmiştir. Türkiye AB ile uyum sürecinde, 2000'li yıllarda AB destekli fonları alabilmek için bölgesel örgütlenmeye gitmek durumunda kalmıştır. Bu tarihten itibaren kalkınma stratejisi Ön Ulusal Kalkınma Planı (ÖUKP) tarafından belirlenmiştir. 4 temel gelişme planı hazırlanmıştır; İşletmelerin Rekabet Gücü, İnsan Kaynakları ve İstihdam, Altyapı Hizmetleri ve Çevre ve Bölgesel Gelişme. Bölgesel gelişme kapsamında ÖUKP, 2002 yılında 2002/4720 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile yürürlüğe giren AB tarafından onaylanan sınıflandırma ile ülkemizde 'İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırılması (İBBS)' yapılmıştır. Bu sınıflandırma ile iller 'Düzey 3' olarak belirlenirken, bölgesel kalkınma planları ve nüfus büyüklükleri dikkate alınarak ekonomik, sosyal ve coğrafi yönden benzerlik gösteren birbirine komşu iller 'Düzey 1' ve 'Düzey 2' olarak hiyerarşik bir gruplandırmaya tabi tutulmuştur (Oral ve Uğur, 2013: 151). Düzey 3, 83 ili de kapsamaktadır. Düzey 2 çerçevesinde illeri çeşitli açılardan bir araya getiren ve ortak kalkınma çabası içinde 26 adet olarak belirlendi. Türkiye'nin idari ve kamusal yapılanması açısından gruplama Düzey 1'de 12 adet olarak belirlenmiştir (Bakınız: Tablo 4). Türkiye'nin bölgesel kalkınma coğrafyası bu süreçten sonra tamamen değişmiştir (Özgen, 2009: 285).

Ajansların kurulması 59. Hükümet tarafından benimsenen Acil Eylem Planı (AEP) dahilinde gerçekleştirmeyi öngördüğü yapısal değişiklikler arasında yer almıştır. Planda ifade edilen, iller ve bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının giderilmesi, kaynakların etkin kullanımı, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi için İBBS alt bölge düzeyinde planlama, koordinasyon, izleme ve değerlendirme fonksiyonlarının dahilinde yeni hizmet birimlerinin oluşturulmasıdır. Kalkınma ajansları bu hizmet birimleridir (Aslan, 2012: 93). 25 Nisan 2003 tarihli Kamu Yönetimi Temel Kanun Taslağı'nın 25. Maddesinde ilk kez Bölgesel Kalkınma Ajansı (BKA) söz dizisine yer verilmiştir. 2006 yılında kabul edilen 5449 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun adıyla kabul edilen yasa bölgelerin girişimcilik ruhunu, kalkınmanın kurumsal modelini oluşturma

ve kapasiteni geliştirilmesi görevinin yürütülmesi gibi görevlerle donatılmış bir organ olarak tanımlanmıştır. Kalkınma ajansları yüklendiği görevlerle devletin müdahale ve destek etkinliğini sona erdiren bir misyon üstlenmiştir (Özgen, 2009: 285). 10 bölgede BKA'lar kurulmuş, Düzey 2'de kalan diğer 16 bölgede ise Bakanlar Kurulu'nun 2009/15236 sayılı kanunu ile faaliyete geçirilmiştir.

Tablo 4: Türkiye'de İstatistiki Bölge Ayırımı

Kod	**Düzey 1 (12 Bölge)**	**Kod**	**Düzey 2 (26 Alt Bölge)**	**Düzey 3 (81 il)**
R1	İstanbul	TR10	İstanbul alt bölgesi	İstanbul
R2	Marmara	TR21	Tekirdağ alt bölgesi	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli
		TR22	Balıkesir alt bölgesi	Balıkesir. Çanakkale
R3	Ege	TR31	İzmir alt bölgesi	İzmir
		TR32	Aydın alt bölgesi	Aydın, Denizli, Muğla
		TR33	Manisa alt bölgesi	Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak
R4	Doğu Marmara	TR41	Bursa alt bölgesi	Bursa, Eskişehir, Bilecik
		TR42	Kocaeli alt bölgesi	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova
R5	Batı Anadolu	TR51	Ankara alt bölgesi	Ankara

		TR52	Konya alt bölgesi	Konya, Karaman
R6	Akdeniz	TR61	Antalya alt bölgesi	Antalya, Isparta, Burdur
		TR62	Adana alt bölgesi	Adana, Mersin
		TR63	Hatay alt bölgesi	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye
R7	Orta Anadolu	TR71	Kırıkkale alt bölgesi	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir
		TR72	Kayseri alt bölgesi	Kayseri, Sivas, Yozgat
R8	Batı Karadeniz	TR81	Zonguldak alt bölgesi	Zonguldak, Karabük, Bartın
		TR82	Kastamonu alt bölgesi	Kastamonu, Çankırı, Sinop
		TR83	Samsun alt bölgesi	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya
R9	Doğu Karadeniz	TR90	Trabzon alt bölgesi	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane
RA	Kuzeydoğu Anadolu	TRA1	Erzurum alt bölgesi	Erzurum, Erzincan, Bayburt
		TRA2	Ağrı alt bölgesi	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan
RB	Ortadoğu Anadolu	TRB1	Malatya alt bölgesi	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli
		TRB2	Van alt bölgesi	Van, Muş, Bitlis, Hakkari

RC	Güneydoğu Anadolu	TRC1	Gaziantep alt bölgesi	Gaziantep, Adıyaman, Kilis
		TRC2	Şanlıurfa alt bölgesi	Şanlıurfa, Diyarbakır
		TRC3	Mardin alt bölgesi	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt

Kaynakça: Şengül, Shiraz ve Eren: 2013: 78.

Bölgesel Kalkınma ajansları, yeni bölgesel gelişmelerin uygulanması nedeniyle kurulmuştur. Bu nedenle yasayla kalkınma anlayışı ajansların işlevlerini de belirtmiştir. Temel işlev, 'düzenleyici devlet' mantığına uyularak direkt olarak uygulama yapmak yerine yerel/bölgesel ölçekte 'koordine edici' ve 'destekleyici' işlevler üstlenmektir. Ataay (2005: 23) bu konu da şöyle söylemiştir:

> 'Ajanslar, bölgesel kalkınma çabalarının arttırılması ve yerel kaynakların harekete geçirilmesi amacıyla, yerel aktörler arasında sinerji oluşturacak, bunlar arasında 'organizatör', 'koordinatör' ve 'katalizör' işlevi üstlenecektir. Böylece yasa ajanslara, 'bölgelerin yatırım potansiyellerinin ortaya çıkarılması', 'yerel potansiyellerin ortaya çıkarılması', 'yerel girişimcilerin ve KOBİ'lerin desteklenmesi', 'bölgeye yatırım çekilmesi', 'yerelin rekabet gücünün arttırılması' ve 'altyapı ve çevre projelerinin gerçekleştirilmesi' görevlerini vermiştir. Ajanslar da bunun için, projeler geliştirecek, mevcut projeleri destekleyecek, bölge programları hazırlayacak, eğitim ve tanıtım faaliyetlerini gerçekleştirecek.'

Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanununda ajansların ulusal düzeyde koordinasyonunda yetkiler DPT'ye verilmiştir. Bu kanun ile Resmî Gazete' de DPT'nin görevleri şu şekilde sıralanmıştır:

a. Bölge içi ve bölgeler arası gelişmişlik farkını azaltmak, ajanslara planlama, programlama konularında danışmanlık yapar, bu plan ve programların uygulanması izler.

b. Ajansların kurumsal performanslarıyla yürütülen programların performanslarının belirlenmesini dair usul ve esaslar ile bunların değerlendirmesini yapar.
c. Bölgesel gelişme için ajanslara gelen iç ve dış fonların tahsisi ve bunların kullanımı için usulleri belirler.
d. Ajanslar arası iş birliği ve ortak projeleri destekler.
e. Merkezi düzeydeki kurum ve kuruluşlarla iş birliği çerçevesinde ajansların işlevlerini verimli şekilde yerine getirmesini denetler.
f. Ajansların yıllık çalışma programlarını düzenler.
g. Ajans genel sekreterini yönetim kurulu tarafından onaylanan kişiler olmak kaydıyla onaylar.
h. Plan ve programlara, personel nitelik ve istihdamına, yapılacak yardım ve transferlere, faaliyet raporlarına, bütçe ve muhasebe standartlarının kullanımına uygun usul ve esaslar ile yatırım destekli ofislerin çalışma esas ve usullerini ilgili kamu kuruluşlarının fikirlerini alarak belirler (Resmî Gazete, 2006: 1.Bölüm)

Bu şekilde sıralanan DPT görevlerine bakılacak olursa özerk birimler olarak düşünülen kalkınma ajanslarının özerkliğini sorgulamak pekte garip olmayacaktır. Fonların DPT'nin uygun görüşü ile kullanmak müdahaleci bir devlet biçimini işaret etmiştir (Gündoğdu, 2009: 290). Ajansların teşkilat yapılarına bakarak bu özerkliğe biraz daha yakından bakmak gerekir.

Kalkınma ajansları 4 birimden oluşmaktadır. Kalkınma Kurulu, Yönetim Kurulu (karar organı), Genel Sekreterlik (icra organı) ve Yatırım Destek Ofisleri. Kalkınma Kurulu Kalkınma ajansları ile arasında yönetişim birliği olarak ifade edilen 'özel kesim, sivil toplum kuruluşları, bölgedeki kamu kurum ve kuruluşları, yerel yönetimler ve üniversiteler' den oluşmaktadır. Seçilen bir Başkan ve Başkan Vekili ile yılda iki kez toplanan bu kurulda üye sayısı en fazla yüzdür. Kurul tarafından yapılan iş 'bölgenin sorunlarına, çözümlerine, tanıtım ve önceliklerine yönelik olarak belirli tavsiyelerde bulunmak' olarak gerçekleşmektedir.

Kalkınma ajanslarındaki bu 4 birimden en önemlisi Yönetim Kuruludur. Bu kurul karar alma organıdır.

‘Yönetim kurulu, tek ilden oluşan bölgelerde vali, Büyükşehir belediye başkanı, il genel meclisi başkanı, sanayi odası başkanı, ticaret odası başkanı ile kalkınma kurulu tarafından özel kesim ve/veya sivil toplum kuruluşlarından seçilecek üç temsilciden; birden fazla ilden oluşan bölgelerde il valileri, Büyükşehir belediye başkanları veya Büyükşehir olmayan illerde il merkez belediye başkanları, il genel meclisi başkanları ve her ilden birer kişi olmak kaydıyla ticaret ve sanayi odası başkanlarından oluşur. Ancak, birden fazla ilden oluşan bölgelerdeki illerde; ticaret ve sanayi odalarının ayrı ayrı kurulmuş bulunması halinde, yönetim kurulunda yer alacak temsilci Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. 5449 Sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun. (2006).

Ajansların karar organlarının başında bir devlet temsilcisinin yani valinin olması, ajanslar üzerinde merkezi teşkilatın etkin bir kontrol mekanizması oluşturduğu fikri güçlenmiştir. Bu sözde özerk olma fikri, geleneksel olarak Türk kamu yönetimi anlayışıyla pek mümkün görünmemektedir. Yönetişimi bölgeye yayması beklenen bir yapının kendi içinde dahi yönetişim gerçekleştirememesi gözlemlenmektedir (Sevinç, 2015: 127).

Yönetim kurulu, eski DPT şimdiki Kalkınma Bakanlığı (Strateji ve Bütçe Başkanlığı)’na karşı sorumludur. Ajansların bu teşkilat yapıları da bir özerkliğin olmadığını kanıtlar niteliktedir. Karar ve icra organları ile DPT’ye bağlı olması özerkliğin veya demokratikleşmenin önüne geçmiştir. Ajansların kurumsallaşmaları hem bölge düzeyinde bir merkezileşmeye hem de hükümetlerin egemenliğini arttıran bir merkezileşmeye yol açmıştır (Karasu, 2009: 16).

Kalkınma ajanslarının idari yapısına ilişkin bir değerlendirme daha yapılacak olursa, ‘güçsüz kalkınma kurulu, genel sekreter ve güçlü vali’ yapısının yerelleşme ya da yönetişim kavramlarının önem kazandığı zamanlarda merkeziyetçi bir anlayış içine girmiş olması yanlış bir ifade olmayacaktır (Kutlu ve Görün, 2016: 28).

Kalkınma ajansları ile ilgili bir diğer kafa karışıklığı gelirleri olmuştur. Gelirler, il özel idarelerinden, sanayi ve ticaret odalarından, belediyelerden ve diğer (bağış ve yardımlar, AB ve uluslararası kaynaklar, faaliyet gelirleri) gelirlerden

oluşmaktadır. Bakanlar Kurulu belediyelerden ve il özel idarelerinden alınacak gelirleri yükseltme veya indirme yetkisine sahiptir (5449 sayılı Kanun, md.19). Bu da kalkınma ajansları nezdinde belediye ve il özel idarelerinin mali özerkliğinin sorgulanmasına sebep olmuştur.

Bölgesel kalkınma ajansları, gündeme geldiği günden itibaren siyasetçiler ve ekonomistler arasında önemli fikir ayrılıklarına yol açmış ve birçok eleştiriye maruz kalmıştır. Kendini eşitsizlikler üzerinden var eden küreselleşme, kuruluş amacı bölgeler arasındaki eşitsizliği gidermek olan bu kalkınma ajanslarının nasıl eşitsizliği gidereceği merak konusu olmuştur. Ülkemizde aynı ilin ilçeleri arasında bile farklar giderilmemişken farklı illeri kapsayan ajansların bu farkı gideremediği açıktır (Pehlivan, 2013).

Bu başlık altında KOBİ yani küçük ve orta büyüklükteki işletmelere de yer vermek gerekir. 1970'lerden sonra üretim aşamalarının parçalara ayrılması ve kendi için en ucuz işgücü bulma çabası ile yerel girişimcilik ortaya çıkmıştır. Küreselleşme süreci ile oluşan küresel rekabet koşullarında KOBİ'lerin esnek ve dinamik yapılarıyla büyük ölçekli sanayilere göre bir üstünlük kurması varsayımı, dünya genelinde KOBİ'lerin ekonomideki öneminin arttığı ve üretimin ademi merkezileşmesinin ileri sürüldüğü ifade edilmiştir (Aslan, 2012: 106).

Londra' da bulunan The Economist dergisi bir başyazıda şöyle demektedir (Harrison, 1996: 81):

'İş dünyasının karşı karşıya bulunduğu en büyük değişim firmaların giderek küçülmesidir. Bir yüzyılın eğilimi tersine dönmektedir. Şimdi büyük firmalar gerilemekle ve küçük firmalar yükselmektedir. Eğilim çok açıktır ve iş adamları ve politikacıların bunun üzerinden atlaması kendi kayıpları pahasına olacaktır.

'Büyük Güzeldir' ideoloji ile başlayan ancak 70ler ile kar oranlarının düşme eğilimi ile 'küçük güzeldir' ideolojine gidilen ve bunun temel yapı taşını oluşturan KOBİ'ler halihazırda var olan eşitsizliği daha da derinleştirmiştir. Esnek emek politikaları ile KOBİ'lerde asgari ücretin altında ücretle çalıştırma, enformel istihdam, en az ücretle kadın, göçmen, çocuk işçi çalıştırma, sendikasız çalıştırma gibi emek

yönelimli tasarruflar uygulanmıştır. Küçük işletmelerdeki örgütlenme zorluğu, fason ve taşeron çalışmaya yönelik düzenlemeler ve 50'den az işçi çalıştırılan iş yerlerinde doktor ve mühendis bulundurma zorunluluğunun olmaması, işçileri çalışmadan dolayı oluşabilecek risklerle tek başına bırakırken, işçiler güvencesiz ve örgütsüz çalışmaya mecbur bırakılmıştır. Yine de sanayileşmenin bir kolu olarak gösterilen KOBİ'lerin, bölgesel birikimin kaynağı olarak gösterilmesi ve Bölgesel Kalkınma Ajansları tarafınca asli unsur olarak gösterildiği açıktır (Müftüoğlu, 2012: 110).

2.4. BÖLGESEL BİR POLİTİKA: GAP

GAP tezimizin konusu açısından kritik bir öneme sahiptir. Bölgesel planlama dahilinde bu plan, Türkiye'de yaşanan dönüşümü anlamak açısından bizlere ipuçları vermektedir. Bölgedeki sosyo-ekonomik göstergeler ile durumun bir analizi yapılacaktır.

'Yukarı Mezopotamya' ya da 'Bereketli Hilal' olarak isimlendirilen Güneydoğu Anadolu Bölgesi kendine özgü iklimi, evcilleştirmeye yatkın memeli hayvanların varlığı ve botanik zenginliğinin varlığı ile tarımsal hayatın başlamasında kaynaklık etmiştir. Bu denli bir öneme sahip olan bölge günümüzde cazibe merkezi olmaktan uzaklaşmış ve Türkiye'nin bölgesel gelişmişlik göstergelerinde en sonlarda yerini almıştır. Bölgenin kendi dinamikleri ile dönüştürülmesi ve azgelişmişlik sorununu gidermek için Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) hedeflenmiştir (Yıldız, 2008: 288). Temelleri yarım asır önce atılan Güneydoğu Anadolu Bölgesini kapsayan GAP bölgesi 75.000 kilometre karelik alana sahip Batman, Diyarbakır, Adıyaman, Gaziantep, Şanlıurfa, Kilis, Mardin, Siirt ve Şırnak olmak üzere 9 ili kapsayan sulama ve hidroelektrik enerji üretimine yönelik 13 alt projeden oluşan bir bölgesel kalkınma projesidir (Aslan, 2012: 49).

GAP, Fırat-Dicle Havzası'nda sulama yapmak ve enerji üretmek için 22 baraj, 19 hidroelektrik santrali ve çeşitli sulama projelerini öngören, sürdürülebilir insani gelişmeye odaklı entegre bir bölgesel kalkınma ve zamanla çok sektörlü modernleşme çağına ayak uydurabilecek bir proje olarak tasarlanmıştır. Temel hedefleri ise şöyle belirtilmiştir; bölgenin sahip olduğu kaynakları değerlendirmek, bölge ile diğer bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarını düşürmek, yöre halkının gelir düzeyini ve

yaşam kalitesini arttırmak, istihdam ve verimlilik olanaklarını arttırmak, ekonomik gelişme ve sosyal istikrar hedeflerine ulaşmak olarak özetlenebilir (GAP Bölge Kalkınma İdaresi [BKİ], 2014: 14). GAP ile bölgenin, illerinin nüfus artış hızı, bebek ölüm hızı, ortalama hanehalkı büyüklüğü, işsizlik oranları, doğurganlık hızı gibi göstergelere bakıldığında Türkiye ortalamasının altında kalan şehirleşme oranları ve ortalama yıllık gelirleriyle (GAP-BKİ, 2014: 22-24), toprak mülkiyetindeki dengesiz dağılımıyla, kırsal kesimlerde hala var olan büyük aile ve aşiret ilişkilerinin yoğunluğuyla, farklı etnik kökenleriyle, kültür ve ana dil olarak heterojen yapıya sahip nüfusuyla diğer bölgelerden ayrı bir yapıdadır (Bilgen, 2019: 248).

GAP'ın bölgesel planlama projesine dönüştürülmesi, teknik su ve toprak projelerinin oluşması için 1986'da bu görev DPT'ye verilmiştir. 1989 yılına gelindiğinde GAP'ın sosyo-ekonomik bir projeye dönüştürülmesi, altyapı, sağlık, sanayi, ulaştırma, tarım, kırsal ve kentsel altyapı yatırımlarını kapsayan, proje dahilindeki illerin topyekûn kalkınmasını hedefleyen bölgesel bir plan çerçevesinde GAP Master Planı hazırlanmıştır (GAP-BKİ, 2018: 4). Bu bağlamda GAP Master Planı ile bölgesel kalkınmayı sağlamak için 4 önemli strateji bulunmaktadır:

- Toprak ve su kaynaklarının, sulama, kentsel ve sınai kullanım için etkin bir şekilde geliştirilmesi ve kullanılması,
- Toprak kullanımının modern tarımsal uygulamalar ile iyileştirilmesi,
- Tarımsal sanayilerin yöresel kaynaklar temel alınarak geliştirilmesi,
- Kalifiye personellerin bölgeye çekilmesi, bölgede kalıcılığının sağlanması, bölgede yaşayan insanların ihtiyaçlarının karşılanması için kentsel altyapının iyileştirilmesidir (Özbilen, 2002: 72).

GAP Master Planı ile mekansal gelişim açısından Diyarbakır, Gaziantep ve Şanlıurfa koridoru (Kırık Gelişme Aksı) ana gelişme ekseni olarak önem kazanmıştır. Yatırımların bu koridorda istihdam yaratıcı, tarıma dayalı sanayileri geliştirici bir etki oluşturmasında etkili olacağı düşünülmüştür. 1990lı yılların ortalarından sonra ülkemizde yaşanan kriz ve dünyadaki diğer gelişmeler ışığında GAP Master Planı yeni ihtiyaçlar doğrultusunda revize edilmiş ve 2000 yılında değişen koşullarla revizyon çalışmalarının Katılımcı Planlama İlkesi ile hazırlanması öngörülmüştür. Katılımcı ve sürdürülebilir insani gelişme yaklaşımı ile GAP yeniden hazırlanmıştır. Buna göre

GAP Master Planı bölgenin diğer Türkiye bölgeleri ile gelişmişlik farklarını ortadan kaldırmak amacıyla sosyal araştırmalar ve buna bağlı uygulamaları hayata geçirmeyi hedeflemiştir. Diğer bir ifadeyle *'GAP; toprak, su ve insan kaynaklarını geliştirerek topyekûn sosyo-ekonomik kalkınmaya yönelik entegre ve sürdürülebilir insani gelişme ilkesine dayalı bir girişimdir'* (GAP-BKİ, 1999: 17-18).

Mayıs 2008 tarihinde GAP Eylem Planı (2008-2012) Diyarbakır'da açıklanmıştır. Bu planın ana eksenleri sosyal gelişmenin sağlanması, ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesi, altyapının geliştirilmesi ve kurumsal yapının güçlendirilmesidir (GAP-BKİ, 2008: 9). 2018'e kadar yarım kalan yatırımları tamamlamak için 2014'te uygulamaya konulan GAP Eylem Planı bahsedilen bu eksenlere ek olarak 'şehirlerde yaşanabilirliği arttırmak' ekseni de eklenmiştir (GAP-BKİ, 2014: 40). Ancak tüm bu uğraşlara rağmen GAP belirtilen tarihlerde tamamlanamamış ve projelerde istenilen seviyeye ulaşılamamıştır.

2008 yılında sulu tarıma geçilmesi planlamış ancak öngörülen alanın sadece %15'i sulu tarıma geçirilebilmiştir. İl bazındaki dağılımına baktığımızda; %11,6'sı (30316 ha) Diyarbakır'da, %72,3'ü (188666 ha) Şanlıurfa'da, Gaziantep'te %7,5'i (19652 ha), Mardin'de %4'ü (10460 ha), Batman'da %2,1 (5432 ha), Adıyaman'da %1,4'ü (3689 ha) ve Şırnak'ta ise %1'lik (2741 ha) kısımdan oluşmaktadır. En büyük alan olarak Şanlıurfa görülmektedir ancak öngörülen 545561 ha alanın sadece %34,6'sına denk düşmektedir (Aslan, 2012: 57).

Proje ile aslında gerçekleşen tek kalem enerji sektörüdür. 16 baraj ve 8 HES (Hidroelektrik Santral) ile üretilen toplam enerji 5513 MW (%74)'ü bulmuş ve proje kapsamında hedeflenen eylemlerin %83,6'sı gerçekleştirilmiştir. Tesislerin açılışından itibaren 2006 yılı sonuna kadar 274,3 milyar kilowattsaat hidroelektrik enerji üretilmiştir (Parasal değeri 16,5 milyar $). GAP kapsamında hidroelektrik üretimi, Türkiye'nin toplam 44 milyar kilowattsaatlik hidroelektrik üretimi içinde 21,4 milyar kilowattsaatlik üretimi ile %48,5'lik bir paya sahiptir (TMMOB Diyarbakır İl Koordinasyon Kurulu, 2019: 66).

Sosyal ve insani kalkınmanın sağlanması için tüm dünyada 1990'larda kalkınma söylemi, sürdürülebilirlik, kalkınmada eşitlik ve adalet, yerel kapasiteni

geliştirilmesi söylemler ülkemizde GAP bünyesindeki uygulamalarda değişikliğe sebep olmuştur. Bu sebeple 1992-1994 arasında araştırmalar yapılmış ve sonuç olarak 1994'te GAP Sosyal Eylem Planı hazırlanmıştır (GAP-BKİ, 1999: 2-3).

UNDP 2004 yılı İnsani Gelişme Endeksine Güneydoğu Anadolu Bölgesinin illerine baktığımızda aslında GAP ile hedeflenen gelişmelerin bölgeyi istenilen düzeye getiremediğini açıkça görmekteyiz.

Tablo 5: Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki İllerin Yıllar İtibariyle İKE Değerleri

	1975	Sıra (67 il)	1997	Sıra (80 il)	2000	(80 il
Adıyaman	0,394	62	0,608	67	0,652	
Diyarbakır	0,457	53	0,621	65	0,688	
Gaziantep	0,526	30	0,699	39	0,742	
Mardin	0,423	58	0,585	71	0,637	
Siirt	0,402	61	0,573	73	0,636	
Şanlıurfa	0,420	59	0,580	72	0,619	

Kaynak: UNDP (2004;2001)

Güneydoğu Anadolu Bölgesinin illerindeki insani gelişme endeksine bakıldığında karamsar bir tablo karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar 1997 yılında göstergelerde bir iyileşme görülse de 20 yıllık bir zaman diliminde öncesinden köklü bir değişim gerçekleştiremediği açıktır. 2000li yıllarda dahi bölgede yer alan iller Türkiye'nin diğer illerinin altındaki yerlerini korumuş, yani göreli yerlerinde ciddi bir değişiklik yaşanmamıştır. Gelişme düzeyleri değişse bile Türkiye'nin Doğu ve Batı'sı arasındaki farklar devam edecek, eşitsizlik içinde ilerlemek ancak yoksulluğun yarısını götürecektir (UNDP, 2001: 21).

Tablo 6:Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki İllerin Yıllar İtibariyle Temel İnsani Kalkınma Göstergeleri

	Doğumda Yaşam Beklentisi (yıl)	Yetişkin Okur-Yazarlık Oranı (%)	Birleşik Okullaşma Oranı (%)	Kişi Başına GSYİH (SGP/$)
Adıyaman				
1975	56,0	36,5	40,0	566
1977	63,9	69,8	48,1	2,683
2000	61,9	77,0	76,9	2,736
Diyarbakır				
1975	60,4	40,8	34,8	1,043
1977	69,0	58,9	40,1	3,738
2000	68,1	67,0	70,5	3,701
Gaziantep				

1975	62,1	54,9	47,3	1,353
1977	70,9	75,9	52,7	4,921
2000	70,0	81,6	88,4	4,600
Mardin				
1975	58,8	35,4	34,1	850
1977	67,0	56,0	35,5	2,901
2000	66,2	67,6	70,4	2,519
Siirt				
1975	54,5	34,3	30,7	994
1977	64,4	57,2	35,5	2,901
2000	63,5	65,8	76,5	3,062
Şanlıurfa				
1975	56,8	35,4	33,6	987

1977	64,8	58,1	36,7	2,962
2000	64,0	65,7	63,2	2,847

Kaynak: UNDP, 2004: 64-65.

Temel insani gelişme endeksine bakıldığında ilk başta olumlu bir tablo gibi görünse de illerin ülke içindeki sıralamada ciddi değişiklikler olmadığını hatırlamak gerekir. Bölgesel dengesizlikler milli gelirde kalmamış, diğer sosyal ve ekonomik göstergelerde de yansımalarını göstermiştir. Tablo 6'da da gösterildiği gibi sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksleri ve insani gelişme endeksleri tek bir sektör değil birçok sektörde bölgesel dengesizlikler içermektedir (Benek, 2009: 67).

Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki illerde işsizlik sorununa baktığımızda kronikleşen bu sorunla birlikte yoksulluk, konut, eğitim, suç vb. birçok toplumsal sorun görülmektedir. GAP odaklı yapılan araştırmalarda tüm bu sorunlarda dramatik bir artışa işaret edilmektedir. Türkiye ortalamasının altında kalan bölge illerinde gelir, istihdam ve refah konuları üzerinde durulmuştur. Güneydoğu Anadolu Bölgesi 'Türkiye'de Bireysel Gelir Dağılımı ve Yoksulluk' konulu araştırmada coğrafi bölge ayrımında yoksulluk riskinin en fazla olduğu bölge olarak kayıtlara geçmiştir (Yıldız, 2008: 296).

Tablo 7: Bölgelere Göre Yoksulluk Oranları

BÖLGE	**Yoksulluk Oranı (%)**
Marmara	7,5
Ege	8,1
Akdeniz	16,2
Karadeniz	14,4
İç Anadolu	11
Doğu Anadolu	13

Güneydoğu Anadolu	34,5

Kaynak: Yıldız, 2008: 296

GAP bölgesindeki bölge hanelerinin üçte birinden fazlasının yoksullukla uğraştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Eğitim, işsizlik, gelir düzeyinin düşük oluşu çok çocuklu bu hanelerin ortak özellikleridir. Tablo 6'da görüldüğü gibi Güneydoğu Anadolu Bölgesi diğer bölgeler ile karşılaştırıldığında yoksulluk anlamında keskin bir karşıtlık oluşturmuştur.

Güneydoğu Anadolu Projesi Türkiye'de dünya kapitalizmine eklemlenme çabası sonucu oluşturulmuş bir projedir. Bölge halkı için çok önemli olan sulu tarıma geçişte gerçekleşme oranlarının çok düşük kalması ancak enerji sektöründe istenilene ulaşılması GAP'ın mantığını açıkça göstermektedir. Bölgenin coğrafi konumundan kaynaklı doğal kaynaklar ile yaratılan değerler Batı'ya aktarılmıştır. Servetlerin bir kısmının dönüştüğü sermaye, bu bölgede yatırım yapacak uygun bir alan bulamadığından Batı illerine aktarılmıştır. 2007 yılında TMMOB Makina Mühendisleri Odası Diyarbakır Şubesinde gerçekleşen V. GAP ve Sanayi Kongresi'nde konuşan Mehmet Soğancı bu konuda şöyle söylemiştir:

2002-2006 dönemi yatırımlarında Doğu ve Güneydoğu'ya ülke genelindeki genel yatırımlardan ancak yüzde 9 pay düşmesi ve bölgenin en önemli sanayi kenti olan Gaziantep çıkıldığında ise GAP bölgesinin yatırımlardan ancak yüzde 2,20 pay düşmesi çok hazindir. Bölgede sermaye verimliliği artışının işgücü verimliliğinin artışından geride kalması da GAP açısından hayli düşündürücüdür. GAP kapsamında bugüne kadar yapılması ve tamamlanması gereken arazilerin sulanması, tarım, hayvancılık, istihdam, eğitim, altyapı, sağlık, çevre, kültür ve yerel ham maddeleri kullanabilecek sanayi yatırımları gibi entegre projenin bütününü oluşturan kısımlar planlananın çok gerisinde kalmıştır. Projenin 2010'a uzatıldığı ve bunun da gerçekleştirilemeyeceği düşünülürse; proje kapsamındaki hedeflerin bugünkü politikalarla gerçekleşme olasılığı bulunmamaktadır. GAP bölgesi hidroelektrik potansiyeli ve üretimi ile ülke ihtiyacının yüzde 25'i bölgeden karşılanırken, elektrik kilowat/saat fiyatı Türkiye ortalamasının üzerindedir. Bölge sanayisi enerji yetmezliğinden, altyapı eksikliğinden ve pahalı tarifeden dezavantajlı olarak

etkilenmektedir. Bölgede kişi başına tüketilen enerji miktarı ise ülke ortalamasının altındadır. Öte yandan bölgedeki enerji kaybının nedeni, iletim hatlarının eski ve yetersiz olması ve altyapı eksiliğidir. Su ülkemiz ve bölge açısından öneminin yanı sıra, uluslararası stratejiler açısından taşıdığı öneme karşın, sulamadaki başarısızlık bölgenin çok yönlü emperyal çıkar amaçların cirit attığı bir alan olmasına da neden olmaktadır' şeklinde konuştu.

GAP'ın hiçbir fayda sağlamadığını söylemek yanlıştır. Kısmi bir yarar sağladığı gerçektir. Ancak bu faydanın bölgenin tüm kesimlerinde kendini göstermediği de bir gerçektir. Barajlar yüzünden köylerini terk etmek zorunda kalan insanlar buna bir örnektir. Bölge halkı için büyük bir umutla beklenen GAP istenilen etkiyi yaratamamış, hatta gidermesi beklenen bölge içi ve bölgeler arası gelişmişlik farklarını körüklemiştir. Soğancı'nın da ifade ettiği gibi üretilen elektrikten bölge halkının nasibini alamaması projeye olan güveni yıkmıştır. Eylem Planı ile de bölgesel eşitsizliği gidermesi için oluşturulan vizyonun yerine mekân ve sektör özelinde yeni kapitalist birikim sürecinin örgütlenmesinde işlevsel bir proje haline getirilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEKANSAL DÖNÜŞÜM

3.1. MEKAN ARAŞTIRMASI

Mekansal konular üzerinde konuşmadan önce ‘mekân’ kavramının açıklanması gereklidir. Bu bölümde mekân kavramı üzerinde durulup sonrasında küreselleşme ile bağlantısına değinilecektir. İnsan ilişkilerinin bir sonucu olan toplumun belirli ilişkileri mekân üzerinde gerçekleşmektedir. Mekân sadece geometrik değil, aynı zamandan ekonomik, toplumsal, siyasi ve psikolojik boyutları olan karmaşık bir yapıdadır. Yani aslında fiziksel olarak mekân varlık alanında yaratılırken, zihin dünyasında da biçimlenebilen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.1.1. Mekân Kavramı

Mekân sözlüklerde ‘var olanın içinde yer aldığı, bütün sınırlı büyüklükleri içine alan sonsuz büyüklük, boşluk, yer kaplama’ olarak tanımlanır (Cevizci, 1999: 583). Mekân Arapça bir kelime olup ‘varlık, sınırsızlık, oluş, süreklilik, belirli bir şekle girmek’ gibi anlamlara sahip kevn (varoluş) sözcüğünden türemiştir. İslami mistik öğretilerine göre; mekân, varlık olarak Tanrı’nın görünümü ve bağımsız olarak değil, sadece düşünsel bir soyutlanma, bir görüntüdür (Demirkaya, 1999: 66).

İnsan ve doğa öğelerinin karşı karşıya geldiği toplumun kendinin yeniden üretme süreci olarak tanımlanan mekân, tarih boyunca üretimin, üretim güçleri ve ilişkileri düzeyinde örgütlenmiş, doğadan yararlanma biçimi ve kullanılan alan bakımından farklılık göstermiştir. İnsan eyleminin bir sonucu olarak doğal ortamları şekillendirmesi tek yönlü olmamıştır. Aynı zamanda bu doğal ortam da toplumların üretim güçlerinde aktif bir rol oynamıştır. Yani doğal ortam ve üretim güçleri birlikte mekânı örgütlemiştir. Mekân statik bir olgu olmayıp, her üretim tarzı ve bu tarzın geçirmiş olduğu aşamalara uygun bir biçimde gelişme göstermiştir. Bu şekliyle mekân

hem toplumsal süreçlerin temelini oluşturan hem de insan emeği ile üretilen bir olgu olarak kendini göstermiştir (Gülalp, 1983: 12).

Coğrafya, kent, ülke, bölge, ortam, alan, yer olarak tanımlanabilen mekân, referans olarak toplumsal var oluş koşulları ile insan- doğa arasındaki ilişkinin ortaya çıktığı bir alandır. Başka bir ifadeyle, mekân toplumsaldır. Toplumsal olayları da içinde barındırdığı için sosyal bir olgudur. Sosyal mekân sadece fiziksel üretim araçları ile değil, bu toplumu kuran ilişkiler ile de anlamlandırılır. Tabi ki burada fiziksel üretim basit bir üretim olarak düşünülmemeli, mekânın üretim ve tüketimi toplumsal bir örgütlenme ve bu örgütlenme politik, sosyo-ekonomik çerçevede gerçekleşmektedir. Mekân üretimi ile söylenmek istenen, kapitalist ekonomilerin gerektirdiği toplumsal ilişkiler ve örgütlenmeler ile örgütlenmenin mekânı nasıl etkilediği, mekâna ait toplumsal bilginin nasıl oluştuğudur (Yırtıcı, 2005: 1).

İngilizce space olarak bilinen mekân, batı dünyasında da önemli bir yere sahiptir. Aristoteles'a göre mekân, bütün özellikleri kapsayan yerlerden oluşan dinamik bir yapıdır (Demirkaya, 1999: 4). Leibniz, mekanların mantıksal bir ürün olduğunu ve salt bağlantılardan oluştuğunu (Cevizci, 1999: 583-4); Descartes, mekânı madde ile özdeşleştirmiş ve mekânı işgal edenler tarafından ayrı olarak düşünülemeyeceğini söyleyerek aslında boş bir mekânın olmadığını savunmuş; Kant ise insan algılarının zorunlu bir önsel (a priori) formu olduğunu ve maddeden farklı olduğunu, deney dışı sezişin biçimi olduğunu savunmuştur (Demirkaya, 1999:5).

Mekân varlığı olan bir nesne değil, toplumsal ilişkiler sonucunda kapitalist sistem işleyişinde üretilen bir nesnedir. Toplumların kurmuş oldukları yapılar ve ilişkilerin bir ürünüdür, belirleyeni değil (Işık, 1994: 18). Kapitalist ekonominin ihtiyaçlarına, değişen koşullarına, gerekliliklerine göre ya da gerekirse bütünüyle yok edilip yerine yeni ilişkiler getirilen, kapitalist ekonominin kendine özgü koşulları içinde belirlenen mekân anlayışı toplumsal pratiklere hâkim olmaktadır (Yırtıcı, 2005: 12). Kapitalizmin mekansal hareketliliği iki taraftan beslenmektedir: 1) Sermayenin karlılık peşinde koşması ve piyasaya çıkması için coğrafi bir alana yayılması gerekmekte ve bu alan ne kadar büyükse de karı da o kadar maksimize olacaktır. Bu yayılma ile küreselleşme kavramı ile de anlatılan bütün dünyanın tek 'ekonomik mekân' olma düşüncesi işler hale gelmesini sağlamıştır. 2) Kapitalizmin kendini

örgütleme biçimidir. Kapitalizmin aşırı birikim sonrası yaşadığı krizler ve bu krizlerden çıkmak için yeniden örgütlenmek zorunda kalması mekansal olarak da yeni organizasyonlar getirmiş ve her örgütlenme tarzı kendi mekansal dinamiklerini oluşturmuştur. Bu yeniden örgütlenme ile kapitalizm coğrafi hareketliliğini arttırmış, yerel farklılıklardan faydalanarak fiziksel mekânın yapısını değiştirmiştir (Yırtıcı, 2003: 38).

Kapitalizmde mekanların yeniden üretilmesi ve düzenlenmesi, sermayeye olan gereksinimden kaynaklıdır. Toplum ve mekânı birbirine yabancılaştıran bu sermayenin yeniden üretimi, piyasadaki değişim değerleriyle ayrılan parçaları tekrar bir araya getirir. Böylece sermayenin mekanları, değişimin oluştuğu piyasanın mekânı olarak somutlaşır. Kapitalizm için mekanların yenide üretimi, kendini yeniden üretmek için zorunludur. Bu yeniden üretimin asıl amacı ise, sermayenin karlılığı ve daha fazla sermaye birikimini gerçekleştirmektir. Bu sebeple sermaye sadece toplumsal mekânı değil, uluslararası mekansal ilişkileri de yeniden üretmektedir. Sermayenin ikili hareketleri sonucu mekanların düzenlenmesi gerçekleşmektedir. İkili hareket olarak söylenmek istenen ise, sermayenin mekansal yayılması ve yoğunlaşmasıdır. Bu ikili hareket birbirine bağlıdır. Mekanları düzenleyen bu ikili sistem mekanlar arasında eşitsiz ve bileşik bir gelişme meydana getirmektedir (Çakmaklı, 2011: 8).

Mekânın insan yaşamdaki rolü ile, ekonomik, toplumsal ve siyasal yapılarla doğrudan ilişkisi sosyal bilimleri temel araştırma alanı durumuna getirmiştir. Önceleri kendine özgü yöntemleriyle coğrafya bilimi içinde incelenen mekân, günümüzde her bilimin temel konusu haline gelmiştir. Hem gelecek tasarımlarının temel aracı hem de modernite projelerinin sorgulanması haline gelen mekân, günümüzde toplumların anlaşılması ve dönüştürülmesi açısından önemli bir konu halini almıştır (Işık, 1994: 8). Sosyal bilimler için coğrafyanın temel konusu olan mekânın nasıl merkez haline geldiğini örneklendirmek gerekirse; Jameson'un 'diğer modernizm dönemlerinde olduğu gibi gündelik yaşamımızı, kültürel dilimizi, ruhsal deneyimlerimizi belirleyen artık zamansal kategoriler değil, mekansal olanlardır' ; Urry'nin 'sonuçları bizden gizleyen mekanlardır, zamanlar değil' ve Braudel'in 'insanı mekân içinde

kavramsallaştırma çabası, sosyal bilimlerde daha çok yer almalıdır' (Aktaran Işık, 1994: 8-9).

Mekân araştırmalarının bu denli önemli hale gelmesi, toplumların dönüşümlerinin ve ilerlemelerinin zamansallık çizgisine bağlı olmasına inanan tarihselcilik anlayışıyla ve toplumsal değişimler ile mekansal süreçler arasındaki ilişkinin yeniden düşünülmesini zorunlu hale getirmiştir. Yani Işık'ın da söylediği gibi sosyal bilimlerin teorik düzlemini oluşturan ardışıklık prensibin yanına eşzamanlılık da eklenmiştir (Işık, 1994: 13).

'On dokuzuncu yüzyılın en büyük saplantısı, tarihti: Gelişme ve duraklama dönemleri, kriz ve döngü temaları, geçmişten gelen birikim, ölümlerin çok fazla artması, dünyayı tehdit eden soğuma temaları. İçinde bulunduğumuz dönem, belki de mekân dönemidir. Eşzamanlının dönemindeyiz, yan yana koyma dönemindeyiz…Bence, dünyanın kendini zaman boyunca gelişen uzun bir ömürden ziyade, noktaları birbirine bağlayan ve kendi yumağını ören bir ağ gibi hissettiği bir dönemdeyiz. Belki de günümüzün polemiklerini yönlendiren kimi ideolojik çatışmaların, zaman inançlı evlatlarıyla mekânın kararlı sakinleri arasında geçtiği söylenebilir' (Foucault, 2005: 291-2).

'Çünkü mekân eşzamanlılık demektir, tüm olguları, ilişkileri sadece bir çizgi üzerine oturtmak yerine, birbirleriyle kesişen, birbirlerinden çok farklı ve doğrusal olmasına gerek olmayan çizgilerin aradalığını incelemek demektir. Olguların ve ilişkilerin bir arada olma koşullarını incelemek, doğrudan mekânı bir inceleme nesnesi olarak yeni baştan kurmak demektir. Bir olgunun/ilişkinin mekân üstünde orada ya da şurada gerçekleşmesinin, o olgu/ilişki üstünde etkin olma ihtimalini kabul ettiğimizde mekânın önemini kavramaya başlayabiliriz' (Işık, 1994: 13).

3.1.2. Sermaye Birikiminin Mekân İlişkileri

Kapitalizmin temel mantığını oluşturan sermaye birikimi, her toplumun tarihsel-toplumsal pratikleri dolaylarında biçimlenir. Sermaye birikimi sürecinde farklı coğrafya/mekânda farklı din, etnik kimlik, ırk gibi yerele özgü özellikler ile etkileşime geçerek birikimin seyri yeniden belirlenir. Bu özelliklerin hiçbirini

tamamen yok etmez, bunları metalaşma bağlamında içselleştirir. Yeniden düzenleyici rolüne sahip sermaye birikiminin taşıdığı temel eğilimler olan sermayenin merkezileşmesi, yoğunlaşması ve uluslararası eğilimlerini 1970 sonrasında dünya kapitalizminin girdiği kriz ile dünyaya yayılması olgusuna sebep-sonuç ilişkisi bağlamında bakmak önemlidir. Mekânı düzenleyen sermayenin hareketidir bunlar. Sermaye birikim sürecinin her bir aşaması aynı zamandan mekansal olarak bir iş bölümünün varlığına yol açar (Massey aktaran Ercan, 2006: 47). Farklı gelişmişlik düzeylerine sahip toplumların oluşumuna ve mekanların eşitsiz ve bileşik gelişimine sebep olan bu iş bölümü, aynı zamanda ucuz iş gücüne ihtiyacı olan sermayenin mekansal eşitsiz gelişimini yeniden üretir. Özellikle 1970'lerden sonra literatüre giren küreselleşme ile sermayenin coğrafi olarak yayılımı yapısal bir hal almıştır (Aslan, 2012: 9).

Sermaye birikimi her zaman coğrafi bir mesele olmuştur. Uzamsal düzenlemeler, coğrafi yayılma ve eşitsiz coğrafi gelişim imkanları olmasaydı, kapitalizm işlerliğini çoktan kaybederdi. Kapitalizm belirli bir coğrafi bölgede aşırı sermaye birikimi olarak ifade edilip, Harvey' in söylediği gibi içsel çelişkileri aşmak için 'uzamsal çözüme' başvurur (Harvey, 2008: 40). Bu şekilde belirli bölgeleri kapitalist dünya pazarına eşitsiz bir şekilde katar. Kapitalizm arada bir coğrafi düzenlemeler yaparak faaliyetlerini yoğunlaştırır. Kendine uygun coğrafyayı daima yeniden inşa eder. Sermaye birikimini kolaylıkla elde etmek için belirli coğrafi profiller, altyapılar ve uzamsal örgütler üretir. İleri aşamada bunları yok eder; sonraki seviyede ise birikime yol açmak için yeniden üretir. Küreselleşme eğer bizlere coğrafyayı anlatıyorsa altında yatan kapitalist uzam üretim sürecinin yeni bir aşamasını anlatıyordur (Harvey, 2008: 75). Yeniden üretme-inşa etme aşaması sonucunda oluşan coğrafi farklar yine de salt tarihi-coğrafi miras olmakla kalmaz, ekonomik ve siyasal olarak tekrardan üretilir, korunur, zayıflatılır ve tekrar üretilir (Harvey, 2008: 102).

İlkel sermaye birikimi yani kapitalizmin ilk ortaya çıkışı merkantilist döneme denk gelmektedir. Ticari sermaye faaliyetleri, ticarete konu olan doğal kaynaklar ve köle alım satımı bu dönemin belirleyicileridir. Kaynak transferi ile sağlanan sömürgecilik Sanayi Devriminin gerçekleşmesine zemin hazırlayacak ve böylece

ticari sermaye üretici sermayeye evrilecektir. Sanayi Devrimi ile birlikte oluşan yeni toplumsal ilişkiler, malların geri olarak nitelendirilen ülkelere satılması biçiminde gerçekleşecektir. Zamanla oluşacak yeni pazarlar sermayenin ihtiyaçlarını karşılayamayacak ve aşırı biriken sermaye değersizleşme tehlikesine girecektir. Sermayeye toplumlar arası bir hareketlilik katan bu değersizleşme önce borç alıp verme ilişkisini (ticari sermayenin uluslararasılaşması) sonrasında ise üretim süreçlerinin taşınması (üretici sermayenin uluslararasılaşması) olarak görülecektir (Ercan, 2006 a: 202).

Sanayi Devrimi'nin etkisi en çok mekanlar üzerinde gerçekleşmiştir. Toplumsal yapının sosyo-ekonomik, demografik olarak değişmesine sebep olan sanayileşme, üretim güçlerinin önemli belirleyeni olan yeni mekansal sistemler meydana getirmiştir. Kapitalizmin piyasa ve pazar faktörleri, toplumsal ilişkilerde kendini gösterdiği kadar mekansal ağların oluşumu ve düzenlenmesinde de etkili olmuştur. Mekanların yapılarındaki bu sert değişimler mekâna yüklenen anlamları da değiştirmiştir. Modernleşme süreciyle geleneksel yapı çözülmüş ve tüm küreyi saran mekansal bir ağ ya da sistemin oluşmasına neden olmuştur. Eğitimden sağlığa kadar tüm mal ve hizmetlerin üretimi, değişen dünya ile birlikte pazarlara aktarılmıştır (Yıldız ve Alaeddinoğlu, 2011: 850). Lefebvre'in ifadesiyle, 'üretmek için üretmek' (Lefebvre, 1998: 60) perspektifinde artık yeni bir dünya/yeni bir toplum vardır

Kapitalizm için en önemli koşul emek gücünün metalaşması ve üretim araçlarının özel mülkiyetidir. Belirli bir toplumda gerçekleşen bu koşullar iki sınıfı açığa çıkarır: kapitalistler ve emekçiler. Bu iki sınıf arasındaki ilişki doğası gereği eşitsizdir. Aynı mekânda farklı sınıfların bu eşitsiz ilişkisi, sermaye ilişkilerinin kurulduğu farklı mekanlardaki toplumları (ileri-geri, merkez-çevre) da eşitsizlik temelinde birbirlerinden farklılaştıracaktır. Ercan'ın söylediği gibi, sermaye ilişkilerinin gelişmesi ile eşitsizlik ve bilhassa bölgesel eşitsizliğin ortadan kalkacağını beklemek pek gerçekçi değildir (Ercan, 2006: 57).

Sermayenin dört temel eğilimi vardır. Sermayenin yoğunlaşması, merkezileşmesi, genişlemesi ve uluslararasılaşması eğilimleri birikim sürecindeki engelleri ortadan kaldırarak daha fazla birikimin önünü açan bir mekanizma olarak işler. Birikim için en önemli değişim, canlı emeğin yerini ölü emeğin almasıdır.

Makine ağırlıklı üretime geçilmesi yani değişmez sermaye oranının artması sermayenin yoğunlaşma eğilimidir. Teknoloji ağırlıklı üretim ile düşen kar oranları rekabet koşullarının artmasına sebep olur ve kızışan rekabet ortamında minimum maliyet maksimum karla çalışan sermaye, para sermaye ve ticari sermayeyi içselleştirerek merkezileşme eğilimine girer. Merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimleriyle birlikte sermaye yeni pazar ihtiyacıyla genişleme ve uluslararasılaşma eğilimine girmiş olur. Mekanların kullanım tarzlarını bu eğilimler belirler. Yani sermaye ulus-devler sınırlarını aşacak, yeni coğrafyalara yayılacak ve toplumlarla ilişkiye girecektir. Üretici sermayedar bu yeni coğrafyalarda emek ihtiyacını bu toplumlardan karşılayacaktır (Aslan, 2012: 12). Bu coğrafyalardaki farklılıklar kapitalizmin bu toplumlarla ilişkiye girmesinin en önemli sebebidir. Farklılıklar üzerinden kapitalizmin kendini yeniden üretmesi, mekanların sahip olduğu özellikler ya da ilişkileri açığa çıkaracaktır (Ercan, 2000: 217).

1970'lerle kapitalizm aşırı birikim sorunuyla karşılaşmış ve sermaye değersizleşme tehlikesine girmiştir. Düşen kar oranları sermaye sahiplerini harekete geçirmiş ve yeni stratejiler geliştirilmiştir. Ulaşım ve kitle iletişim araçlarında sağlanan kolaylıklar kullanılarak 'sermayenin yayılması' olarak ifade edilen mekansal düzenlemelere ağırlık verilmiştir. Sermayenin mekân bağımlılığıyla bu bağımlılığı aşma yeteneği arasındaki çelişkili süreç, sadece bu çelişkiyi aşan sermayeler için bir avantaj iken, bu çelişkiyi aşamayan sermaye ve emek gibi kesimler için bir güç kaybı anlamına gelmektedir. Soruna bu açıdan bakıldığında 'mekân' ve 'yer' ile toplumsal güç ilişkilerinin yoğunlaştığı 70li yıllar mekân ve yerler arası çelişkilerin, ilişkilerin ve belirsizliklerin hatta bu sebeple verili mekân hiyerarşik yapıların yeniden tanımlandığı yıllar olmuştur (Ercan, 2000: 220). 1970ler ile başlayan ülkemizde de 1980ler itibariyle yansımalarını gördüğümüz neoliberal iktisadi müdahaleler sermaye birikim mekanizmasının dünya ölçeğinde sermaye birikim mekanizmasıyla bütünleşme zorunluluğunun sonucudur. Bütünleşme ile sürecin dışında kalmamak ve iradi ya da zorunluluk dahi olsa Türkiye ve diğer gelişmekte olan ülkeler için bu süreçle bütünleşme eşitsiz bir eklemlenme demektir.

1980'ler ile birlikte postmodernizm bağlamında tartışılan en önemli konu mekân ve toplum ilişkileridir. Özellikle kimlik tartışmalarının ana eksenini

mekansallık konusu oluşturmaktadır. Kimlik oluşumunda mekansal oluşumlar kadar toplumsal süreçler de etkilidir. Mekansal örüntüler, sosyal yapının korunmasının ve kişilere yeni bir kimlik sunmak için tasarlanmış bir aracı olurken; toplumsal pratikler, mekânı şekillendirip varlığını sürdüren alanların oluşumlarını hazırlamıştır. Mekânın kontrol altına alınmasının aydınlanmacı düşüncenin ve modernite projesinin temel paradigması olduğunu söyleyen Harvey, ancak mekânın üretimi ile mekânın fethinin gerçekleşeceğini belirtir. Küresel kapitalist ekonomi, para akışının ve çokuluslu sermayenin yayılmasının güvenli bir biçimde gerçekleşmesi için mekanları kontrol etmekte; kapitalist ekonomi politikaları bir yandan mekânı dönüştürürken bir yandan da ortadan kaldırmaktadır (Harvey aktaran Yıldız ve Alaeddinoğlu, 2011: 855). Harvey'in 'mekânın fethi ancak mekânın üretimi aracılığıyla gerçekleşmesi' vurgusu nezdinde; mekân üretimi için dünya ölçeğinde sermayeler arasındaki rekabete dayanarak oluşturulan kar ortakları, başka mekanlarda sermayenin hareketliliğini arttırdığı gibi bu harekete yön veren dinamiklerden biri olan mekâna özgü tarihsel dinamiklerin sistemin işleyişine içselleştirilmesi olmuştur (Ercan, 2000: 221). Z. Bauman bu eğilimi şu şekilde dile getirmiştir: 'Egemenlik (mekân oluşturma süreçleri üzerinde kontrolü ele alma) mücadelesi git gide sermayenin dünya genelinde yayılmasında daha iyi bir pay elde etmek konusundaki rekabete dönüşmektedir (Bauman, 1998: 280).

3.1.3. Yapay Bir Mekân: Panoptikon

Panoptikon, 1785 yılında Jeremy Bentham tarafından tasarlanan ve 'pan' ve 'opticon' kelimelerinden türetilen bir yapıdır. Pan kelimesi bütün, opticon kelimesi de gözetlemek anlamına gelmekte ve 'Bütünü Gözetlemek' anlamına gelen bir yapıyı oluşturmaktadır.

Foucault'a göre, içinde yaşadığımız, bizi kendi dışımıza çeken, özellikle zamanımızın, yaşamımızın ve tarihimizin erozyona uğradığı mekân, bizi kemiren bu mekân, heterojen bir mekandır. Mekanlar ütopya ve heterotopya mekanlarıdır. Gerçek yeri olmayan mekanlar yani ütopya mekanlar ya mükemmelleşmiş toplumlar ya da bu toplumların tam tersidir. Ancak iki durumda da ütopyalar gerçek dışı olan mekanlardır (Foucault, 2005: 294-5). Heterotopya olarak adlandırdığı mekanlar ise sosyalliklerin mekanıdır. Her toplumda var olan fakat sıradan mekanlarda gerçekleştirilmeyen

mekanlardır. Ayna metaforu ile bu iki durumu anlatan Foucault şöyle ifade etmiştir: *'Ayna, bir ütopyadır; çünkü yeri olmayan yerdir. Aynada kendimi olmadığım yerde görürüm, yüzeyin ardında sanal olarak açılan gerçekdışı bir mekânda görürüm, oradayımdır, olmadığım yerde, kendi görünürlüğümü bana veren, olmadığım yerde kendime bakmamı sağlayan bir tür gölge: Ayna ütopyası. Fakat gerçekten var olduğu ölçüde ve benim bulunduğum yerde bir tür geri dönüş etkisine sahip olduğu ölçüde, ayna aynı zamanda bir heterotopyadır'* (Foucault, 2005: 295).

Foucault'un gözünden mekansal bir bakış açısıyla iktidar ve özne ilişkilerine bakıldığında panoptikon görülmektedir. Bir hapishane olan panoptikon, görülmeden gözetim altında tutulmayı mümkün kılmaktadır. 'Büyük Kapatılma' olarak bahsettiği bu sistem, bireylerin belli bir alanda dağılımını organize etmek ve üretimin belirli gerekliliklerini karşılama isteği bedensel parçalanmayı beraberinde getirmiştir (Yıldız ve Alaeddinoğlu, 2011: 852).

Panoptikonun dizaynı sebebiyle Foucault hapishanelerin gözlem ve kontrolünü sağlayan fonksiyonlara sahip ve reform, ceza ve eğitim gibi modern toplumsal ifadelerin egemenliğini sağlayan bir fiziksel mekân olarak ifade etmektedir. Hapishanelerin tasarlanma biçimlerine göre, mahkumlar tek tek hücrelerin içinde, muhafızlar tarafından kontrol edilirken muhafızları görememektedirler. Hapishane yetkilileri aydınlatma sistemi ve ahşap jaluzi kullanımı sayesinde görünmez olmaktaydı. Mahkumların bu görünmez yetkililer tarafından sürekli izlenmesi kontrolü sağlamaktaydı. Gizlenmek için hiçbir yer yoktu ve aslında kimse izlenip izlenilmediğini bilmiyordu. Ancak yine de mahkumlar izlenildiğini farz etmek zorundaydılar (Ertürk, 2013: 28).

Panoptikona bir diğer bakış açısı Zygmunt Bauman tarafından yapılmıştır. Panoptikon merkezinde kulede bulunan denetçilerin ya da muhafızların binanın yıldıza menzeyen kanatlarındaki diğer insanlar/mahkumlar üzerinde başarılı bir şekilde uyguladığı gücün en temel unsuru, mahkumların tam ve sınırsız olarak görünürlüğü ile denetçilerin tam görünmezliğinin bir bileşiminin olmasıdır. Muhafızların onlara bakıp bakmadığından, uyuyup uyumadıklarından, dikkatlerinin başka kanatlara kayıp kaymadığından ya da dinleniyor olup olmadıklarından hiçbir zaman emin olmayan mahkumlar daima gözetim altındaymış gibi davranmak zorundadırlar. Denetçiler ve

bahsi geçen insanlar (ki bunlar sadece mahkûm değil, işçi, asker, hasta ya da öğrenci de olabilir) içeride aynı 'mekân' da otururlar ancak taban taba zıt konumdadırlar (Bauman, 1999: 40). Panoptikonun tüm bu düzeneğinden dolayı Foucault bunun iktidarı otomatikleştiren ve bireysellikten uzaklaştıran bir düzenek olduğunu söylemiş (Foucault, 2000: 253) ve panoptikonun iktidar mekanizmasının bir diyagramı olup siyasal bir teknoloji biçimidir (Foucault, 2000: 258).

Panoptikon yapay bir mekân olup belirli bir amaçla inşa edilmiştir. Amaç, toplumsal ilişki olarak, güç ilişkisi olarak mekânın şeffaflığını, manipüle etmek ve iradi olarak yeniden düzenlemekti. Modern devlet güçleri sıfırdan kusursuz bir mekân yaratmak yerine, panoptik hedefleri elde tutarak en iyi çözüme razı olmak zorunda kaldılar. Panoptik ideal yine de terk edilmiş değildi; yalnızca, daha yetkin teknolojiye ulaşılana dek şimdilik askıya alınmıştı. İlk aşama amacına ulaştıktan sonra, modernleşme sürecinin bir sonraki daha büyük aşamasının yolu açılabilirdi. Bu aşamada amaç, devlet topraklarının zarif, tek biçim olan ve tek biçimli hale getiren haritalarının yapılması değildi sadece aynı zamanda, mekânın fiziksel olarak yeniden şekillendirilmesiydi (Bauman, 1999: 40).

Gündelik hayat ile ilişkilendirildiğinde panoptikon, kontrol ve gözetim mekanizmasının nasıl işletildiği ve bu süreçte öznelliğin mekansal yaratım sürecine hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Panoptikon inşası ile toplumsal bir mekân yaratılmış ve günümüze bu açık kent olarak ulaşmıştır. Mobese kameralar, uydular çağdaş panoptikonun birer ürünüdür. Kent öznesinin mekandaki pratiklerinin gözleme tabi olması ve hatta kayıt altına alınması panoptikon modeline uygunluğu ile bize bunun geçmişte kalmadığını aksine geliştirilip geldiğini göstermektedir. Yaşadığınız kent mekânın büyük bir hapishane olduğunu düşünün, denetim ve kontrol mekanizmasını kim sağlamaktadır?

Tüm bunlara rağmen mekanlar daralsa bile, parçaları üstünde yaşama mücadelesi devam edecek, mekanlar fiziksel olarak dönüştürülmeye devam edecektir. 'Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor' isimli kitabının son kısmında Marshall Berman'ın da dediği gibi (2003: 463):

'Bizi sömürüyor ve parçalara ayırıyor olsa da çağdaşlaşma süreci, enerji ve tahayyülümüze canlılık verir; bizi çağdaşlaşmanın yarattığı dünyayı kavramaya ve onunla yüzleşmeye, kendi dünyamızı yaratmaya zorlar. İnanıyorum ki biz ve bizden sonra gelecek olanlar, bu dünyada kendimizi evde hissetmek için savaşmaya devam edeceğiz. Kurduğumuz evler, modern caddeler, modern ruh hâli buharlaşıp havaya karışmaya devam etse de…'

3.2. SERMAYENİN KENT MERKEZLERİNDE YENİDEN ÜRETİMİ

> 'Burjuvazi, bütün üretim araçlarında hızlı iyileşmeler ile, kolaylaştırılmış iletişim araçları ile bütün ulusları, hatta en barbar olanları bile uygarlığın içine çekiyor. Metaların ucuz fiyatları tüm Çin setlerini yerle bir eden, barbarların inatçı yabancı düşmanlığını teslim olmaya zorlayan ağır toplar oluyor. Bütün ulusları yok etme tehdidiyle burjuva üretim tarzını benimsemeye zorluyor, onları bizzat burjuva olmaya zorluyor. Yani kendi imgesinde bir dünya yaratıyor' (Marx ve Engels, 2005: 121).

Marx ve Engels Komünist Manifesto'da toplumsal sınıfların ve toplumsal sistemin bir analizini yapmışlardır. Harvey bu analizi kullanarak kapitalizmin genişlemeci ve yoğunlaştırıcı özellikleri ile kendine özgü bir coğrafyayı sürekli olarak yeniden inşa ettiğini ifade etmiştir (Harvey, 2008: 75).

Küreselleşme ile sermayenin kendi döngüsünü sürdürmek için başvurduğu ölçek kentlerdir. Günümüzde neoliberalizmin etkisiyle, kapitalizmin sermaye birikim sürecini devam ettirebileceği ve kendini tekrardan yapılandırabileceği mekanlar olarak gördüğü kentlere yeni biçimler katmıştır. Kentlere yüklenen anlamlar sermaye, insan, bilgi, mal gibi göstergelerin uluslararası akışının yoğunlaşması, devlet müdahalesinin kısıtlanması ve sermayenin serbestleşmesi gibi etkenlerle belirlenmektedir. Neoliberal küreselleşme döneminde ortaya çıkan piyasa aktörlerinin önünün açılması, devletin müdahalesini en az seviyeye indirmek ve ekonomik yeniden yapılanma vb. alanlarda olduğu gibi kentlerde de önemli etkiler yaratmaktadır. Harvey'in de belirttiği gibi bu etkilerden en önemlisi, kentlerin küresel ekonomi içinde ön safhalarda yer alması ve rekabet edebilir hale getirilmesidir (Harvey, 2012: 209). Bu politika ile sermayeyi kent

merkezlerine çekme ve yaşanılabilir bir kent oluşturma isteği kaygıları arttırmıştır. Ancak yapısal bir dönüşüm ile kentleri birer marka haline getirmek mümkün görünmektedir. Bu dönüşüm ile kentler hem yaşam kalitesi hem de imaj olarak dönüşmek zorunda kalmıştır. Sermayenin mekân üzerinde hegemonik baskısı bu dönüşümün en önemli sonucu olmuştur. Ekonomik faaliyetlerin mekansal yoğunluğu ve dağılışına bağlı olarak kentlerin şekillenmesi ile birlikte sermaye, mal ve hizmetlerin akışkanlık özelliği kazanması mekansal anlamda karşılık bulmuştur. Değişime karşılık veren (mali kaynaklara sahip olanlar, kentsel sitemdeki bazı gruplar) grupların farklılığı, mekansal eşitsizliklerin oluşmasında en büyük etken olmuşlardır (Tümtaş ve Ergun, 2016: 140).

Feodalizmden kapitalizme geçiş ile kapitalizm için önemli bir rol oynayan kentsel mekanların keşfi kapitalizmin 21.yüzyılı görmesinde etkili olmuştur. Yereli yeniden keşfi ile kapitalizm yeniden yükseliş sürecine girmiştir. 1980lerden sonra ekonomik yeniden yapılanma süreciyle kentler özerklik kazanmaya başlamış ve kentler arası bir rekabet doğmuştur. Kent kavramı küreselleşme ile birlikte değişime uğramış ve sermayenin yeniden üretiminin mekânı haline gelmiştir. Kentler artık sermayenin cazibe merkezleri olmuş ve küresel kentler yükselişe geçmiştir (Sert, Karpuz ve Akgün, 2005: 102). Sanayileşme süreci ve bu sürecin üç ayağı olarak nitelendirilen hammadde-işgücü-pazar etrafında örülen ağ, bölgeleri birbirlerine daha sıkı biçimde bağlamış ve kentler de bu süreçte yapılarıyla yönetim ve organizasyon mekanları olarak öne çıkmıştır. Lefebvre, bilgi, beceri ve organizasyonun toplanma yeri olan kentlerin bu şekliyle karar verme ve güç merkezleri olduğunu ifade etmiştir (Lefebvre, 1996: 73). Kapitalist üretim ilişkilerinin pazara bağımlı tüketim ilişkisi kentleri birbirlerine daha fazla bağlamıştır.

Kentler üretim, tüketim ve bölüşüm ilişkilerinin gerçekleştiği mekanlardır. Bu yüzden mekanlarda gerçekleşen çelişkiler de kenti sorunların merkezi konumuna getirmektedir. Kentsel sorunların kaynağı olarak eğitim, sağlık, konut, kültür, ulaşım, ticaret gibi tüketim araçlarının örgütlenmesi ile ilişkilendirilmektedir. Kapitalizmde bu durum hem tüketimin artan toplumsallaşmasına hem de tüketim araçlarının üretimindeki kapitalist mantık ile oluşan çelişkilerle açıklanmaktadır. Çelişkileri çözmek için devlet müdahale ettikçe kentsel krizler baş göstermektedir. Bu nedenle

kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkileri, kentlerde ortaya çıkan dışlanma veya ayrışma tablolarının kaynağı olarak görülmektedir. Çünkü sermaye birikiminin yoğunlaşması kapitalist toplumlarda kent özelinde mekansal ayrışmayı ortaya çıkarmıştır. Sınıf eksenli yaşanan bu ayrışma bazı düzenlemeleri gerekli hale getirmiştir (Kurtuluş, 2003: 77). Bu düzenlemelerle şekillenen kentler eşitsizliğin en çarpıcı şekilde yaşandığı mekanlardır. Birbirlerinde ayrışmış ya da yan yana sıralanmış olsalar dahi, varsallığın dışavurumcu mekanları ile yoksulluğun gözlerden uzak tutulmaya çalışıldığı mekanlar arasındaki çelişki kapitalist kentlerin tümünde görülmektedir (Şengül, 2009: 303). Kentsel mekanlara yönelik uygulamalar da kentsel yoksulluk, kentlerde ikili yapının derinleşmesi ve ayrışma gibi süreçlerin çok yoğun geçmesine sebep olmaktadır (Harvey, 2012 a: 433).

Harvey'e göre kapitalistler ellerinde bulunan aşırı birikmiş sermayeyi talebe doyması nedeniyle yatırıma dönüştüremez ve sonuçta krizler ortaya çıkar. Yatırımların birincil döngüden ikincil döngüye kaydırılması aşırı biriken sermaye için geçici bir çözüm oluşturabilir. Bu durumda sermaye kısmen yapılı bir çevreye yönünü çevirir. Yapılı çevrede yapılan yatırımlar, bunalım dönemlerinde ekonomik istikranın sağlanmasında etkili olur. Sermaye birikim süreci ve kentleşme süreçleri, yapılı çevredeki yatırımlar ve emek gücünün yeniden üretimi için gerekli toplumsal yatırımlar etrafında bir araya gelirler ama bu çözümler sermaye birikim süreci için geçici çözümlerdir. Kapitalistlerin kar oranlarını arttırmak için sermayeyi başka bir yere taşımaları yani gelişmiş ortamdan az gelişmiş bir bölge/ülkeye aktarmaları kapitalizmin eşitsiz doğasını göstermektedir. Bu eşitsiz gelişme ile bir yerdeki yapılı çevre yok edilirken başka bir yerde yeniden yapılı çevre oluşturulur. Harvey'in bu yaklaşımının merkezinde, sermayenin kentleşmesinin, emeğin yeniden üretiminin ve kentsel bilincin dolaşım süreciyle açıklanabileceği fikri bulunmaktadır (Şengül, 2000: 30).

Kentsel yapının sermaye dolaşım sürecinde oynağı rolün ne olduğu sorusu Harvey'in asıl sorusu olmuştur. Kentsel mekanın, gelir dağılımında nasıl yayıldığı, bu dağılımın eşitsiz gerçekleştirilmesindeki rolünün ne olduğu ve yeniden üretim sürecinde eşitsizliklerin mekanı nasıl dönüştürdüğü Harvey'in konusu olmuş ve asıl

vurgusu da kentlerin sermayenin yeniden üretim sürecindeki önemli rolünedir. Harvey'e göre (Harvey aktaran Sönmez 2012: 42):

'Kentleşme, artık-ürünün bir yerden diğerine götürülmesine dayandığından, kapitalizmin gelişmesi ile kentleşme arasında çok yakın bir bağ olduğu açıktır. Kapitalistlerin artık-değer elde etmek için artık-ürün üretmeleri gerekir; bu artık ürün de daha fazla artık değer üretmek için yatırıma çevrilebilmelidir. Sürekli olarak yeniden yatırım yapılması sonucu, artık-üretimin tarihine, dolayısıyla sermaye birikimin tarihine bağlı olan mantıksal eğriler (para, ürün ve nüfus), kapitalizmin çerçevesinde kentleşmenin izlediği büyüme yoluna paralel olarak ilerler.'

Kentsellik, artığın kentin bazı yerlerinde yoğunlaşmasına dayanmaktadır. Bu yüzden mekânda etkili bir bütünleşme gerçekleştirilmesi gerekir. İktisatta mekansal bir bütünleşmenin gerçekleştirilmesi için toplumsal artığın yaratılması ve yoğunlaştırılması ve bunu için de bir mekân ekonomisinin yaratılması gerekir (Harvey, 2003: 216). Harvey bir mekân ekonomisinin yaratılmasında piyasanın kendi kendini düzenlemesiyle gerçekleşeceğini ifade etmiştir. Piyasa değişimi Harvey'e göre eski çağlardan beri kentlerin elverişli konumlarından dolayı var olmuş, fakat fiyat belirleyici piyasalara dayanan bir iktisadi bütünleşme tarzı sebebiyle yeni bir olgudur (Harvey, 2003: 220).

Artık kentler sadece kullanım değeri taşıyan malların dolaşıma girdiği mekanlar olarak görülmemekte, değişim değerinin de üretildiği yerler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni dönem ticari kapitalizmin kentsellik olgusuyla feodal dönemin kentselliği artık birbirinden farklılaşmış duruma gelmiştir. Kapitalizm tüm kapanlarını kurmuş ve artık değer ticari merkezlerde toplanmıştı (Harvey, 2003: 235). Kentler bir geçiş noktası olup sadece yaşamın gereklerini karşılayan bir Pazar olmakla kalmamış aynı zamanda durgunlaşabilen, ölebilen ve genişleyebilen mekanlar haline gelmiştir. Bu sebeple Harvey kentsellik olgusunu, bazı kentlerin tarihi olarak değil, aralarında, çevrelerinde ve içlerinde artığın dolaşımda olduğu kentler sisteminin tarihi olarak görmüştür (Harvey, 2003: 227).

Kentlerin ölmesine, durgunlaşmasına ve gelişmesine neden olan bu yeni dönem, kentlerin efendi ve köle ilişkisine girdiği, kentsel mekânda hiyerarşilerin

yaratıldığı, yeni bir sermayenin ve sanayi burjuvazisinin egemenliğine geçildiği bir dönemdir. Komünist Manifesto'da Marx ve Engels'in ifade ettiği gibi; 'feodal toplumun yıkıntıları arasında filizlenmiş olan modern burjuva toplum, sınıf karşıtlıklarını ortadan kaldırmadı. Sadece eskilerin yerine yeni sınıflar, yeni baskı koşulları, yeni savaşım biçimleri koydu' (2005: 117).

Kentlere sosyal adalet çerçevesinde bakıldığında, kentlerin aslında tüm tarihleri boyunca toplumsal eşitsizliğe ve bu eşitsizliğe bağlı olarak mekansal ayrışmalara sebep olduğu görülmektedir. Kapitalizmin tarihselliğine eş olarak artık ürünün ortaya çıktığı süreçte kentsel mekanların güç, gelir ve saygınlık sahipliğine göre biçimlenmiş ve ekonomik değişikliklere bağlı olarak yeni anlamlar kazanmıştır. Keynesyen politikaların terk edilmesi sonucu oluşan yeni kapitalizm, kent mekânı üzerindeki sosyal adalet kavramının çözüm yollarını imkansızlaşırmıştır. Kentler; sermayenin yeniden üretimi üzerine örgütlenmiş, beraberinden bir toplumsal ayrıştırma getirmiş ve mekânın politikleşmesi gerekliliğini doğurmuştur (Sert, Karpuz ve Akgün, 2005: 109).

3.2.1. Gelirin Yeniden Dağıtılması Sürecinde Kentlerin Rolü

Harvey'e göre bu süreçte kayda değer olan, kent içindeki toplumsal süreçlerin değişmesiyle bireylerin gelirinde nasıl bir değişiklik olduğudur. Kaynakların elde edilebilirliği ve bu kaynakların fiyatlarında oluşan değişikliklerin kentlerin büyümesiyle nasıl bir paralellik gösterdiğini ortaya koymaya çalışan Harvey, Titmus'un yapmış olduğu gelir tanımıyla geliri geniş bir çerçevede ele almıştır.

> Bir toplumun kıt kaynaklarının kullanımı üzerinde bireyim egemenliğini arttıran bütün girdileri -başka bir ifadeyle, bireyin ekonomik gücündeki net artışı- içeren kapsamlı bir tanımdan daha aşağı kalan hiçbir gelir tanımı, gerçekten adil değildir. Bu sebeple gelir, 1-tüketimde kullanılan tüm hakların piyasa değeriyle, 2-adı geçen zaman diliminin başı ve sonu arasında mülkiyet hakları toplamının değer farkının cebirsel toplamıdır (Titmus aktaran Harvey, 2003: 55).

Buna göre, gelirin yeniden dağıtımı toplumsal tüketime doğru genişlemeci bir politikayı içinde barındırmakla beraber emek gücünün karşılığı olarak sadece ücretin adil dağılımı değil aynı zamanda toplumsal tüketim sürecini de kapsaması gerekmektedir. Ancak kapitalist sistemde gelir dengesizliğin korunması yönünde bir durum vardır. Toplumun kıt kaynakları üstündeki egemenlik, kaynaklara erişebilirlik ve bu kaynakların fiyatlarından bağımsız değildir. Egemenliğin belirli bir sınıfın elinde olması ve devlet destekli olması gelirin eşitsiz şekilde dağıtılmasına sebep olmaktadır. Devletin sınıflar arasında kurulabilecek bir dengede rol oynaması gerekirken yapısındaki içkin stratejik seçicilikten dolayı tarafsız kalamamaktadır. Belirli sınıfların çıkarlarına hizmet eden seçicilik olgusu hegemonik projenin gerçekleşmesi ile mümkün olur ve devletin bu süreçte belirli bir eylem programı çevresinde hareket etmesini gerektirmektedir. Hegemonik projeden söz eden Jessop, genel ve özel çıkarlar arasında çatışmanın bu projeyle çözüleceğini ancak çözülmese bile en azından egemen sınıfın çıkarlarına hizmet edecek olan bir eylem projesi olduğunu dile getirmiştir (Jessop, 2008: 279). Buradan hareketle gelirin dağıtımını hegemonik proje olarak ele almak gerekir ki kamusal malların üretimi ve bunlara ulaşmak için devletin geliri yeniden dağıtılmasında eşitlikçi bir tavır sergilemediği açıktır.

Harvey, Pareto optimumundan yararlanarak gelir dağılımının kent sistemlerinde en uygun biçimde tahsis edilmesi hedefinin gerçekleşmesi gerektiğini savunmuştur. Pareto optimumu, hiç kimse bir başkasının gelirinde bir kötüleşme yaratmadan kendi koşullarını iyileştiremeyeceği şeklinde tanımlamak mümkündür (Harvey, 2003: 56). Yani toplum çıkarlarının sağlanması için bu mekanizmanın işlemesi gerekmektedir. Ancak bir dengesizlik söz konusu olduğundan bu Pareto optimumu ihlal edilmektedir. Değişik parçaların değişime hangi hızla uyum sağladığını sorgulayan Harvey, uyumun daima aynı hızlarla gerçekleşmediğini, bazı yanları değişime anında yanıt vermesi, bazı yanların da tepkisinin ağır olduğu, sürekli olarak bir dengesizlik ve eşitsizliğin oluştuğunu, bunu da değişime yanıt verme yeteneğindeki farklılıkların neden olduğunu belirtmiştir (Harvey, 2003: 57). Kaynaklara yakınlık ve erişebilirlik koşulları altında bu durum Harvey tarafından analiz edilmiştir.

Belirli bir fiyat karşılığında belirlenen kaynaklara erişebilirlik ve yakınlık, zaman harcama, mesafeleri aşma gibi birçok maliyetle karşılanmaktadır. Erişebilirlik konusunda bu yüzden her tartışma kentsel sistemlerde 'mekân' ve 'uzaklık' anlamına ilişkin bir soruyu yanıtlamamızı gerektirmektedir. Bu durumda erişebilirlikten farklı anlama gelen 'yakınlık' olgusunun açıklanması önemlidir. Harvey, 'yakınlık' derken, insanların doğrudan kullanmadıkları bir şeye yakın olmalarının etkilerini kastetmektedir. Bir aile kendini bir gürültü kaynağına, bir kirlilik kaynağına, bozulmakta olan bir çevreye yakın bulabilir. Bu yakınlık aileye birtakım maliyetler (ses-geçirmezlik, temizlik ve çamaşır faturaları gibi) yükleme eğiliminde olacaktır. Ancak kentin mekansal biçimi değiştirilirse o zaman bir aile için erişebilirlik fiyatı ve yakınlığın maliyetini de değiştirmek gerekir. Bu değişikliklerin ortalaması gelirin yeniden dağıtılmasında önemli değişikliklere yol açacaktır (Harvey, 2003: 58). Kentin çevre bölgeleri, yeni işyerlerinin ve içsel kentlerin gelişimi sonucu düşük gelirli ailelerin konumlandığı yerler olmuştur. Kapitalist kentlerin çevresinde oluşan bu yeni çöküntü alanları eşitsizliklerin en çarpıcı örneğini oluşturmaktadır (Şengül, 2009: 255).

Harvey 'Umut Mekanları' isimli kitabında (2008: 171-192) çürüyen iç mekanları 1980'lerden sonra Amerika'nın Baltimore şehrini bu çerçevede ele almıştır. Şehrin dış mekanlarına kaydırılan iş merkezleri iç mekanlarda kronik bir işsizliğe sebep olmuş ve aşevlerinin sayısı bu çerçevede artmıştır. Şehirde birçok eğitim ve sağlık kurumu olmasına rağmen bunlara erişebilirlik 'bolluk gettoları' ndan bu kurumlara gelebilecek kesimlerin -ki bu kesim için bu yerlere ulaşmak hiç sorun olmamıştır- sınırlı olması, kamu fonlarının şehir dışı konformizmine harcanması, şehrin iç bölgesinin çürümeye terk edilmesinin açık göstergesidir. Devletin bu duruma bulduğu çözüm ise 'evsizler kampüsü' inşa etme olmuş ancak öneri olmaktan öteye geçememiştir. 2003-2008 yıllarında çekilmiş *The Wire* adlı dizide, Baltimore şehrinin ikili görüntüsü, çürümeye terkedilen kentte yoksul kesim kıtlık gettolarıyla yaşamaya, suça ve ölüme terkedilmiş insanların gözünden anlatılmıştır.

Banliyö bölgelerinde konut kiralarının ve ulaşımın masraflı olması hem düşük gelir gruplarının kentin iç mekanlarında konumlamalarına hem de istihdam kaynaklarından uzaklaşmalarına neden olmuştur. Düşük gelirli grupların bu alanlara

kaymasını engellemek için kentin iç kısımlarına bu gruplara uygun konutların yapılması, mal sahiplerinin bu grupları sömürmesine olanak tanımıştır. İç mekanlarda yüksek fiyatlı düşük kaliteli konutlarda oturmak ya da banliyöde bir istihdam fırsatı yakalayıp bu iş merkezlerine gelmek için katlanılacak maliyet çelişkileri arttırmakta, gelirde oluşabilecek herhangi olumlu bir gelişmeyi de engellemektedir. Harvey bu durumu şöyle değerlendirmiştir (2003: 64):

> 'Kentin mekansal biçimindeki farklılaştırıcı dengesizlik, böylece geliri yeniden dağıtabilir. Genelde, varlıklılar ve görece fazla kaynağa erişebilenler daha çok yarar elde ederken, yoksul ve hareket özgürlüğü kısıtlı olanlar sadece sınırlı kaynaklara sahip olurlar. Bu da, hızla değişen bir kentsel sistemdeki gelir dağılımında oldukça önemli bir gerileme durumu anlamına gelir.'

Tezimizin sonraki konusu olan Diyarbakır'ı bu çerçevede ele aldığımızda aynı durumların görüldüğü fark edilmektedir. Diyarbakır'da Suriçi ve Diclekent mekanlarına baktığımızda şehrin ikili görüntüsü ortaya çıkmakta, bir tarafta düşük gelirli grupların diğer tarafta yüksek gelirli grupların olması sınıfsal farklılıkları derinleştirmekte ve şehrin 'zıtlıklar şehri' olarak anılmasına sebep olmaktadır.

3.3. ZAMAN-MEKAN

Her türlü mekânın yıkılışını işitiyorum, parçalanan camı ve çöken duvarları, zaman ise son bir kızgın alev (Joyce, 2012: 32).

Teknolojik gelişmelerin küreselleşme süreciyle hız kazanmasının ardından artık uzak mesafeler sanıldığı kadar uzak olmaktan çıkmış ve internet teknolojisinin yardımı ile farklı kıtalarda insanlarla rahatlıkla bir araya gelinmeye başlanmıştır. Bu gelişmeler mekânın ortadan kalktığı izlenimi vermektedir. Bu bağlamda küreselleşme, zaman mekân sıkışması ile birlikte ele alınmaya başlanmıştır.

Zaman mekân sıkışmasını ilk olarak ele alan David Harvey' dir. David Harvey '*Postmodernliğin Durumu*' adlı kitabında zaman mekân sıkışması kavramının değişim sürecini şöyle ifade etmiştir: '*Mekân ve zamanın nesnel niteliklerinde öylesine*

devrimci değişimler olur ki, dünyayı görüş tarzımızı, bazen çok köklü biçimlerde, değiştirmek zorunda kalırız' (Harvey, 1999: 270).

Harvey'e göre 1970lerden sonra iletişimde yaşanan ilerleme ile ortaya çıkan gelişmelerin açığa çıkardığı en önemli etki, zamanın mekândan bağımsız bir hal almış olmasıdır. Diğer bir ifadeyle, ulaşımın hızlanması ve maliyetlerde yaşanan düşüş, malların havayolu ile taşınması kapitalizmin başlangıcından beri bünyesinde bulundurduğu bir olguyu, zaman aracılığıyla mekânın yok edilmesi sürecinin yeni bir evresi olarak ifade etmiştir (Harvey, 1999: 232). Bu süreç Harvey Tarafından sıkışma olarak ifade edilmiştir. Bu terimle ifade edilmek istenen şey şudur: Zaman ve mekânın nesnel niteliklerinde devrimci değişimler olur ve bu sebeple dünyayı görüş tarzımızı kökten değiştirmek zorunda kalırız. '*Sıkışma' terimini kullanıyorum, çünkü bir yandan kapitalizmin tarihine hayatın hızının artışı damgasını vururken, bir yandan da mekansal engellerin dünya sanki üzerimize çökecekmişçesine aşıldığını sağlam biçimde iddia etmenin mümkün olduğunu düşünüyorum.* (Harvey, 1999: 270).

Görüldüğü üzere, Harvey'e göre kapitalizm yeni bir evreye girdiğinde zaman ve mekan da köklü bir değişim sürecine girmektedir. Bu değişimin altında yatan sebep ise kapitalist birikim ilişkilerinin artması ile oluşan aşırı birikim sorunudur. Harvey zaman ve mekanın dönüşümünü son zamanlarda yaşanan gelişmelerin bir ürünü olarak görmemekte aksine kapitalizm ilk başladığı zamanlar da bile bunu görmenin mümkün olduğunu dile getirmektedir. Coğrafi olarak yeni yerlerin keşfedilmesi ile her bir mahallin dış dünyayla etkileşime girmesi sağlanmış ve teknolojik gelişmelerin de katkısı ile mekanlar nesnel bir önem kazanmaya başlamıştır. Bu süreçte kronometrenin icadı ile zaman algısı değişmiş ve kapitalist sermaye birikimini (kar oranı, saat başı ücretin ölçülmesi) işlevsel kılmıştır. Bu gelişme ile zaman ve mekan türdeş bir yapıya bürünmüştür (Harvey, 1999: 283).

Sermaye birikimi sürecinin hızlanması toplumsal ilişkilerde ve yapıda da önemli değişiklikler yaratmış, teknolojik gelişmeler de bu değişimin iticilerinden olmuştur. Castells'in ifade ettiği gibi, söz konusu bu olguların bir arada oluşu piyasaların ve üretim merkezlerinin küresel bir ağ çerçevesinde birleşmesini mümkün kılmıştır. Bölgesel ve yerel merkezlerde bu ağ sistemi kendini yeniden üretmekte ve dolayısıyla bütün sistem küresel düzeyde birleşmektedir (Castells, 2005: 510). Küresel

ağın gelişimi ile birlikte mekân üzerine üçüncü bir mekân, insan dünyasının 'sibernetik' mekânı eklenmiştir. Böylece insanları zamansal uzaklıklar ya da fiziksel engeller ayıramaz olmuştur. Bilgisayarların birbirlerine bağlanmasıyla bulunduğumuz yer ile başka bir yer arasındaki ayrım anlamsız hale gelmiştir (Bauman, 1999: 24).

Kitle iletişim araçlarında oluşan devrim niteliğindeki dönüşümler hız kazanmış ve bu araçlardan biri olan televizyon artık kent, kır, köy ya da daha da ötesi dağ gibi elektriğin ulaştığı her yerde mekansal ölçekte yer almıştır. Büyük şirket televizyon aracılığı ile hiç tanımayan ürünlerine yeni pazarlar oluşturmaktadır. Mekânı yok etme girişimleri ile gelişmiş ülkeler 'sanal kabirler' bile üretecek seviyeye gelmiştir. Örneğin Japonya'da 'uyku çekmeceleri', işçilerin üretim süreci bittikten sonra gerek duydukları uykuyu, hiç zaman kaybetmeden fabrika yanlarında bulunan bu çekmeceler ile minimum mekân işgaliyle almalarını tasarlamışlardır. Böylece işçi, ev ile iş yeri arasında zaman kaybetmeden 24 saat boyunca üretimin gerekliklerine göre yaşamak zorunda bırakılmıştır. Kitle iletişim araçlarından bir diğeri ise cep telefonlarıdır. Görüntüleri yansıtan bu araçların ekranları mekanların artık kaybolduğuna işaret etmekte ve işletmelere ve devletlere kişileri izleme yeteneğini vermektedir. Bunların yanı sıra çalışan kesimlerin çalıştıkları alt mekanlara hapsolmasını da beraberinde getirmiştir (Yılmaz, 2008: 163-4)

Teknoloji vasıtasıyla zamansal/mekansal mesafelerin yok edilmesi insanlığı kutuplaştırmıştır. Bu, hala kendi topraklarının sınırları içinde olan insanların kimliklerini ve anlamlarını yok etmiştir. Birçok insan ya da seçkin insanlar için bunun anlamı hareket yeteneğinin artması ve fiziksel engellerden kurtulmak olsa da topraklarına bağlı olan ve yer değiştirme şanslarının olmadığı insanlar için (özellikle işçiler) yerelliğin yok edilmesi anlamına gelmektedir. Mesafelerin artık bir anlam ifade etmemesi yerelliklerin de anlamını yok etmektedir. Yerellik bu yeni yüksek hız dünyasında eskiden olduğu gibi bilginin insanlarla birlikte taşındığı bir yerellik olmaktan çıkmış ve hem yerelliğin hem de yerel nüfusun yerel cemaatle bir ilgisi kalmamıştır. Kamusal mekanlar da bu sisteme ayak uydurmuş ve yerel zincirlerinden koparılmıştır. Böylece bunlar, yerel halkın ve yerelliğin iletişim kapasitesi aracılığı ile ulaşabilecekleri sınırların ötesinde ilk mekanlar olarak karşımıza çıkmıştır. Yerel nüfus artık hiçbir yere bağlı olmayan gevşek yumaklar olmuştur (Bauman, 1999: 30).

Zaman ve mekan içinde sonsuz sermaye birikimi süreciyle kapitalizmin bünyesinde barındırdığı genişlemeci/yayılımcı mantığı, birçok gerilimi beraberinde getirmiş ve bitmek bilmeyen kar arayışları içinde zamanının bazı noktalarında mekanları yok etmiştir. Kapitalizm, faaliyetlerin kolaylaştırma ve kar etmek güdüsü ile zamanın başka bir noktasında ihtiyaç duyduğu sermaye birikimi için başka bir mekana yayılmış ve tekrar bu mekanı yok etmiştir. İşte bu Harvey'in de dediği gibi; 'sermaye birikiminin, yaratıcı yıkımı etkinliğinin tarihidir' (Harvey, 2004: 86).

Küreselleşme süreci ile birlikte zamanda yaşanan daralma ile mekanlar artık tek bir yer haline dönüşmüş ve zaman aracılığı ile mekanlar yok edilmeye başlanmıştır. Nerede olduğunu bile bilmeden dünya üzerinde dolaşan insanlar kendi kişiliklerini aramaktadırlar. Zaman aracılığı ile mekanların yok edilmesi meta bileşimlerinin de değişmesine sebep olmuştur. Örneğin; yerel markalar ile birlikte ithal markalarında artık raflarımızda bulunması, diğer ülkelerin 1970lerde sadece kendi ülkelerinde bulunan yiyecek markalarının şimdilerde tüm dünyada mevcut olması gibi. Başka bir örnek verecek olursak; başka bir ülkenin herhangi bir şehrine seyahat ettiğinizde bulunduğunuz yer size tanıdık gelir ve sanki daha önce burada bulunmuş hissine kapılırsınız. Bunun nedeni düşünüldüğünde ise karşımıza otellerin, alışveriş merkezlerini, tatil köylerinin, restoranların, otobanların, havaalanlarının görünüşleri çıkmaktadır. Kendi yaşadığınız yerde de bulunan bu saydığımız mekanlar, dünyanın her yerinde aynı bina tipleri olarak tasarlanmıştır. Böylece bu mekanlar, kişilere kendi kimlikleri ile ilişki kurmadan yani kimliksiz bir aidiyet duygusu ile hükmetmektedir. Yabancı bir mekanda bulunulsa dahi aynı imajları, aynı markaları, aynı binaları görmek bireyi yersizleştirmiştir. Dünya artık tek bir pazar yeri haline gelmiştir. Alışveriş merkezleri, kentler, filmler, edebiyat, müzik size ne kadar farklı görünmekte? Bauman'ın da ifade ettiği gibi küreselleşme ile birlikte mekanın haritalandırılmasından, haritaların mekansallaştırılmasına geçilmiştir. Son olarak iletişim ve ulaşım teknolojileri ile bahsettiğimiz küçülen dünyayı Harvey'in (1999: 271) zaman mekan sıkışması ile küçülen dünyayı gösterdiği şekle göz atalım. Bundan 5 asır önce dünyanın en hızlı giden aracı olan altı arabalar ve yelkenli gemiler saatte 16 km hız ile giderken (Şekil 1), günümüzde sadece yüksek hızlı trenler bile saatte 250-320 km hızla mesafeleri kat etmektedir. Zaman mekan sıkışması ile hızlı trenler

mesafeleri o kadar kısaltmıştır ki günübirlik seyahat etmeyi de olanaklı hale getirmiştir.

Şekil 1: Küçülen Dünya Haritası

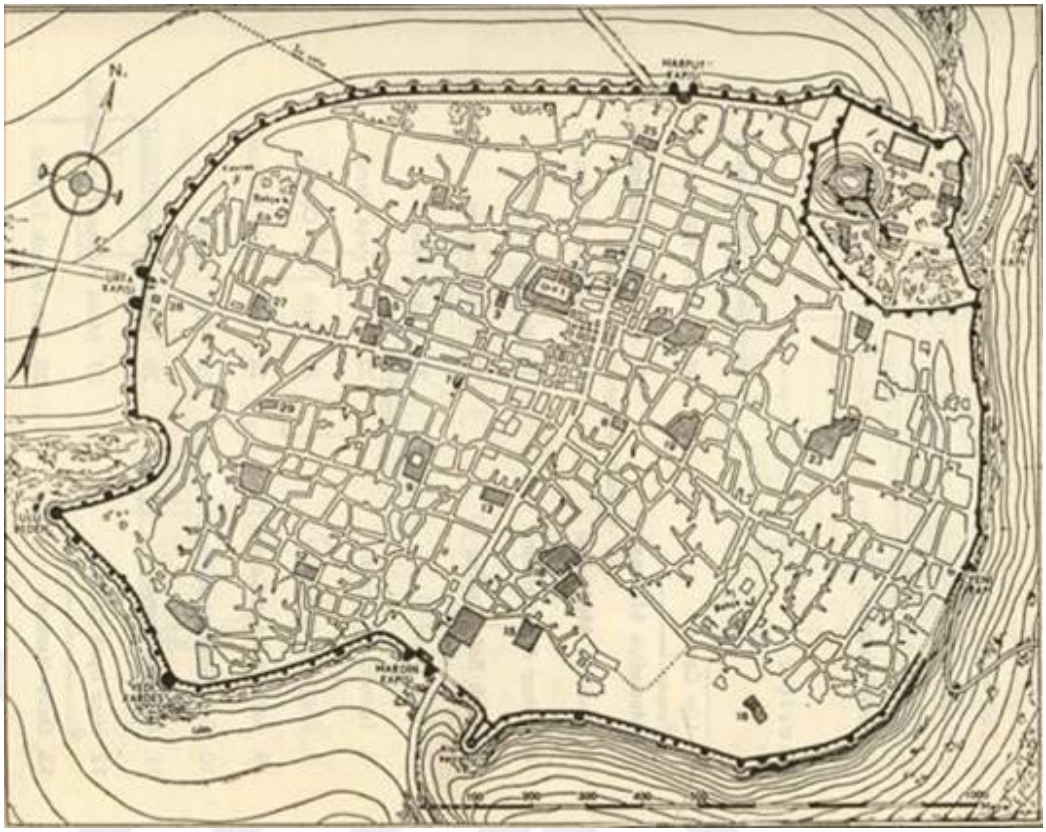
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SERMAYENİN MEKANDA BİRİKİMİ: DİYARBAKIR ÖRNEĞİ

4.1. DİYARBAKIR TARİHİ

Diyarbakır, insanlık tarihi gelişiminin üç önemli bölgesinden biri olan, tarım ve hayvancılığın başladığı bereketli hilal bölgesinde, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan Mezopotamya'nın kuzeyinde yer alan bir şehirdir. Dünya uygarlık tarihinde önemli bir yere sahip olan Diyarbakır yörede bulunan insanların köklerinin Neolitik Döneme (M.Ö. 10000-10600) dek uzandığını göstermektedir. Yerleşik çağa geçişin M.Ö. 8000-5500 yılarında ve Çayönü, Demirci Höyük, Hallam Çemi ve Kortik Tepe yerleşimlerinde olduğu birçok arkeolojik bulgularla kanıtlanmıştır. 'Gelişken Köy' olarak adlandırılan ve ilk Kalkolitik Çağ ile ilişkilendirilen tarımcı köy topluluklarının ilk örneği Girikihacıyan kalıntılarıyla gün yüzüne çıkmıştır. Antik çağdan kalan Asur Kalesi, tarih öncesi izler taşıyan mağaralar ve Eğil tarihsel uygarlıkların bu bölgede bulunduğuna dahil izler taşıyıp günümüzde kültür turizmi için önemli bir potansiyel barındırmaktadır (Koçal, 2014: 14).

Diyarbakır Surları, dünya mirasında önemli bir yere sahip Antik Çağdan Orta Çağa kadar savunma amaçlı inşa edilen ve burçlarında, kitabelerinde tarihi ile ilgili bilgiler yer alan bir yapıdır. İçkale bölgesine ilk yerleşimlerin M.Ö. 3000li yıllarda olduğu düşünülse de kalenin yapılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bizans Döneminde Surlar bugünkü şeklini almıştır. Kalkan balığı görünümündeki Diyarbakır surları 5,5 km uzunluğunda, 82 burç ve 4 ana kapıdan oluşmaktadır. Burçların kalınlıkları 3 ile 5m arasında değişirken yükseklikler 10-12 m'dir (DBB, 2004: 5). Çin Seddi'nden sonra dünyanın en uzun, en sağlam ve en geniş surları olarak kabul edilen Diyarbakır Surları yapısı ile bizleri büyülemektedir (Atan, 2007; Bkz. Şekil 1).

Şekil 2: Gabriel'in Kale Planı

Diyarbakır ile ilgili J.S.Buckingham şöyle söylemiştir (Buckingham aktaran Yılmazçelik, 1991: 23):

> *'Diyarbekir, etrafı surlarla çevrilmiş ve hâkim bir tepe üzerine oturmuş, camileri ve mimarileri ile ihtişamlı bir görüntü veren mevki itibarı ile güçlü bir şekilde müdafaa edildiği belli olan bir şehirdir. Amid'in üzerine yerleştiği alan her tarafı ile verimle ve üretkendir. Dicle'den geçerken kasabanın üzerine oturduğu tepenin eteğinde zirai bir ferah ve dahili bir uygunluk görülür. Diyarbakır şehrinin bütünü bazalt bir kaya üzerine kurulmuş olup, kasaba daire şeklinde surlarla çevrilmiştir.'*

Tarih boyunca Diyarbakır birçok isimle anılmıştır. Asur Kralı 1. Anad Nirari'nin M.Ö. 1300'lü yıllardan günümüze ulaşan kılıcının kabzasında yazan 'Amida' ismi ilk kullanılan isimlerdendir. Sonrasında sırasıyla Amid, Amed, Dikranagerd, Kara-Amid, Diyar-ı Bekr, Diyarbekir ve Cumhuriyet sonrasında Diyarbakır ismini almıştır (DBB, 2006: 4).

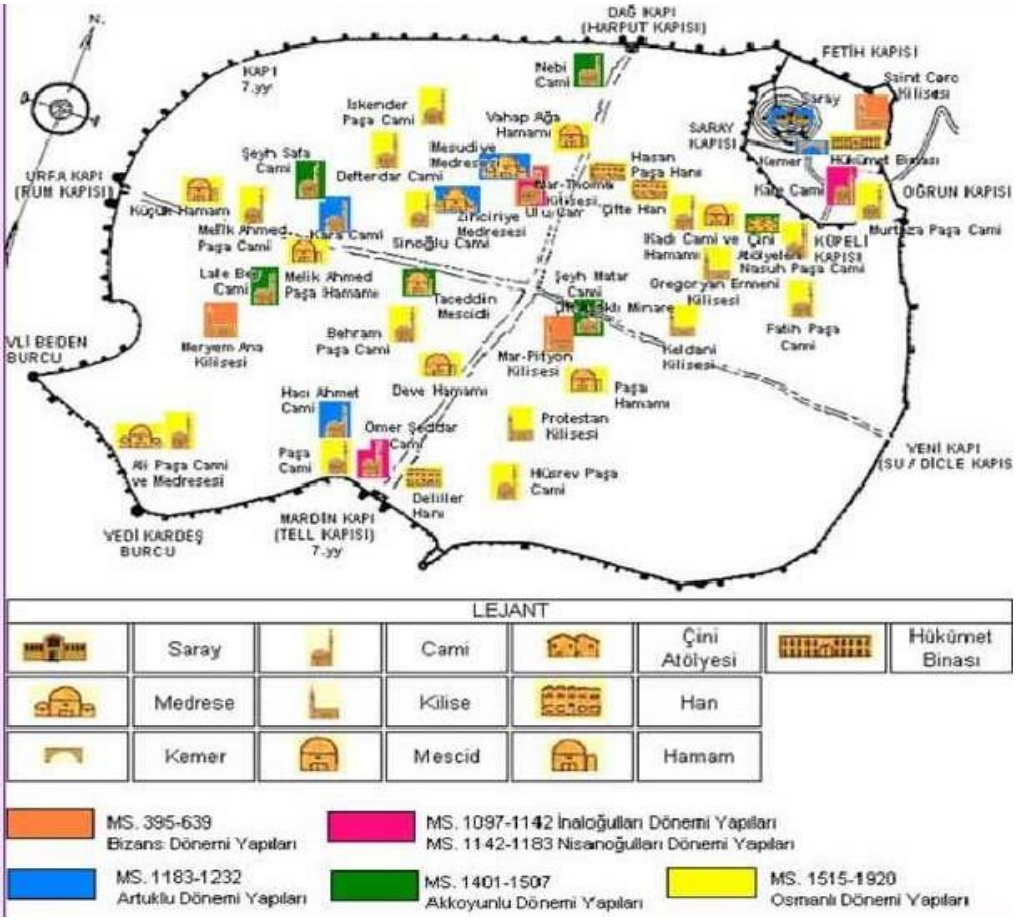
M.Ö. 3000 yılarında Diyarbakır İçkale'de Hurri-Mitani'lerin egemen olduğu bilinmektedir. Hurri-Mitani ile kentin şehir yerleşimi olarak bilinen en eski ve 5000 yıllık bir tarih başlamıştır. M.Ö. 1260 yıllarında kadar Hurri-Mitani egemenlik sürerken bu dönemden sonra Asurlular egemenliği ele geçirmiştir. Diyarbakır tarih boyunca ticaretin ve kültürün merkezi olurken birçok medeniyete de ev sahipliği yapmıştır (DBB, 2006: 4).

Diyarbakır'ın kültürel özelliklerine baktığımızda, antik çağ ve öncesi birikimleriyle birlikte modernite öncesinde kültürel çoğulculuk ifadesi olan mimarisi azalarak da olsa günümüze kadar ulaşmıştır. Ticaret mimarisi, sivil konut mimari ve ibadethane çeşitliliği ile açık müze kent özelliği gösteren Diyarbakır çok kimlikli-çoğulcu kültürel birikimi hala yaşatmaktadır (Koçal, 2014: 16).

Diyarbakır, Osmanlı ve Safevi İmparatorlukları arasında rekabetin, askeri çatışmanın da merkez sahası olmuş ve bu iki imparatorluklarla Kürtlerin ilk ilişkilerinin tarihse tanığı olmuştur. Safeviler ile Osmanlı İmparatorluğunun Kürt topraklarında çıkar alanına girmesi ile bu anlamda 1514 yılında gerçekleşen Çaldıran Savaşı sonucunda Osmanlı kürt nüfusunun yoğunlukta bulunduğu coğrafyayı alması sonucu Kürt-Türk ilişkileri başlamıştır (Nezan, 1997: 14). Kürt tarihinin ilk siyasal izleri bu iki hegemonik gücün rekabeti ve askeri seferleri ile Kürt beylerinin konumları, tanıklıkları kabul edilmiştir. Bu dönemlerde Bitlis Emiri olan Şeref Han'ın kaleme aldığı Şerefhane'sinde bu ilişkiler ayrıntılı olarak yazılmıştır. Kürtler ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişki, I. Selim ve Kürt Beyi olan İdris-i Bitlisi arasında Diyarbakır'ın Osmanlıya iltihakı ve Osmanlının yerel beylere bazı haklar vermesi ile kurulmuştur. Böylece Safevilere karşı Osmanlının yanında yer alan Kürtlerin merkez iktidar ile kurduğu yapısal ilişki bir siyasal aktör olarak sözü edilen ilk kayıtlardan biri olmuştur. Sonrasında Osmanlı İmparatorluğunda Diyarbakır Eyaleti olarak yer almış ve kentin tarihinde önemli değişimlerle niteliğini sürdürmüştür (Koçak, 2014 a: 114).

15. yüzyıla kadar kent dokusunda önemli bir değişme olmamasına rağmen, sonraki yüzyıllarda kentte yeni mahalleler kurulmaya başlamıştır. Konumları merkezi olan işyerleri aynı zamanda kentte yönetim, denetim ve ticaretle uğraşan kesimlerin konut alanları haline gelmiştir. Konut alanlarının yanında kent merkezlerinde vakıf

kurumları, pazar yerleri, meydan ve diğer kamu yapıları da bulunmaktaydı. Kentsel düzen içinde merkezdeki anıtlar eski dönem anıtları ile birlikte yayılma göstermiş ve mahalle ölçeğinde kentin yerleşim dokusunu oluşturan konut mimarisi ile bütünleşme göstermiştir (Kejanlı ve Dinçer, 2011: 97). (Şekil 2 için Bkz: Kejanlı ve Dinçer, 2011: 97).

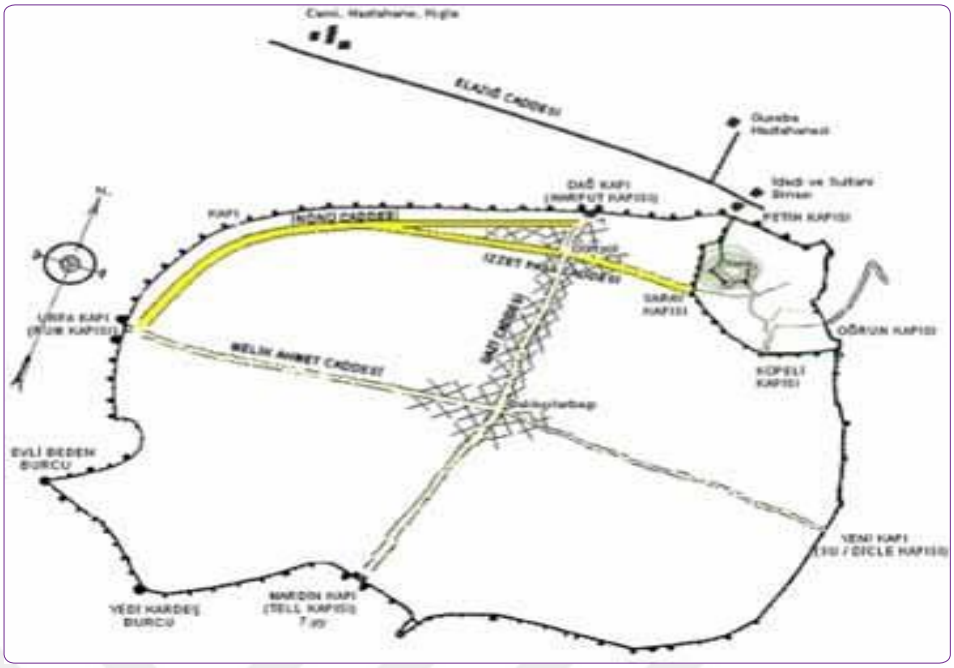

Şekil 3: Diyarbakır'ın Günümüze Kadar Ulaşmış Yapıları ve Dönemleri

17. ve 18. Yüzyıllarda Diyarbakır ile ilgili çok fazla kayıt bulunmamasıyla birlikte Osmanlı devletinde bazı vezir ve padişahlar İran ve Bağdat seferlerinde Diyarbakır'da konaklamışlardır. Şehrin gelişmesi ve nüfus artışı buna bağlı olarak gelişme göstermiştir. Surlar başta olmak üzere şehirde cami, mescit, kilise, çarşı, han gibi hem dini hem sosyal tesisler yollar, hamamlar ve çeşmeler onarılmış ve bunlara yenileri eklenmiştir (Yakut, 2020: 86). 18. Yüzyılda buna bağlı olarak Diyarbakır'da mahalle sayıları da artmıştır. Bazı mahalle isimleri bu döneme değiştirilirken bazıları da şark-garp ya da sağir-kebir olarak ikiye bölünmüştür. Şehrin yayılma durumu sadece Suriçi ile sınırlı kaldığından bu dönemde artan mahalle sayılarından dolayı

mahalleler dar alan ve az sayıda konutlardan oluşmuştur. Mahalleler genellikle cami, tekke, medrese gibi dini yapıların yakın çevresinde oluşum göstermiştir. Sadece Müslümanların veya sadece Gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler olduğu gibi -ki bu mahalleler Müslim ve Zımmi olarak adlandırılmıştır- bu müslim ve gayrimüslim nüfusun birlikte yaşadığı mahallelerde bulunmaktadır. 19. Yüzyılda da mahalleler varlığını korumuş ve üstüne yenileri eklenmiştir. 19. Yüzyılın ilk yarısında mahalle sayısı 115e çıkmış ve dini grup dağılımında; 65 Müslüman, 13 gayrimüslim ve müslim-gayrimüslim mahallelerin sayısı 42 olarak kayıtlara geçmiştir (Yakut, 2020: 87).

19. yüzyıl sonlarına kadar Diyarbakır'da sınırlar korunurken bu tarihten itibaren batılılaşma hareketleri ile dış etkenler sonucu kent arazisine göçmen mahallesi, yönetici merkez, demiryolu, askeri kışla gibi yeni ögeler katılmış, kent büyüme ve değişme sürecine girmiştir. Kale içinde düşük yoğunluktaki yerleşim Osmanlı döneminde güven içindeyken, kale dışında artan konut talebi, yoğunluğu ve artan ateşli silahlar kalenin işlevsiz kalmasına ve önemini yitirmesine sebep olmuştur. 19. Yüzyılın ikinci yarısına kadar kapalı orta çağ kenti olma özelliğini koruyan kent, bu dönemden sonra nüfus artışı ve konut alanlarında dönüşüm baskısı ile karşılaşmıştır. Baskı ile bir imar operasyonu başlatılmış ve 1916 yılında yeni bir cadde açılmıştır. Açılan cadde ile kuzeydeki kent giriş kapısı ve surların bir bölümü yıkılmış, yeni alanlara doğru bir çıkış ile sonuçlanmıştır. Surların içinde paralel olarak giden bir cadde batı ve kuzey kapıları arasında sur içi ulaşım için açılmış ve geleneksel ticaret yolu olan kuzey-güney aksı yeni caddelere doğru kaymıştır (Şekil 3). (Kejanlı ve Dinçer, 2011: 100).

Şekil 4: 1916'da Kente Eklenen Yeni Yollar

Tanzimat ile birlikte Batılılaşma hareketleri yapılarda da kendini göstermiştir. İlk örnekleri İstanbul'da başlayan bu yapılar Diyarbakır'da da kendini göstermiştir. Müze Teşhir Binası ve Valilik Makamı neoklasik üslupta düzenlenmiş ve yine bu üslup ile şekillenen diğer yapı Teşhir Binası olmuştur. Diyarbakır İçkale'de yapılmış eskiden Tapulama Mahkeme Binası olarak kullanılan ve günümüzde Müze İdari Binası olan yapı da bu yapılardan biri olmuştur (Yariş, 2019: 31-2).

Osmanlı Döneminin son zamanlarında yani duraklama ve gerileme dönemlerinde toprak kayıpları, fetih-ganimet gibi Osmanlı ekonomisinin ana kaynağı ve tımarlardan alınan vergilerin düşüşü elde bulunan topraklardan azami şekilde yararlanmayı zorunlu kılmıştır. Vergi kaynağı olarak görülen Anadolu'ya daha fazla yükleniş bürokratik bir merkezileşmenin de önünü açmıştır. Savaşlar uzadıkça asker alımlarının artması üretim gücünü düşürmüş ve bunun sürekli olması toplumsal tepkilere sebep olmuştur. Batılılaşma-modernleştirici görüntüsüyle merkezileşme süreci Anadolu'da tepkiler almış ve kendini muhafazakarlık biçiminde gösteren bu tepkilerin biri de Kürt kimliğinin bu süreçte Osmanlılık ve Türkçülük kurgusuna karşı alternatif bir kimlik olarak kendisini göstermesi olmuştur. Böylece Türk-Kürt farklılaşması ve Kürt kimliğinin ortaya çıkması Osmanlının modernleşmesi ile tarihlendirilmiştir (Koçal, 2014 a: 115).

4.1.1. Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır

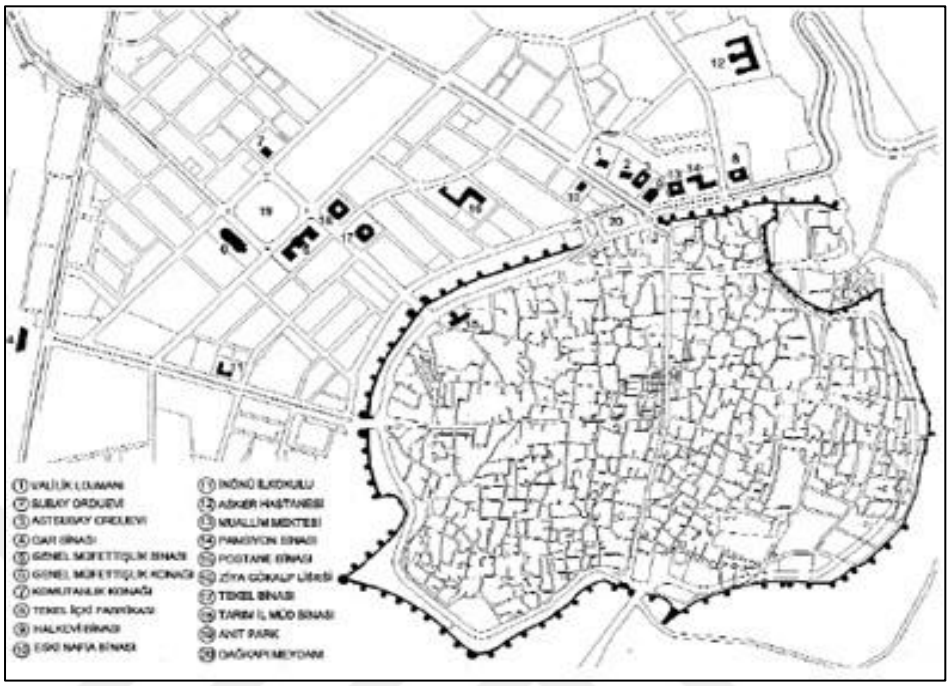
Türkiye'de 1920lerden itibaren yeni yönetim anlayışı çerçevesinde getirilen yenilikler ilk olarak Ankara'da planlanmaya başlanmış ve sonrasında birçok kent bu süreçleri takip etmiştir (Kejanlı ve Dinçer, 2011: 100).

'Güzel Kent', 'Sağlıklı Kent' yaklaşımları Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren kentlerin gelişiminde önem kazanmıştır. Şehir gelişimi yapılanmasında 1930-1950 yıllarında Ankara diğer şehirlere öncülük etmiştir. Diğer şehirlerde hemen planlamalar yapılmış ve doğal dokulara sahip olan şehirlerin bu dokularına önem verilmeden modern bir yaklaşım ile dönüşüm öngörülmüştür (Yakut, 2020: 92). Diyarbakır'da da gerçekleşen bu planlar, şehrin doğal dokusunun bir kısmının yitip gitmesine diğer kısmının modern şehir dokusuyla birlikte görülmesine neden olmuştur.

Anadolu'nun devlet eliyle modernleşmesi ve sanayileşmesinde 1580 sayılı 'Belediye Kanunu', 1593 sayılı 'Umumi Hıfzısıhha Kanunu' ve 2033 sayılı 'Belediye Bankası Kuruluş Kanunu' önemli bir uygulama aracı olmuşlardır. Şehirleri modernleştirme amacıyla, tarihi dokular üstünde açılan arterler, Cumhuriyet meydanları, resmi kurum binaları ve hükümet konakları bütün kentler için bir model oluşturmuştur. 1/500 ölçekli uygulamalar tarihi anıt eserlerinin etrafındaki sivil yapıların yıkılarak anıt eserlerin korunması düşüncesi bu uygulama ile hazırlanmıştır. Diyarbakır'da 1932 yılında bu yaklaşımlar ilk plan yürürlüğe girmiştir (Kejanlı ve Dinçer, 2011: 101). Bu planla erken Cumhuriyet döneminde İstasyon-Cumhuriyet Meydanı bağlantısı kentteki modernleşme hareketlerinin omurgası duruma gelmiştir. Kentlerde modernist bir yaklaşımla yapılan imar planları geniş bulvarlar, dik açılı caddeler ve bunların birleşme noktalarında ortaya çıkacak meydanlardan oluşan bir görünüme sahip olmuştur. Bütün kentlerde yapıların bir araya gelme biçimi neredeyse aynı temel üstünde oluşturulmuştur (Çetin, 2012: 106).

1928 yılında Diyarbakır'da I. Genel Müfettişlik kurumunun kurulması şehrin gelişimi için ve bu dönemlerde birçok kamu binasının inşa edilmesine öncülük etmiştir. Kenti bölgesel ölçekte merkez haline getiren bu kurum, güvenlik ve hizmet sektörlerine, yönetim binalarına ve daha çok kamu binalarına da ihtiyaç duyulan bir

yapılanma gerektirmiştir. Günümüzde bu yapılar tescillenmiş ve kentin kimliğini yansıtan yapılar haline gelmiştir (Şekil 4). (Dalkılıç ve Halifeoğlu, 2011: 74).

Şekil 5: Diyarbakır'da 1923-1950 Yıllarında İnşa Edilen Kamu Binaları

1923-1950 yılları arasında Diyarbakır'da Subay Orduevi, Valilik Lojmanı, Diyarbakır Gar Binası, İçki Fabrikası, Genel Müfettişlik Binası, Diyarbakır Halkevi, İl Tarım Binası inşa edilmiştir.

1950'li yıllara kadar Diyarbakır merkezi bir Pazar olmasının yanında kültürel ve idari alanlarda da faaliyetlerini sürdürmüştür. Konut alanlarında etnik grupların kaldığı mahallelerin düzeni, eğitimi ve dini yapıları, ticaret alanlarında da mesleki yapılar bu yıllarda fiziki mekân olarak geleneksel karakterlerini korumuştur. Fakat bu dönemden sonra tarihi dokular kaybolup harap olma sürecine girmiştir. Tarihi dokusunu 1950'li yıllara kadar korumaya başarmış ancak sonra şehir beton ve gecekondular arasında sıkışıp kalmıştır (Yakut, 2020: 100).

Türkiye'de 1950'li yıllarla birlikte kentleşme yaşanırken, bu kentlerin tarihi merkezlerinde de bir dönüşüm gerçekleşmiştir. 6217 sayılı kanun ile tarihi nitelikteki sivil yapıların bir kısmı yıkılmış ve yerine apartmanlar yapılarak tarihi dokunun kaybolmasına neden olmuştur. Diyarbakır'da 1 ya da 2 katlı geleneksel nitelikteki evler yıkılıp yerine konut ve iş yerleri yapılarak şehirde iki farklı doku oluşturulmuştur

(Kejanlı ve Dinçer, 2011: 104). Kentin maruz kaldığı hızlı nüfus artışı politik atmosferle birlikte imkanların kısıtlı olması, köy-kent ayrımının belirsizleşmesine ve şehrin uyum/uyumsuzluk ekseninde yapılaşmasına sebep olmuş ve böylece Diyarbakır fiziki ve sosyal açıdan bir 'mega köy' e dönüşmüştür. 'Kentin Mekansal Oluşumu' isimli Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'ne ait çalışmada bu durum, kente göçü daha esnek bir biçimde ele alıp 1960 sonrasındaki kentleşmeden 'plansız, yağ lekesi gibi bir eğilim gösteren' genişleme olarak söz edilmiştir. 1930-1960'lı yıllar arasında diyarbakır'da aynı çalışma çerçevesinde demiryolu istasyonunun doğusunda planlı kentleşmeden bahsedilirken, 1960-1985 yıllarında köyden kente göçün başladığı dönemlerde istasyonun batısında plansız ve altyapısız bir kentleşme sürdürülmüş, bu nedenle de Diyarbakır'da kentleşme ikili bir yapı olarak oluşmuştur (Pala, 2013: 20).

Konut ihtiyacı da hızlı nüfus artışı sebebiyle artmıştır. Ekonomik olarak yeterli güce sahip olmayan bu yeni nüfus barınmak için gecekondu inşa etmeye yönelmiştir. Kentte daha öncesinde bulunan modern ve geleneksel konutlara ek olarak gecekondu üçüncü bir konut tipi olarak meydana çıkmıştır. Bağlar semti gecekondulaşmanın ana merkezi olmuştur. Seyrantepe, Suriçi, Huzurevleri, Benusen Deresi gecekondulaşmanın oluştuğu diğer semtler olmuştur. Diyarbakır'da 1960 yılında bir konut araştırması yapılmış ve %59 geleneksel konut (Ev dairesi, bitişik ev), %27 gecekondu ve konutların %14'ü ise apartman dairesi olarak kayıtlara geçmiştir (Arslan, aktaran Yakut 2020: 108). Bu dönemde kentin tarihi kesiminde yaşayan nüfus sur dışında ikamet etmeye başlamış ve boş kalan yerlere yeterli ekonomik gücü olmayan nüfus yerleşmiştir. Ekonomik gücün yeterli olmaması, artan arsa fiyatları ve tarihi mirası korumak adına bu nüfusun bilinçsiz olması, tarihi binaların yıkılmasına ya da tarihi yapısının bozulmasına neden olmuştur. Günümüzde de bu fiziki mekanlarda olumsuz bozulma gözle görülmektedir. Camiler, konaklar, evler, çeşmeler ve daha birçok tarihi yapı sonradan eklenen yapıların arasında sıkışıp kalmıştır (Yakut, 2020: 108).

1961 Anayasası ile Diyarbakır kentinin imar planları 1/1000 ölçekli sur içi ve dışı bölgelerine yönelik hazırlanmıştır. Ana yolları genişletilmiş ve tarihi dokudaki eski yapılar yıkılmış, yolların karakteri değişmiş ve cepheler tahrip edilmiştir. Ancak 1973 yılında tarihi eserlerin korunması için 1710 sayılı 'Eski Eserler Yasası' ile ilk

ciddi atımlar atılmıştır. 30 kadar kentte 1978 yılının sonlarında sit alanları ilan edilmiştir. Diyarbakır'da öncesinde Suriçi bölgesinde herhangi bir sit alanı kararı olmadığından koruma sınırlı düzeyde kalmıştır. Sadece yeni bir tescil listesi hazırlanmış ve anıtsal yapılara ek olarak sivil yapılarda bu tescilden yararlanmıştır. Bu çerçevede yapılan tespitlerde anıtsal yapı 114'ten 84'e düşmüş ve ilk kez 102 adet sivil yapı tescillenmiştir (Kejanlı ve Dinçer, 2011: 103).

1980 sonrasında kırsal alandan kentsel alana göçler azalsa da kentler arası göçler artmıştır. On yıllık dönemde göç hareketlerine yaşam güvenliğinin olmaması nedeniyle Doğu Anadolu'dan göçler ile boşaltılan köyler zorunlu nüfus yer değiştirmeleri de eklenmiştir (Tekeli, 1998: 129). 1990'lı yıllarda 'zorunlu göç' ile Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da artan nüfusa bağlı olarak yoğunlaşma ve yapılaşma baskısı da yaşanmıştır (Kejanlı ve Dinçer, 2011: 104). Nüfus artışına, terör olaylarının sürekli olarak bir güvenlik tehdidi oluşturmasına ve konut ihtiyaçlarının artmasına bağlı olarak Diyarbakır'da şehir hizmetlerinin yapılabilmesi ve mekansal gelişmenin bir plan çerçevesinde yapılabilmesi sebepleriyle kent iç belediyeye ayrılmıştır. Diyarbakır 1993 yılında Sur, Bağlar ve Yenişehir Belediyelerinin kurulması ile Büyükşehir Belediyesi statüsüne yükselmiştir (Yakut, 2020: 112).

Tablo 8: Diyarbakır'da Bina İnşasının Yıllara Göre Dağılımı

İnşa yılı	Bina Sayısı	Oranı (%)
-1929	1.399	1.54
1930-1939	1.375	1.52
1940-1949	2.128	2.36
1950-1959	3.838	4.24
1960-1969	7.142	7.90
1970-1979	17.426	19.27
1980-1989	25.980	28.74
1990-1999	30.003	33.17

Bilinmeyen	1.142	1.26
Toplam	90.427	100

Kaynak: TÜİK, 2000: 30

Diyarbakır nüfus artışına bağlı olarak artan konutlar her yıl daha da artmış ve şehirde dikey bir gelişme gerçekleşmiştir. Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre Diyarbakır'da 1970lerle birlikte konut inşası artmıştır. Tablo 8'de görüldüğü gibi 1960larda 7142 olan bina sayısı 70lere gelindiğinde 17426'ya çıkmıştır. Tek ya da iki katlı binalar olmasına karşın 70lerden sonra daha fazla katlı binalar yapılmaya başlanmıştır. Son yıllarda tek katlı binaların önemi artsa da 6 ve daha fazla katlar da hala daha fazla tercih edilen yapılar arasındadır.

4.2. DİYARBAKIR'DA MEVCUT YAPI

Sermaye birikim mantığı ile Diyarbakır sermayenin yeni bir mekânı olarak karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyet tarihinden itibaren Türkiye'de Doğu-Batı arasındaki gelişmişlik farkı rakamlarla belgelenmiştir. Diyarbakır özelinde de bu durum kendini göstermiş ve sadece iller arasında değil kendi içinde de birçok sosyal ve ekonomik göstergeler ile dengesiz bir gelişme gösterdiği görülmüştür. Tezimizin konusunu oluşturan bu durumu karşılaştırmalar yapılarak açıklamak yerinde olacaktır.

4.2.1. Demografik Yapı

Diyarbakır'da demografik açıdan mevcut duruma bakıldığında 2017 yılı itibariyle nüfus büyüklüğü açısından 1.699.901 nüfusu ile 12. Sırada yer almıştır. 2016-2017 yılları verileri ile yıllık nüfus artışı %15,8 Türkiye ortalaması olan %12,4'nin üstündedir. Tablo da görebileceğimiz gibi %100 kentleşme oranına sahip olan Diyarbakır Türkiye ortalamasının üstündedir. Tabi ki bu yüksek kentleşme oranını kırsalda yeterli istihdamın olmamasından, tarıma yeterli önemin verilmemesinden oluşan işsizler ordusunun şehir merkezine göç etmelerinden kaynaklı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bir diğer önemli gösterge olan nüfus yoğunluğu yani kilometrekare düşen insan sayısı 113 olarak Diyarbakır Türkiye'de 22. Sırada yer almıştır. Bu oran TRC2 bölgesinde 109'dur. TRC2 bölgesindeki diğer

il olan Şanlıurfa'nın nüfus yoğunluğu 2017 itibari ile 106 olduğu için bölge düzeyindeki artışın Diyarbakır'dan kaynaklandığı açıktır.

Tablo 9: Karşılaştırmalı Göstergeler ve Sıralamalar

Gösterge (2017)	Türkiye	TRC2 (İBBS Düzey 2)	TRC2 Diyarbakır veri	TRC2 Diyarbakır sıra
Nüfus	80.810.525	3.685.654	1.699.901	12
Şehir Nüfusunun Toplam Nüfus İçindeki Oranı (%)	92.5	100	100	-
Nüfus Yoğunluğu	105	109	113	22
Yıllık Nüfus Artışı Hızı (Binde)	12.4	19.7	15.88	17
Toplam Yaş Bağımlılık Oranı (%)	47.25	70.38	62.44	10

Kaynak: TÜİK, 2017.

Doğum, ölüm ve göç hareketlerinin gelecek dönem eğilimleri ile alakalı varsayımlara dayanarak nüfus gelişimi hakkında tahminlerin yapılması olarak ifade edilen nüfus projeksiyonları, her ülke için önemli bir demografik göstergedir. Devlet

Planlama Teşkilatının kurulmasından sonra yapılan 1. Beş Yıllık Kalkınma Planı sürecinde hem mevcut nüfus hem de geleceğe yönelik tahminler kalkınma için önemli duruma gelmiştir. Planlı dönemden itibaren kalkınma planlarının hazırlanmasında nüfus projeksiyonları kullanılmaktadır. Sektörler için üretici ve tüketici kitlenin yaş ve cinsiyet tespitinde, sosyo-ekonomik politikaların uygulanmasında nüfus projeksiyonları önemli bir araç haline gelmiştir (Sertkaya, 2018: 36).

Yaş bağımlılık oranı Diyarbakır için aile ve bireyler açısından önem teşkil etmektedir. 0-14 yaş ile 65 yaş üstü nüfusun toplam nüfusa yüzdesi şeklinde hesaplanan bu oran Türkiye genelinde 2017 itibari ile 47.25 iken şehir için 62.44, TRC2 bölgesi için 70.38 olarak kayıtlara geçmiştir. Bu oran da Türkiye ortalamasının çok üstünde kalmış ve sıralama olarak Diyarbakır 10. Sırada yer almıştır.

Nüfus projeksiyonlarının kullanımı oldukça önemli olmasının yanında gelecekle ilgili doğru tahminlerin yapılması da hayati bir önem taşımaktadır. Birçok şehirde karşılaşılan en temel sorun, nüfus tahminlerin yanlış yapılmasından kaynaklı sorunlardır. Diyarbakır için de bu sıkıntı mevcuttur. Yanlış yapılan tahminler şehrin planlamasında ve şehirleşmenin orantısız bir şekilde gerçekleşmesine sebep olmaktadır. TÜİK 2025 yılına kadar nüfus tahmininde bulunmuş ve 2025'e geldiğimizde Diyarbakır nüfusunun 1.885.744 olacağı tahmininde bulunmuştur (Tablo 10).

Tablo 10: Diyarbakır Nüfus Projeksiyonu

Yıllar	Şehir Nüfusu
2019	1.750.007
2020	1.773.356
2021	1.796.538
2022	1.819.511
2023	1.842.162

2024	1.864.269
2025	1.885.744

Kaynak: TÜİK. ADNKS, 2017.

Diyarbakır için bir model oluşturan Aksu ve Değerliyurt şehir için en uygun yöntemin azalan hızlı artış yöntemi olduğunu söyleyerek 2030 yılına ait bir nüfus projeksiyonu hazırlamış ve bu yönteme göre nüfusu 1.841.848 olarak tahmin etmişlerdir (Aksu ve Değerliyurt, 2014: 194). TÜİK verilerine baktığımızda ise bu nüfus tahmini 2023 için yapılmış ve ileriki yıllarda daha da artış göstereceği gerçeği ile önümüzdeki 10 yıl içerisinde neredeyse 2 milyon nüfusa ulaşacağı tahmin edilmektedir.

4.2.2. Sosyal Yapı

Bir toplumu sadece demografik yapısı ile bir başka toplum veya mekân ile karşılaştırmak yeterli değildir. Demografik özelliklerin yanında sosyal değişkenler de kullanılmalı ve bu değişkenlerden sadece eğitim ile ilgili değişkenler bile o toplumun gelişmişlik düzeyi için bize yeterli veriler vermektedir. Okur yazarlık oranı, derslik başına düşen öğretmen ve öğretmen başına düşen öğrenci sayısı bizlere eğitimde fırsat eşitliği çerçevesinde mekanların hem kendi içinde hem de başka mekanlar arasında karşılaştırma yapma fırsatı vermektedir. Sadece eğitim değil sağlık ve işgücü göstergelerine bakmakta bu anlamda faydalı olacaktır. TÜİK'ten aldığımız veriler ışığında Türkiye, TRC2 ve Diyarbakır için karşılaştırmalı bir analiz yapılacak ve tablolar yardımı ile birleştirilecektir.

Eğitim için en genel gösterge olan okur yazarlık oranı, okur-yazar kadın oranları ile birlikte ele alınacaktır. TRC2 bölgesi de bu anlamda karşılaştırmaya tabi tutulacak ve bilindiği gibi TRC2 Şanlıurfa ve Diyarbakır illerinden oluşmaktadır.

Tablo 11'deki veriler ışığında, eğitimde cinsiyetçi bir yaklaşımın olduğu ancak Diyarbakır'ın bunu aşmaya çalıştığı açıktır. Geçmiş yılların verilerine bakıldığında kadınlarda okur-yazarlık oranlarının Türkiye ortalamasının çok altında kaldığı ancak zamanla kadınların da eğitim hakkın kazandığı ve artarak devam edeceği yönünde bir

izlenim olması olumlu bir gelişmedir. Sadece kadınlar değil toplam okur-yazarlık oranı da geçmiş yıllarda oldukça düşüktü. 2003 yılında 'İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması' adlı çalışmada 2000 yılı verileri alınarak Diyarbakır için yapılan okur-yazarlık oranı %69.67 olarak hesaplanmış (Dinçer, Özaslan ve Kavasoğlu, 2003: 129) ve 17 yıl sonra bu oranın bir hayli artması eğitime verilen önemi bizlere göstermiştir.

Tablo 11: Okur-Yazarlık Oranı-2017

	Okur-Yazar Oranı (%)	Okur-Yazar Kadın Oranı (%)
TÜRKİYE	96.74	94.47
TRC2	91.94	86.35
DİYARBAKIR	92.58	87.62

Kaynak: TÜİK, 2017.

Okur-yazarlık kadar önemli olan bir diğer gösterge de okullaşma oranlarıdır. Burada Türkiye ve Diyarbakır için bir karşılaştırma yapılmıştır. Tablo 12'de toplam (T) nüfusun okullaşma oranlarının yanında hem erkek (E) hem de kandın (K) için ayrı ayrı analizler yapılmıştır. Brüt (B) ve net (N) hesapları da eklenerek daha şeffaf bir analiz gerçekleştirilmiştir. Bütün göstergelerde gerçekleşen net rakamların hepsi brüt olarak hesaplanan rakamların çok altında kalmıştır.

En dikkat çeken rakamlar ise ortaöğretimde bulunmaktadır. Ortaöğretimde rakamlar oldukça düşmüştür. Brüt rakamlar ile net rakamlar arasındaki bu ciddi farkı göz ardı etmek mümkün değildir. Üstelik ortaöğretimde sadece kadınlar için değil erkekler için daha ciddi bir fark söz konusudur. Türkiye geneline baktığımızda erkeklerin okullaşma oranının brüt ile net arasındaki farkı %27 dolaylarında iken bu oran Diyarbakır için %30'a çıkmaktadır. Yani erkek nüfusun %69,43'ü okullaşmaktadır. Bu durumun nedenini sosyolojik nedenlere bakarak açıklamak gerekir. Şehrin yoksulluk oranları, ailesel faktörler, göç faktörleri, ekonomik özellikler gibi birçok sebep bu durumu açıklayabilir. 15-18 yaş aralığı yani tamda ortaöğretim

çağındaki çocukların bir kısmı bu sorunlarla karşılaştığı için okumak yerine çalışmak mecburiyetinde kalmaktadırlar.

Tablo 12: 2017 Yılı Okullaşma Oranları (%)

	Okul Öncesi (5Yaş)				**İlkokul**			**Ortaokul**			**Ortaöğretim**		
		T											
R		3.94	6.03	1.73	5.97	5.93	6.01	05.29	04.49	06.14	06.94	09.99	03.73
		8.79	0.11	7.4	1.16	1.08	1.24	5.68	5.6	5.76	2.54	2.69	2.38
YRBKR		3.59	6.98	0.01	00.27	00.38	00.15	06.03	05.87	06.2	2.21	9.5	4.55
		6.02	8.51	3.39	3.66	3.72	3.59	4.65	4.63	4.68	7.73	9.43	5.94

Kaynak: TÜİK, Bölgesel Göstergeler, 2017.

Tablo 13'te derslik başına düşen öğrenci sayısını 2012 ve 2017 yılı için bir karşılaştırma yaparak sunmak daha verimli olmuştur. 2012 yılında ilköğretim, toplam ve genel ortaöğretimde derslik başına düşen öğrenci sayısı Türkiye ortalamasından oldukça fazladır. Öğrenciler daha kalabalık sınıflarda ders almışlardır. Ancak 2017 verilerine baktığımızda bu sayılar hemen hemen Türkiye ortalaması ile birlikte seyrettiği ve öğrencilerin daha sağlıklı ve eşitlikçi bir öğretime tabi oldukları Diyarbakır için olumlu bir gelişmedir.

Tablo 13: Karşılaştırmalı Derslik Başına Düşen Öğrenci Sayısı 2012-2017

	İlköğretim		Toplam Ortaöğretim		Genel Ortaöğretim		Mesleki Ortaöğretim
	2012	**2017**	**2012**	**2017**	**2012**	**2017**	**2012**
TÜRKİYE	30	24	31	21	28	21	24
TRC2	45	32	41	22	45	23	37
DİYARBAKIR	42	30	46	25	52	24	35

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler, 2017.

Sağlık hizmetleri bir toplumda en önemli unsurlardan biridir. Bu hizmetler hastane sayısı, yatak sayısı ve sağlık personeli sayıları ile belirlenir. Ücretsiz olması gereken sağlık hizmetleri sağlıkta dönüşüm projesi ile pek mümkün görünmemektedir. Özel sağlık sektörüne teşvik ile her geçen gün bu alana olan ilgi artmıştır. Sağlıkta Dönüşüm Programı'nın başlangıcına kadar kamuda çalışanlar %24, özelde çalışanların oranı da %77 iken, program sonrasında kamuda %57, özelde ise %278 oranında bir artış gözlemlenmiştir (Çakıroğlu ve Seren, 2016: 39). Bu program ile sağlıkta esnek çalışma biçimine geçilmiş ve sağlık çalışanları arasında aynı mevzuata tabi olup farklı ücretlerin alınmasına neden olmuştur.

Tablo 14'e baktığımızda uzman hekim sayısının Türkiye geneline baktığımızda oldukça düşüktür. Diyarbakır'ın kalabalık bir nüfusu olduğu ve doğuda bulunan bu şehrimizde zorunlu şark görevi kapsamında olduğu düşünülürse bu sayının ortalamanın altında kaldığı anlaşılacaktır.

Tablo 14: Sağlık Personeli Sayısı/2017

	Uzman Hekim	**Pratisyen Hekim**	**Diş Hekimi**	**Sağlık Memuru**	**Hemşire**	**Ebe**

TÜRKİYE	80951	4454549	27889	155417	166142	53742
TRC2	2306	1973	573	4616	6566	1881
DİYARBAKIR	1221	923	330	2668	3622	985

Kaynak: TÜİK, https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/

Kamu, özel ve üniversite hastane sayısı ve yatak sayılarına baktığımızda Diyarbakır gibi oldukça fazla nüfusa sahip bir şehir için yeterli görünmemektedir. Toplamda 25 hastane bulunan Diyarbakır'da yatak sayıları da yeterli değildir.

Tablo 15: Hastane ve Yatak Sayısı/2017

	Toplam		**Kamu**		**Özel**		**Üniversite**	
	Hastane Sayısı	Yatak sayısı	Hastane Sayısı	Yatak sayısı	Hastane Sayısı	Yatak sayısı	Hastane Sayısı	Yatak sayısı
TÜRKİYE	1518	225863	879	135339	571	89200	68	21324
TRC2	45	4458	29	3315	14	1232	2	2882
DİYARBAKIR	25	2474	16	1594	8	862	1	1218

Kaynak: TÜİK, 2017.

Sosyal yapının göstergelerine bakarken işgücü göstergelerine bakmamak mümkün değildir. Coğrafi bir harita çıkarıyorsak emeğinde bir haritasının çıkarılması gerekir. Sermaye ve emek birbirinden ayrı düşünülemeyen iki olgudur. Sermayenin

olduğu yerde emekte var olur. Kapitalist koşullar altında emeğe göre sermaye daha akışkandır. Küreselleşme çerçevesinde emeğin serbestte dolaştığını daha önce belirttik. Ancak emek gücü ulus-devlet kontrolündedir. Mekansal anlamda sermaye birikiminde emek edilgen bir konumdadır. Sermaye birikim sürecinin özünü bulmak istiyorsak mekansal olarak izini sürmemiz daha akılcı olur (Aslan, 2012: 132).

Sermayenin hızlı ve yaygın bir hareketliliği, emeğin karşısında sermayenin egemen bir pozisyonda olmasına neden olup mekansal bir kısıtlılığı olan emeğin tahakküm altına alınmasına imkan sağlamaktadır. Teknolojinin iş yapısın değiştirmesi ve devletin sosyal güvenlik alanından çekilmesi sermayenin emek üzerindeki baskısını mutlak hale getirmiştir. Bu sebeple, görece güçsüzleştirilmiş ve bireyselleştirilmiş işgücü, kişiye özel kısa vadeli sözleşmelerin emek piyasasında sunulmasına neden olmuştur (Harvey, 2015: 178).

İşsizliğin artması sermayenin emeği sömürmesini mümkün kılmaktadır. Kapitalizmin sömürü paydasında toplanabilecek yeni çalışma şekillerinin açığa çıkması, gittikçe bunların çeşitlenerek artması, yeni sömürü biçimlerinin hayata geçirilmesi emeği sermaye karşısında çaresiz bırakmıştır. Piyasada fazlasıyla yaygınlaşan; evden çalışma, part-time çalışma, ücretsiz çalıştırılan stajyerler, çağrı üzerine çalışanlar, internet temelli çalışanlar, sıfır-saat sözleşmelerle gelirden mahrum bırakılanlar vb. emeğin çaresizlik için sürüklenmesine sebep olan etkenlerdir (Standing aktaran İlhan, 2019: 364).

Araştırmamıza bakacak olursak Diyarbakır il özelinde niceliksel veriler bulunamamıştır. İşgücüne dair veriler Türkiye'de 26 düzey 2 bölge için gerçekleştirilmektedir. 'Hanehalkı İşgücü Anketi' sonuçlarına göre işgücü verileri alınmakta ve il düzeyinde verilememektedir. Bunu sebebini TÜİK şöyle açıklamıştır (TÜİK, 2007: 4):

'Hanehalkı işgücü anketi sonuçları il düzeyinde bilgi sağlamamaktadır. Örnekleme dayalı araştırmalar ile, özellikle nüfusu fazla olan ülkelerde, alt coğrafi kapsamda bilgi üretilmesi, çok yüksek örnek hacmi, uygulama güçlükleri ve yüksek maliyetler nedeniyle mümkün olmamaktadır. Ancak, belirli aralıklarla yapılan nüfus sayımlarında yer alan işgücüne dair sorular ile, o yıla mahsus olmak üzere il

düzeyinde istihdam edilenlerle iş arayanların sayısına ve niteliklerine ilişkin bilgiler elde edilebilmektedir.'

TRC2 ve Türkiye için 2017 yılına ait 15 yaş ve üstü nüfusun işgücü durumu Tablo 16'da karşılaştırılmıştır.

Tablo 16: Kamusal Olmayan Nüfusun İşgücü Durumu/2017

	5 yaş ve üzeri nüfus (Bin)	şgücü (Bin)	stihdam (Bin)	şsiz (Bin)	şgücüne Dahil Olmayan Nüfus (Bin)	şgücüne katılma oranı (%)	şsizlik oranı (%)	arım dışı işsizlik oranı (%)	stihdam Oranı (%)
ürkiye	9894	1643	8189	454	8251	2.8	0.9	3	7.1
RC2	316	113	59	54	203	8.1	3.8	9.5	1.4

Kaynak: TÜİK, Bölgesel Göstergeler, 2017.

Tabloda da görüldüğü gibi 1113 bin işgücü potansiyeli varken 959 bini istihdam edilmektedir. %13,8 işsizlik ortalaması ile Türkiye ortalamasının bir hayli üstündedir. İşgücüne dahil olmayan 15 yaş ve üstü nüfusun 1203 bin gibi çok büyük bir sayıya sahip olduğu da görülmektedir. Diyarbakır için yaş bağımlılık oranı da çok yüksek olduğundan şehirde ve içinde bulunduğu TRC2 bölgesinde yaşam koşulları Türkiye genellemesinden oldukça ağır olduğu açıktır. 2017 TÜİK verilerine göre işsizlik oranının en yüksek olduğu bölge %26,9 oranı ile TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt) ve %3,9 oranı ile işsizlik oranının en düşük olduğu bölge TR90 (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane) bölgesi olmuştur. Şanlıurfa ve Diyarbakır' içine alan TRC2 bölgesi ise %13,8 işsizlik oranı ile Düzey 2 26 bölge arasından işsizlik oranının en yüksek olduğu 5. Bölge olarak kayıtlara geçmiştir (Karacadağ Kalkınma Ajansı, 2018: 86).

İşgücü konusu aynı zamanda eğitim ile de alakalı bir durumdur. Bir tablo da bunun için oluşturmak yerinde olacaktır.

Tablo 17: Eğitim Durumuna Göre İşgücü (Bin Kişi)/2017

Okuma-Yazma Bilmeyenler			Lise Altı Eğitimliler			Lise ve Dengi Meslek Okulu		
m	İstihdam	İşsiz	Toplam	İstihdam	İşsiz	Toplam	İstihdam	İşsiz
6	1013	63	16644	15009	1635	6573	5747	826
	116	6	673	584	89	149	120	29

Kaynak: TÜİK, 2017.

Türkiye genelinde olduğu gibi Diyarbakır'da da işsiz kalanların çoğu lise altı eğitimli olanlardır. Yüksek öğretimli istihdama baktığımızda 140 bin ile bölgede aslında yüksek öğretimliler için iş alanlarının pek yaygın olmamasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Sektör düzeyinde istihdama bakacak olursak;

Tablo 18: İstihdamın Sektörel Dağılımı/2017

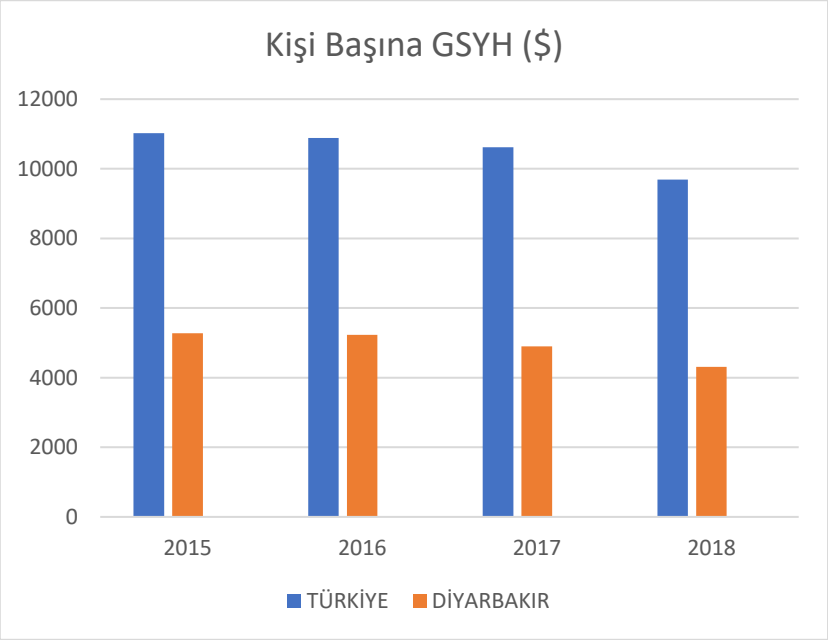
	Toplam (Bin)	Tarım (Bin)	Sanayi (Bin)	Hizmetler (Bin)	Tarım (%)	Sanayi (%)	Hizmetler (%)
TÜRKİYE	28189	5464	7478	15246	19.4	26.5	54.1
TRC2	959	358	165	436	37.3	17.2	45.5

Kaynak: TÜİK, 2017.

Bu göstergeler ışığında hizmetler sektörünün bölgede egemen sektör olduğu bellidir. Aslında TRC2 bölgesinin bir tarım bölgesi olması gerekirken oranların düşük çıkması sermaye birikim sürecindeki mekansal örgütlemeye açıkça bizlere

göstermektedir. Bu dağılımlar bize bölgesel bir dengesizlik olduğunu ve emek- yoğun bir sektörün bu dengesizliği gidermede pekte etkili olmadığını Diyarbakır özelinde şehrin kendi içindeki dengesizliklere bakarak görmek mümkündür. Bütün bu göstergelerden sonra sermaye birikiminin ekonomik yapısına bakmak bir hayli önem teşkil etmektedir.

4.2.3. Ekonomik Yapı

Şekil 6: Kişi Başına GSYH ($)

Dolar bazında kişi başına düşen milli gelir Türkiye için 2015 yılında 11019 iken bu sayı 2018 ye gelindiğinde 9693 ya düşmüştür. TÜİK verilerine göre 2007 yılında hesaplanan kişi başına düşen milli gelir olan 9656 doların biraz üstünde kalmıştır. Tabi bu durum Diyarbakır'ı da etkilemiş ve 2015 yılında 5274 iken 2018 yılında 4310 dolar olarak hesaplanmıştır. Diyarbakır nüfusunun gittikçe arttığını düşünürsek kişi başına düşen milli gelirin bu kadar az olması mega kent olma yolunda olan şehir için oldukça ciddi sonuçlar doğurmaktadır.

Tablo 19: İhracat Göstergeleri

	DİYARBAKIR	TÜRKİYE

Kişi Başı İhracat (Dolar)	122	2049
İhracat İl Sıralaması	38	-
İhracat Yapılan Ülke Sayısı	80	223
Türkiye İhracatı İçindeki Payı (%)	0.13	-

Kaynak: KKA, 2019: 3.

2018 yılına kadar Diyarbakır ihracatı artma eğilimine girmiş olsa da Türkiye ile karşılaştırıldığında ihracattan aldığı pay %0.13 gibi düşük bir paya sahiptir. Türkiye'de kişi başı ihracat payı 2.049 dolarken Diyarbakır'da bu 122 dolar olup 17 kat düşük bir miktarda kalmıştır. Yaklaşık olarak 211 milyon dolar ihracata sahip olup 81 il arasında Diyarbakır il ihracat sıralamasında 38.sırada yer almıştır. Diyarbakır ile benzer coğrafi ve sosyo-kültürel özelliklere sahip olup Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yer alan Gaziantep 6.9 milyar dolar ihracat ile 2018 yılı itibariyle Diyarbakır'dan 32 kat daha ihracat yapmıştır.

Tablo 20: İthalat Göstergeleri

	DİYARBAKIR	**TÜRKİYE**
Kişi Başı İthalat (Dolar)	48	2720
İthalat İl Sıralaması	43	-
İthalat Yapılan Ülke Sayısı	61	215
Türkiye İthalatı İçindeki Payı (%)	0.04	-

Kaynak: KKA, 2019: 11.

2018 yılında Türkiye önceki yıllara göre ithalatta %4.6 azalma yaşamış ve aynı şekilde Diyarbakır'da önceki yıllara göre %7.4'lük bir azalma ile 82.8 milyon dolar

ithalat gerçekleştirmiştir. Ancak şöyle bir durum var, Türkiye dış ticaret açığı verirken Diyarbakır'ın dış ticaret dengesi pozitiftir. Diyarbakır kişi başı ithalat sıralamasında 43.sırada yer alıp, kişi başı ithalat rakamı sadece 48 dolardır.

Ekonomik bir gösterge olan elektrik tüketimi, gelişmişlik seviyesini ölçen enerji tüketiminde Türkiye'de alternatifsiz bir göstergedir. Tablo 21'de bununla ilgili verilere yer verilmiştir.

Tablo 21: Kullanım Yerlerine Göre Elektrik Tüketimi (Mwh)/2017

	Toplam tüketim	Resmi Daire	Sanayi İşletmesi	Ticarethane	Mesken	Tarımsal sulama	S aydınlatm
İYE	249022646	10130720	116482599	49376759	54251308	6049407	4
	5757703	533987	1056287	1029704	1663804	1049293	1
RBAKIR	2243662	209599	425627	540055	753691	111326	4

Kaynak: TÜİK, 2017.

En fazla elektrik tüketimi meskende gerçekleşmiştir. Tarımsal sulamada bu kadar az elektrik tüketilmesi tarımda hala geleneksel yöntemlerin kullanıldığını göstermektedir.

Sermaye birikim mantığı ile bölgesel dengesizlikleri gidermek için sürdürülen iki uygulama mevcuttur. Bu uygulamalar sermaye için maliyet kolaylığı sağlamak ve sermayeye güvenli bir alan bulmak için gerekli mekanları sağlamıştır. Organize Sanayi Bölgeleri (OSB) ve Küçük Sanayi Siteleri (KSS) olarak bilinen mekanlar bu mantık çerçevesinde her il için uygun görülmüştür. Diyarbakır'da bulunan OSB 4 etaptan oluşmakta ve 915.8 hektar alana sahiptir. Eklenen 4. Etap için altyapı çalışmaları hala devam etmektedir. 1, 2 ve 3. Etapta tahsis işlemi yapılmış toplam 277 adet firma bulunmaktadır. Yine bu etaplarda toplam sanayi parsel sayısı 311 adettir. OSB doluluk oranı %83.60 ve istihdam edilenlerin sayısı 7.500'dür. 4.etabın bitmesi halinde bu

sayının 15.000'in üzerinde olacağı tahmin edilmektedir (Diyarbakır Organize Sanayi Bölgesi [OSB], 2020).

Geçmişten bu yana Diyarbakır bölgedeki önemli ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Bölgede yaşanan göç ve terör olayları ile yeterince gelişemeyen ekonomi yavaş yavaş gelişme trendini yakalamış ve dış ticaret zamanla artmıştır. Bu da Diyarbakır'ı görünür kılmış ve sermayenin dikkatini çekmiştir. Mekânı mercek altında tutmak için birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan biri olan ve DPT'nin illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyini ölçmek için kullanılan Grup Faktör Analizi, Kenan Göçer ve Hale Çıracı tarafından illerin analizi için kullanılmıştır.

Tablo 22: Diyarbakır İçin Grup Faktör Analizi

	1.Faktör	**2.Faktör**	**3.Faktör**
Skor	-0,906	-0,64	0.32
Sıra	64	60	46

Kaynak: Göçer ve Çıracı, 2011.

1.faktör= Teknik ve sosyal alt yapı

2.faktör= İmalat sanayi üretimi ve özel sektör girişim

3.faktör= Tarımsal üretim, turizm ve iş hizmetleri

Diyarbakır ili ilk faktörde yani sosyal göstergelerin ağırlıkta olduğu faktörde 80 il içerisinde 64. Sırada yer almıştır. İmalat sanayi göstergeleri olan ikinci faktörde de alt sıralarda yer alırken tarımsal üretim değişkenlerinin yer aldığı üçüncü faktörde ise pozitif bir eğilim gösterip biraz daha üst sıralara yerleşmiştir. GAP projesi çerçevesinde ekonomik olarak TRC2 Bölgesi büyüme sağlamış ancak sosyal göstergelerde hala bir iyileşme gerçekleşememiştir.

Büyük uygarlıklara ev sahipliği yapmış olan Diyarbakır her ne kadar ekonomik göstergeler bakımından iyi gidiyorsa da sosyal, kültürel ve mekansal olarak son yıllarda önemli değişim süreçlerine girmiştir. Bir sonraki bölümde de anlatacağımız

üzere; küreselleşme ile birlikte yaşanan dönüşüm Diyarbakır'da zorunlu göçlere ve merkezde iki uç kesimin varlığına sebep olmuştur. Gecekondulaşma, işsizlik, yoksulluk, eğitim seviyesindeki düşüklük, seçilmiş belediyeler ve STK'lar ile devlet/hükümet kurumları arasında ikili yapının oluşması ve iki tarafında birbiriyle anlaşamamasının şehirde oluşturduğu kaotik durum, hem özel hem devlet yatırımların yetersizliği ya da hiç olmaması, kalıcı barışın sağlanamaması, asimilasyon politikaları gibi daha sayamadığım birçok durum Diyarbakır'ın zayıf noktalarıdır.

4.3. KÜRESELLEŞME VE DİYARBAKIR

Küreselleşme kavramı daha önce de açıkladığımız gibi ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal değerler çerçevesinde oluşan birikimin dünya geneline yayılması veya kapitalizmin yaygınlık kazanıp dünya genelinde hakimiyetini güçlendirmesi olarak ifade edilmiştir. Kapitalizmin yeni bir aşaması olarak genel kabul gören küreselleşme, dünya ekonomisini kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmeye çalışması (Somel, 2002: 207) ve kapitalist sisteme ideolojik bir temel sağlaması olarak da ifade edilebilir. Başka bir ifadeyle küreselleşme, mal ve hizmetlerin, teknolojik birikimin ve üretim faktörlerinin dünyada serbestçe dolaşması ve piyasaların giderek bütünleştiği bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Şenses, 2004: 13). Ülke sınırlarını aşan küreselleşme ile devletin ekonomi üstündeki denetimi sınırlandırılarak serbestleşme anlamını ifade etmektedir. Bu sebeple Rondinelli ve diğerlerinin de dediği gibi küreselleşmeyi uluslararası yatırım ve ticaretin artması, sınır ötesi şirketlerin ittifakı ile endüstriyel genişleme sağlanması ve uluslararası iletişimi arttırmak (Rondinelli, Johnson ve Kasarda, 1998: 71) olarak yorumlama mümkündür. Bütün bunların ışığında bütünleşen piyasaya yön veren küreselleşmenin en önemli ayağı yerelleşme karşımıza çıkmaktadır.

Yerelleşme ile kentler kapitalizmin yeniden yapılanması için önemli bir mekân haline gelmiştir. Yani kentler uluslararası aktörlerin olduğu kadar yerel aktörlerinde küresel pazar için mekanları dönüştürdükleri ve yeniden yapılandırdıkları yerler durumundadır. Bu mantık ile neoliberal süreçte sermaye için en karlı mekanlar kentler olmuştur. Son birkaç on yılda, küresel bir ekonominin ortaya çıkmasının altında yatan en önemli dönüşüm, üretim ve dağıtımın yönetimi ve üretim sürecinin kendisiyle ilgiliydi. Bu anlamda, dünyanın dört bir yanındaki şehirler, küresel ekonominin

dayandığı etkileşim ağını birbirine bağlayan yeni ‘bölgesel merkezler’ haline gelmiştir (Jimenez, 2000: 464).

Aşağıda anlatacağımız üzere Diyarbakır’da bu sermaye birikim sürecinde önemli bir kent haline gelmiştir. Sınır ticareti, göç, kentsel dönüşüm ile kent, bir taraftan yoksulluğun mekânı olurken diğer taraftan da küresel kent kimliğine bürünmüştür. Diyarbakır’ın Doğu’nun Paris’i olarak nitelendirilmesi de dünya kentleriyle bir yarış halinde olduğunu gösterir niteliktedir.

4.3.1. Kentleşme

Kentlerin ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı tam olarak saptanamamış olsa da ilk olarak MÖ 6000 yıllarında belirmeye başlamış ve MÖ 4000 yıllarında kendini tam olarak göstermiştir. Oluşan kentler aslında çok küçük yerleşim yerleriydi. Köy ve kasabalardan pekte farkı yoktu. Bunun sebebi ise tarım verimlerinin düşük olması ve uzun mesafeli maliyetleri yüksek olmasıydı. Tarım verimliliğinde bir artış yaşanması ile metalürjik ihtiyaçlar artmış ve bu alanlarda buluşlar yapılmasına olanak sağlamıştır. Ulaştırma teknolojilerinde de bu sebeple bir ilerleme yaşanmıştır (Hatt ve Reiss, 2002: 28). Doğu’da bu durumların gerçekleşmesi mümkünken Güney’de tarıma elverişsiz bir yapı olduğundan bu bölgelerde daha çok maden çıkarma, bunun için gerekli aletlerin üretimi, ticaret ve denizcilik gibi kentlerin yapısını oluşturan gelişmeler yaşanmıştır. Mesela Yunanistan denizaşırı ticaret ile daha fazla zenginleşmiş, bölgedeki nüfus giderek artmış ve bu nüfusu barındıracak yeterli güce sahip olmuştur. Atina’da üretilen ürünler dış dünyaya satılarak şehrin zenginleşmesine ve nüfus için gerekli yiyecek gereksinimlerini karşılamada katkı sağlamıştır (Childe, 2007: 209).

Kentlerin gelişimi doğu ve batıda farklı biçimlerde olması üretim biçimiyle ilgilidir. Kentlerin sadece ortaya çıkışı değil aynı zamanda gelişmesi ve değişmesi de bu durumu değiştirmiştir. Ortaçağdaki kent yapısı feodalizm sebebiyle zayıflamıştır. Üretimin toprağa bağlı selfler ile yapılması toplumun kırsal alanlarda kalmasına neden olmuştur. Feodalizmin yıkılması ile gelişen ticaret kentlerin hem Avrupa’da hem de İslam dünyasında büyümesine olanak tanımıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki literatüre ‘sanayi devrimi öncesi kentleşme’ ve ‘sanayi devrimi sonrası kentleşme’

olarak geçen kentleşme kavramı günümüzdeki modern kentin Sanayi Devrimi'nden sonra ortaya çıkmış olduğunu göstermektedir (Çan, 2010: 4).

Sanayi öncesi kent ile sanayi kenti karşılaştırıldığında, sanayi öncesi kentlerde cinsiyete dayalı kapalı bir iş bölümü, kapalı bir sınıf olgusu ve sosyal bir mobiliteye rastlanmaktadır. Bu dönemde kentlerde kişilerin statüleri edinilmiş bir statü olarak kabul edilmiştir. Eğitim herkese değil sadece elit bir zümreye özgüydü. Modern kentte ise resmi eğitim herkes tarafından hiçbir statüye bakılmaksızın verilmektedir. Bu yönleri ile iki dönemdeki kentlerin aslında farklı birer dünyayı yansıttıkları açıktır. Bütün bunların eşiğinde kentleşmenin ne anlama geldiği sorusu gündeme gelmektedir.

Kırsal nüfusun bir ülkenin/kentin merkezlerine olan büyük hareketleri veya kentsel nüfusun toplam nüfusa göre büyüme oranındaki artış ile tanımlanan kentleşme, modernleşme sürecinde olan ülkeler için önemlidir. Kentleşmenin en dikkat çekici özelliği ise gelişmekte olan ülkelerde hızlı bir şekilde gerçekleşmesidir. Kentleşme kavramı bir yerleşim bölgesinde nüfusun hızlı artması ve bu artışa bulanacak çözümler anlamına da gelmektedir. Kentleşme gelişmekte olan ülkelerde sosyal değişimin en açık göstergesidir. Hızlı nüfus artışıyla birlikte ele alınması gereken kentleşme süreç olarak hızlı bir yol almıştır (Yıldırım, 2004: 11).

Kentleşme birçok yazar tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Teknolojik bir yaklaşımla Ozankaya kentleşmeyi şöyle tanımlamıştır: 'Tarımdışı faaliyetlerin sanayileşmenin gelişmesi ile nüfusun kentlerde toplanması ve kent alanlarının genişlemesi süreci' (Ozankaya, 1975: 63) olarak ifade edilmiştir. Demografik olarak gerçekleştirilen yaklaşımda sayıca yerleşim birimlerinin artması olarak tanımlanan kentleşme Gökçe'ye göre (Gökçe aktaran Yıldırım, 2004: 11); 'yerleşim birimi olarak kabul edilen şehirlerde nüfus artışı ve beraberinde getirdiği ekonomik ve sosyal yapıda değişim sürecidir.'

Kentleşme, bir ülke, bölge veya kentte sadece gelir düzeyi rakamları değil aynı zamanda ekonomik, sosyo-kültürel alanda istenilen seviyeye ulaşma süreci olarak da tanımlanmaktadır (Çetin, 2012 a: 294). Kentleşme, nüfusun kırsal alanlardan kentsel alanlara taşınması, kentlerin sayı ve büyüklükte büyümesi ve kentsel nüfusun toplam nüfus içindeki payının artması olarak tanımlanabilir. Böyle bir tanım, kentleşmenin

aynı zamanda ekonominin yapısında bir dönüşümü içerdiği ve en azından teoride insan davranışındaki belirli bir değişime paralel olarak ilerlediği gerçeğini göz ardı etmemelidir. Kentleşme her zaman ve her yerde aynı şekilde gerçekleşmez. Özellikle gelişmekte olan ekonomilerde kentleşmenin özellikleri, halihazırda gelişmiş ve sanayileşmiş ülkelerdekilerden çok farklıdır (Keleş, 2001: 119). Buna ek olarak kırsal ve kentsel alanlarda kent toplumsal refahın ve kalkınmanın katalizörü olarak değerlendirilmiş ve sağlık hizmetlerin varlığı, nüfus yoğunluğu, tarımdışı sektörde çalışanların oranı, altyapı varlığı kentsel yaşamda en önemli belirleyiciler olmuştur (World Urbanization Prospects, 2015: 4). Küresel kentleşme süreci son 60 yılda hızla ilerlemiştir. 1950'de dünya çapında insanların üçte ikisinden fazlası (yüzde 70) kırsal yerleşimlerde ve üçte birinden (yüzde 30) kentsel yerleşim yerlerinde yaşamıştır. 2014 yılında dünya nüfusunun yüzde 54'ü kentliydi. Küresel kentleşmenin devam etmesi beklenmektedir, böylece 2050 yılına kadar dünya üçte bir kırsal (yüzde 34) ve üçte iki kentsel (yüzde 66) olacak, yani küresel çapta kırsal-kentsel nüfus dağılımı yirminci yüzyılın tam tersi olacaktır (World Urbanization Prospects, 2015: 7).

Ekonomik ve sosyal açıdan kentleşmenin yansımalarına baktığımızda; ekonomik olarak bireyin geçimini yalnızca kentte veya kente özgü işlerde sağlaması, sosyal olarak ise kırdan gelen kişilerin kentlere özgü davranış biçimlerini, kültürel ve sosyal olarak kentin değer yargılarını benimsemesi ile gerçekleşmektedir (Ulusoy ve Vural, 2001: 9).

Kentin mekân ve zaman üstünde bir yerleşim yeri olarak kabul edildiğinde, kent her yer ve zamanda ortak özellikler göstermelidir. Bu ortak özellikler, nüfusun tarımdışı faaliyetlerde bulunması, nüfusun belirli yoğunlukta ve heterojen nitelikte olması ve kente özgü etkinliklerde faaliyet göstermesi olarak belirlenmiştir. Bu gibi yerleşim yerlerin yaşayan bireylerin akılcılık, dünyevi değerlere sahip olma ve anonim ilişkiler içinde olma gibi özelliklere sahip olması beklenmektedir (Tekeli, 2015: 262).

Kentleşme artık sadece demografik ölçütlerle tanımlamak imkansızdır. Nüfusun yerleşim yerinde toplanması oranın kent olarak nitelendirilmesi için yeterli değildir. Bu yerleşmede artık evrensel özellikler olmalı, kentin kendi yaşam kalıplarına uyulmalı ve burada yaşayan bireyler belirli kişilik özelliklerine sahip olmalıdır. Ancak 2.Dünya Savaşından sonra az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde

kentleşme sadece demografik bir yığılma olarak görüldüğü için sağlıklı bir kentleşme yaşanamamıştır (Tekeli, 2015: 262).

Türkiye'de kentleşme hareketleri batıdaki kentleşme hareketlerinden farklılık göstermiştir. Batıda göç eden nüfus kentte iş olanakları bulabilirken Türkiye'de kente göç edenler işsizlikle boğuşmak zorunda kalmışlardır. Ülkemizde kentleşme sanayileşmenin sonucu olarak gerçekleşmemiş, demografik bir kentleşme gözlemlenmiştir. Gelişmiş ülkelere göre ülkemizde kentleşme oldukça hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Nüfusun iç göçler yoluyla kente gelmesi yoğun bir kentleşmeye sebep olmuştur. 1950'lerden kentleşme sonucu belirli kent merkezlerinde nüfus gittikçe artmıştır. Ülkenin siyasal, kültürel, ekonomik ve toplumsal yapısı değişmiş ve bu da Türkiye'nin yeni bir siyasallaşma ve sosyalleşme sürecinin başlamasına neden olmuştur. Bu sebeplerden kentleşme sadece sanayileşmenin ya da tarımda yaşanan değişimlerin bir sonucu değil, toplumsal olarak değişen bir sürecin göstergesi halini almıştır (Yılmaz ve Çiftçi, 2011: 253).

Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın verilerine göre 1927 yılında gerçekleşen ilk sayımda toplam nüfus 13.648.270 ve nüfusun %75.8'i belde ve köylerde %24.2'si il ve ilçelerde yaşarken, 1950lerde nüfus kent alanlarında toplanmaya başlamıştır. Türkiye'de 1950'de 5 milyon 244 bin kentli nüfus varken 1960'da yani sadece 10 yıllık bir dönemde %69 oranında artarak 8 milyon 860 bin olmuştur. Kentli nüfusun toplam nüfus içindeki oranı ise %25.1'den %31.9'a çıkmıştır. Bu dönemde tarımda yaşanan makineleşme köyden kente olan göçün sebebi olmuştur. Kapitalist sermaye birikim sürecinde kentlerde artan nüfusa yeterli konut, altyapı ve istihdam sağlayacak yatırımlarının diğer az gelişmiş ülkeler gibi yapılamaması ikili yapıda kentlerin oluşmasına neden olmuştur (Tekeli, 2015: 268).

Diyarbakır ilinde kentsel büyüme dört aşamada ele alınmıştır. 1930lu yıllarda kent, yerel devlet kurumları binaları, modern apartmanlar, meydanlar ve bulvarlardan oluşan ve Suriçi bölgesinin dışına doğru bir genişleme ile genişlemiştir. 1950'lerde modern apartman yaşamını benimseyen üst-orta sınıfı Yenişehir olarak adlandırılan alan çekmeye başlamış ve gittikçe kentin ticari merkezi haline gelmiştir. Diyarbakır 1965 yılında 100 bin nüfus eşiğini geçmiştir. Dicle nehrinin çizdiği kuzey ve batı kesimlerinden şehrin doğu ve güneyine doğru oluşan doğal bir alandan dolayı,

1980lerde Diyarbakır kuzey-batı yönünde düzensiz bir kentleşme göstermiştir. 1990larda büyük göç hareketleri 1980lerdeki düzensiz ve kontrolsüz kentleşme ile birleşince Bağlar gibi varoş olarak nitelendirilen alanların genişlemesine sebep olmuştur. Şu anda neredeyse 400000 nüfusa ev sahipliği yapan Bağlar ve 1960larda göç almaya başlayan Suriçi, zorunlu göç ile gelen kişilerden ve kırsal göçmenlerden oluşan fazla sayıda korunmasız topluluktan oluşmaktadır (Yüksel, 2012: 79).

Kentleşme ile ekonomik alanda sermaye birikiminin büyük ölçüde artmasının toplumsal etkileri, Kürt coğrafyasında Cumhuriyet'in bölgesel eşitsiz kapitalist gelişimine dayalı ekonomi politiğinin bir sonucu olarak orta sınıfı genişletmiş ve toplumsal merkeziyette değişmelere neden olmuştur. Bu gelişme ile beraber statükonun sürmesinde fayda sağlayacak gruplar ortaya çıkmıştır (Kirişçi ve Winrow aktaran Koçal, 2016: 169). Sur semtinde olduğu gibi eski kent merkezi ticari bir merkez alanı olarak inşa edilirken dar gelirli gruplara özgü konutsal yerleşimden arındırılmıştır. Konutsal alan; Diclekent, Kayapınar, Dicle Vadisi gibi kente yakın eski köylerin imara açılmasıyla orta-üst gelir grubuna özgü kapalı site biçimli yeni yerleşim sahalarına kaymaktadır (Koçal, 2016 a).

Kentsel nüfusun ve alanın büyümesi ile kapitalist kentleşme süreci metropolleşme aşamasına girmiştir. Bu süreçte Diyarbakır nüfusuna baktığımızda neredeyse iki milyona yaklaştığını daha önceki bölümde de göstermiştik. Yerel yönetimlerin bağımlı imar politikaları ile toplumun kültürel, ekonomik ve ekonomik bütünleşme sürecinde çarpan etkisi yaratmıştır (Koçal, 2016: 170).

Diyarbakır kentleşme sürecini demografik olarak büyüme şeklinde gerçekleştirmiştir. Bu kentleşmenin doğal olgular sonucu gerçekleşmemesinin asıl sebebi bölgede son 20 yıldır yaşanan çatışma ve yarattığı sorunların kente yansımasından kaynaklanmıştır. Kentleşme süreci ile birlikte insanların yaşam tarzlarında ve kentte oluşan değişim, insanların kentlileşme olgusuna adapte olamamasına ve sonucunda nüfusun artması ile kırsal görünümlü yerleşmelerin fazlalaşmasına sebebiyet vermiştir. Bu problemler bir yana bir de kırsal kesimin güvenlik sebebiyle boşaltılması, kırsalda yaşayanların üretimden koparılıp göçe zorlanması ve yerleşim yerlerinin yakılması gibi sebepler de nüfusun son yıllarda kentte daha fazla artmasını neden olmuştur. Göç ile yaşanana çarpık kentleşme şehrin

her yerinde kendini göstermektedir. Gelişmekte olan ülkelerin kaderi olan çarpık kentleşme, bölgedeki mevcut sorunların üstüne eklenince süreci daha da kötüleştirmiştir. Hem bölgesel hem de bölgeler arası gelişmişlik farkları, kentlerde yaşama tutunmaya çalışan insanların toplumsal patlamalarına sebep olmaktadır. Aşağıdaki resim aslında kentleşme ile oluşan çarpık kentleşmeyi en iyi şekilde göstermektedir.

Diyarbakır kent merkezi örneğinde olduğu gibi açıkça gözlenen dönüşüm, bölgedeki sermaye birikimini işaret eden en belirgin örneklem alanıdır (Yaman ve Güzelsoy, 2017: 435). Bir önceki bölümde Tablo 9'da da görüldüğü gibi Diyarbakır'da kentleşme oranı %100'dür. Bütün bunların ışığında kalkınmaya paralel olmayan sadece demografik olarak gelişen kentleşmenin şu sonuçları ortaya çıkmaktadır:

- ✓ Kentsel örgütlenmenin oluşmaması
- ✓ Kamu hizmetlerindeki yetersizlik
- ✓ Üretici olmayan yetersiz yatırımlar
- ✓ Gizli işsizlikten açık işsizliğe geçiş
- ✓ Yerleşme sorunları

4.3.2. Göç

Göç kavramı evrensel bir olgu olup kişilerin bulundukları yerlerden ekonomik, kültürel, sosyal ve siyasal sebepler ile başka bir yere gitmeleri olarak tanımlanmaktadır.

İnsanlık tarihinden itibaren süren ve gelecekte de sürmeye devam edecek göç olgusu dünyanın her yerinde görülmektedir. Birçok bilim dalında göç ile ilgili tanımlar mevcut olsa da en bilinen tanımıyla; bir bölgede yaşayan insanların birçok sebep ile başka bir bölgeye yerleşmek üzere Birleşmiş Milletlerce en az bir yıl süre ile gitmesi olarak tanımlanmaktadır (Oral ve Çetinkaya, 2017: 2). Sosyal, politik ve kültürel alanları kapsayan göç olgusu çok kapsamlı olmasından dolayı sosyologlar, antropologlar ve ekonomistlere kadar birçok bilim dalının ilgisini çekmiştir. Sanayi devrimi ile bir ivme kazanan ve insanlık tarihi ile paralel bir gelişme gösteren kırdan kente göç ile ilgili birçok tanımlama yapılmıştır. Kişilerin belirli sebeplerle yaşadıkları yerden başka bir yerleşim alanına doğru mekân değiştirmesi göçün en genel tanımıdır (Onat, 1993: 3).

Bireylerin mekanlarda yer değiştirmesi olarak ifade edilen göç, belirli bir zamanda bir mekândan diğer bir yerleşim mekanına geçişi olarak tanımlanmaktadır. Başka bir göç tanımı ise şöyledir: uzun süreli ya da tamamen bulundukları yerleri terk eden insanların başka yerlere yerleşme amacıyla yapılan eylemlerdir (Yıldırım, 2004: 31).

Göç nedenleri ve sonuçları ile algılandığı için durağan bir olgu değildir. Daha çok bir süreç olması, göçü açıklamak, çözümlemek ya da yorumlamak açısından karmaşık bir hale getirmektedir (Şen, 2014: 233). Göçün anlaşılması için ülkenin sosyo-ekonomik yapısı iyi bilinmeli ve ekonomik değişkenler en iyi şekilde yansıtılmalıdır.

Tarihin başlangıcından beri insanlar sürekli olarak bir yerden başka bir yere göç etmek zorunda kalmışlarıdır. Bu bazen elverişsiz hava koşullarından, bazen siyasi sebeplerden, bazen de savaş sebeplerinden kaynaklanmıştır. Sebepleri fark etmeksizin

göç bir yerden başka bir yere gidip hayata tutunma hareketi olarak kayıtlara geçmektedir.

Genellikle sosyal, ekonomik ve kültürel sebeplerle bir yerden başka bir yere taşınmaları olarak tanımlanan göç iki şekilde gerçekleşmektedir: İç Göçler (İnternal Migration) ve Dış Göçler (External Migration). İç göç, ülke içindeki yerleşim alanları arasında sürekli yerleşim için yapılan yer değiştirmelerdir. Dış göçler ise, yerleşmek, uzun süre kalmak ve çalışmak için bir ülkeden başka bir ülkeye yapılan göçler olarak ifade edilmektedir (Erkan ve Bağlı, 2005: 108).

Kentleşme Şurası iç göçü şöyle tanımlamaktadır: '*Yurt içinde beş ve daha yukarı yaşlardaki nüfusun, iki genel nüfus sayımı arasındaki dönemde ikametgâhının farklı olması durumunda gerçekleşen göçlerdir. İkametgâhı bilinmeyenler, mevsimlik göçler, ikametgâh değişikliği yurt dışı olanlar ve sayımlar arasında birden fazla ikamet değişikliği yapanlar iç göç kapsamına dahil değildir.'* (Kentleşme Şurası, 2009: 8). Tarım toplumlarında nüfusun yer değiştirmesi toprağa bağlı olan bu insanlar için kendi iradeleriyle olmamaktadır. Göç sadece gönüllü olarak yer değiştirmeyi kapsıyorsa bu durumun ortaya çıkması için ulus devletin, modern toplumun ve özgür bireyin oluşması gerekir. Bu durumda iç göç modern toplumlarda insan-yer ilişkisinin düzenlenmesinde faydalanılan bir kategori olma özelliği kazanmaktadır (Tekeli, 2008: 173). Ülke sınırları içinde hareket edilmesi olarak tanımlanan iç göç; kırdan kente, kırdan kıra ve kentten kente olarak üçe ayrılmaktadır. Kentten kıra göçü de eklemek mümkündür, ancak en az oranda gerçekleşen bir tür olduğundan bunu eklemek gerekmemektedir.

Türkiye'de iç göç hareketleri 1950li yıllarda başlamıştır. Dışa açılma politikası ve tarımda makineleşme ile nüfus hareketliliği artmıştır. Cumhuriyet'in ilk dönemlerin göç politikaları ile nüfus kontrol altında tutulup kırdan kente göçün önüne geçilmişse de 1950li yıllardan sonra denetim azalmış ve iç göç hareketleri hızlanmıştır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde kırsal nüfusta yaşanan azalma ve kentsel nüfustaki artışın ana sebebi göçtür. Ancak zamanla göç alan yerler gecekondu, işsizlik ve kent kültürünün bozulması gibi sorunlar aşılamayacak boyutlara ulaşmıştır (Yavuz ve diğ., 2004: 139).

Türkiye'de kırsaldan kente olan göç başlarda bir sorun teşkil etmemiştir. Ancak sonraları kent bölgelerinde yaşanan sosyal ve ekonomik sıkıntılar, köyden kente göçün bir sorun olmasına sebep olmuştur. Bu sebepten kırsaldan göçün engellenmesi adına birçok ulusal ve bölgesel düzeyde planlar hazırlanmıştır. Bunun en bilenen örnekleri de GAP ve DAP'tır (Koçak ve Terzi, 2012: 167).

Türkiye'de göçlerin iki grupta toplandığını söylemiştik. İç göçler ve dış göçler. İç göçler de kendi arasında 'sürekli göçler, mevsimlik göçler, emek göçleri ve zorunlu-gönüllü göçler' olarak ayrılmaktadır. Diyarbakır özelinde baktığımızda yalnızca zorunlu-gönüllü göçleri açıklamak daha faydalı olacaktır.

Zorunlu göç; bireyin kendi iradesi dışında, bazı güçlerin zorlaması sebebiyle yapılan yer değiştirmedir. Bu göç kişinin kendi rızası dışındadır (Yıldırım, 2004: 33). Bir başka ifadeyle, devlet tarafından kişinin isteğine bırakılmadan bazı olaylar karşısında mecburi olarak yaptırılan göç olarak tanımlanmaktadır. Bu göçler ile Türkiye'de insanlar batı ve güneye göç etmişlerdir. Böylece buradaki kentlerde nüfus artmıştır (Koçak ve Terzi, 2012: 171). Hatta buna örnek olarak Mersin ve Adana'yı vermek çok doğru olacaktır. Zira benim ailemde Diyarbakır'dan Mersin'e göç edenlerdendir. Bir başka örnek ise, Atatürk ve Keban Barajlarının yapımı bölgedeki halkın yer değiştirmesine sebep olmuştur. Son olarak Güneydoğu bölgesinde terör olayları sebebiyle köylerin zorunlu olarak boşaltılması bu göç grubuna girmektedir.

Gönüllü göçler; bireylerin herhangi bir baskıya uğramadan yaptıkları yer değiştirmelerdir. Bireyler daha iyi yaşam koşulları, iş olanakları, sağlık olanaklarından yararlanma, iyi bir eğitim alma isteği ile devlet tarafından hiçbir baskıya uğramadan gönüllü olarak göç ederler (Koçak ve Terzi, 2012: 171). Bu göçe serbest göçte denmektedir.

Türkiye'de göçlerin büyük çoğunluğu gönüllü göç grubuna girmektedir. Gönüllü göçler ise kırsal alandan kentlere ya da küçük kentlerden büyük kentlere doğru yapılmaktadır. Ancak GAP bölgesinde gönüllü göçlerden çok zorunlu göçler yapılmakta ve neredeyse 25 yıldır yaşanan terör olayları ve GAP çerçevesinde yapılan barajlar zorunlu yer değiştirmede en etkili durumlar olmuştur. Diyarbakır'da bu sayılan sebeplerden zorunlu göçün en yoğun yaşandığı il olmuştur (Erkan ve Bağlı,

2005: 109-110). *Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde, 1984-1999 arasındaki çatışmalı dönemde, bireylerin ve ailelerin istemleri dışında zorunlu bir göç süreci yaşandı. Yüz binlerce kişinin ülke içinde yerinden edilmesinin yarattığı toplumsal, ekonomik, siyasi, yasal, psikolojik ve sağlıkla ilgili sorunlar, aradan uzun zaman geçmesine rağmen hala çözülebilmiş değil* (Aker vd., 2005: 3-4).

Hızlı bir biçimde gerçekleşen göç beraberinde birçok sorunu da getirmiştir. Göç sonuncunda oluşan uyum süreci devam ettiği için kır-kent ayrımını belirleyen sınırlar net olmamakla birlikte, göç edenler psikolojik ve sosyolojik olarak kentte yaşamaya adapte olamamışlardır. Bu sebeple şehrin kentsel kimlik kazanmasında ve planlı bir kentin oluşmasında sıkıntılara sebep olmuştur (Erkan ve Bağlı, 2005: 111).

2007-2017 yılları arasında kent nüfusu yaklaşık 845 bin artmıştır. Diyarbakır il genelinde nüfusun %15'i Diyarbakır doğumlu olmayanlar oluşturmaktadır. TÜİK verilerine göre, yurtiçinde ikamet eden Diyarbakır il nüfusuna kayıtlı 2.209.373 kişi bulunmaktadır. Yurtiçinde ikamet eden Diyarbakır iline kayıtlı nüfusun yalnızca %65,63'ü Diyarbakır'da yaşamaktadır. Türkiye'nin 12.büyük kenti olan Diyarbakır'da göç hareketlerinin en belirgin özelliği ise aldığı göçten daha fazla göç vermiş olmasıdır. Yine TÜİK verilerine göre 2017-2018 dönemlerinde aldığı göç 43.836 iken verdiği göç 50.822 ve net göç hızı da binde -4.0 olmuştur.

Göç hareketleri tüm Türkiye'de olduğu gibi Diyarbakır'da da kentli nüfusun toplam nüfus içindeki payı oldukça artmıştır. Öyle ki bu oran %100 olmuştur. Tablo 23'de de görüldüğü gibi TÜİK verilerine göre Diyarbakır'da köye kayıtlı kimse bulunmamaktadır. Türkiye genelinde ise kentli nüfus %92,1 olarak kayıtlara geçmiştir. Kent nüfusunun toplam nüfus içindeki payının artmasının bir sebebi göç iken diğer bir sebebi de idari yapının değişmesinden kaynaklanmıştır. Yeni kurulan il ve ilçelerle köy niteliği taşıyan yerlerin il ve ilçe merkezlerine katılması, köylerin mahalle konumuna getirilmesi kayıtlı olan kentsel nüfusun oranının arttırmıştır.

Tablo 23: İBBS Düzey 1 ve Düzey 2 İl ve İlçe Nüfusları

	Toplam Nüfus	**Köy Nüfusu**	**Şehir Nüfusu**

2007	**Diyarbakır**	1.460.714	605.325	855.389
	Türkiye	70.586.256	20.838.397	49.747.859
2017	**Diyarbakır**	1.699.901	--	1.699.901
	Türkiye	80.810.525	6.049.393	74.761.132

Kaynak: TÜİK-ADNKS, 2017.

Diyarbakır'da sosyo-ekonomik yapının yeterli düzeyde olmaması göç hareketlerinde birçok sorun oluşturmuştur. Hizmet ve altyapının yetersiz oluşu, kırdan kente göç edenlerin kent yaşamıyla ilgili yeterli bilgisinin olmaması ve dolayısıyla kentlileşme sürecine girilememesi, göç edenlerin plansız bir şekilde şehirde yerleşmesi, ucuz konutların olmaması ve bu sebeple gecekondu mahallerinin bir hayli artması dengesiz bir kentleşmeye sebep olmuş ve yoksulluk giderek artmıştır. Göç edenlerin büyük çoğunluğu Bağlar, Suriçi, Seyrantepe ve Benusen gibi bölgelere gelmiş ve bu alanlarda gecekondulaşma daha da artmıştır. Böylece bir sonraki bölümümüzün de konusu olan iki farklı Diyarbakır ortaya çıkmıştır.

4.3.3. İki Farklı Diyarbakır

Küresel şehirlerde coğrafi nitelikte bir 'merkez ve çevre' oluşmaktadır. Debdebeli bir zenginliğin hemen yanı başında büyük bir sefalet hüküm sürmektedir (Giddens,2012: 978).

Cumhuriyet tarihinden itibaren Anadolu toprakları kapitalizme açılmış ve Türkiye coğrafyası değişmiştir. 1940ların sonlarında batı ile bütünleşme hareketleri kendini 1950lerde göstermiştir. 1930lardaki devletçilik politikası 1950lere geldiğimizde değişmiş ve liberal ekonomi politikaları izlenmiştir (Kartal aktaran, Yılmaz, 2004: 255). Sanayileşme ve tarımda makineleşme ile hızlı bir şekilde

kentleşme sürecine girilmiştir. Hayatının topraktan kazanan insanlar makineleşme ile işsiz kalmış ve böylece 1950lerden başlayarak kitlesel olarak göç etmeye başlamışlardır. Tabi ki bu süreç Diyarbakır'da da böyle işlemiştir.

Türkiye'de kentleşmeye paralele olarak 1950lerde ve 60larda Diyarbakır'da göç dalgasından etkilenmiş ve zaten sıkışık bir kentsel mekân stoku olduğundan yetersiz kalmıştır (Atlı aktaran Topaloğlu, 2017: 34). 1990lı yıllarında sonunda Diyarbakır'da başlayan siyasal olaylar ile 1950lerde başlayan makineleşme ve sanayileşme dalgası kent merkezinde ivme kazanmıştır. Köy boşaltmaları ve korucuların baskısından bunalan köylüler kent merkezine göç etmeye başlamışlardır. Göçlerle birlikte etrafı surlarla çevrili olan Diyarbakır artık sur dışına taşmaya başlamış ve etrafı aslında üzüm bahçeleriyle sarılı olan şehir artık betonarme bir görünüme sahip olmuştur. En yoğun şekilde göç alan ilçe Bağlar olmuştur. Bağlar artık eski Bağlar olmaktan çıkmıştır. Günümüzde Bağlar'a baktığımızda 'ötekileşenler 'in mekânı olduğu gözlemlenmektedir (Topaloğlu, 2017: 34).

Küreselleşme süreci ile kapitalist kent modeline uygun biçimde Türkiye'de olduğu gibi Diyarbakır'da da toplumsal yapının sosyo-ekonomik farklılaşması, kentsel dönüşüm ve büyümenin sınıfsal olarak dağılımı ve sınıfsal ayrışma getirmiştir. 2000li yıllar boyunca kentsel büyüme süreci ile kent merkezinde yaşanan hızlı göçün plansız oluşan, alt gelir gruplarının yoğunlaştığı Bağlar-Sur-Fiskaya semtleri ile günlük yaşamın görece daha iyi olduğu, yeni konutsal mimarinin oluştuğu Diclekent ve Kayapınar semtleri arasında sosyo-ekonomik olarak farklılaşmanın boyutunun artması ve yapısal bir dönüşümün gerçekleştiği gözlemlenmektedir (Koçal, 2018: 71).

Bağlar ilçesi 1990lardan sonra bütün bölgelerden göç almış ve yoğun biçimde gerçekleşen göç bölgede sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda birçok probleme neden olmuştur. Bu ilçede suç oranları da bir hayli artmış, hırsızlık ve madde kullanımı oldukça yaygın hale gelmiştir. Bağlar Belediyesi verilerine göre 1990 yılında Bağlar ilçesi nüfusu 147.799 iken 1995 yılında 257.804 olmuş ve günümüzde ise 396.102'ye ulaşmıştır. Göç edenlerin ilk adresi olan Bağlar ilçesinde zamanla çarpık kentleşme oluşmuş ve varoş kültürün simgesi olarak adlandırılan bir yer haline gelmiştir. Günümüzde hala devam eden bu sorunlar bir de içiçe geçmiş yapılar ile yoksulluğun merkezi durumuna gelmiştir (Can, 2011: 42). Son yıllarda Bağlar nüfusunun çok az

kısmı yerleşik, kente gelenlerin az bir zaman diliminde bu ilçede kalıp ekonomik olarak durumları düzeldikten sonra şehrin daha iyi yerlerine kaçtıkları bir ilçe halini almıştır. Göç ile gelenlerin şehre adapte olmaya çalıştıkları, toplumsal ve psikolojik sonuçların ilk görüldüğü alan olmuştur. Ekonomik ya da siyasal sebeplerle Bağlar ilçesi kentin diğer bölgelerine göç vermesine rağmen aynı zamanda yoksul kesimler tarafından da fazlasıyla göç alan bir mekandır. Bu göç dengesinin sürekli olması Bağlar'ı korkulan ve kriminal bir alan olmasına neden olmuş ve Diyarbakır'da bir 'Bağlar Çocuğu' diye ötekileştirme söylemleriyle yerini sağlamlaştırmıştır (Burada ayrı bir parantez açmak istiyorum. Çünkü Diyarbakır'a yüksek lisans maksadıyla geldiğimde doğduğundan beri Diyarbakır'da olan arkadaşlarımdan böyle söylemler duydum ki hatta bir arkadaşım Bağlar'dan Ofis'e göç etmiş ve hala Bağlar'da yaşayan diğer bir arkadaş kendisine; 'Sen artık Ofis Çocuğusun.' dediğini bizzat duydum.). Bu nedenle ekonomik olarak bir iyileşme görülen aileler bölgeden hemen taşınmakta ve yeni kentsel mekân arayışlarına girmektedirler. Orta sınıflaşmanın ilk izlerinin görülmesiyle bu sınıfın taleplerini karşılayabilecek yeni mekanlar oluşturulmuştur. Bu da Kayapınar ilçesinde kendini göstermiştir (Topaloğlu, 2017: 36).

Kayapınar ilçesi kentte en düzenli ve en hızlı yapılanan ilçe olmuştur. İlçenin ilk yerleşim bölgesi Peyas Köyü'dür. 1991'de yaklaşık olarak 3 bin nüfusa sahip olan bu köy beldeye dönüştürülmüştür. Beldenin ikinci önemli yerleşim yeri ise Huzurevleri 'dir. 2013 yılında ilçeye bağlı durumda olan Peyas mahallesi 142.288 nüfusuyla Türkiye'nin en kalabalık mahallesi olurken Huzurevleri mahallesi 91.832 nüfusu ile ikinci sırada yer almıştır. 2014 yılında çıkarılan Yerel Yönetimler Yasası ile Kayapınar ilçesine çok sayıda köy bağlanmış ve Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin ilk kademe belediyesi olmuştur. 2004 yılında 9 köyün bu ilçeye bağlanması ile 68 bin olan nüfus 75.592 olmuştur. Şu an ki nüfusu ise 381.414 olmuştur. (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 2020).

Kayapınar ilçesi Bağlar'da yaşayan orta sınıfın mekansal olarak yer değiştirmesi ile oluşan bir kent alanıdır. Orta sınıfların oturduğu, alışveriş merkezlerinin bu ilçede artması, parkları ve bulvarlarıyla Diyarbakır'ın modern bir yüzü haline gelen Kayapınar ilçesi kentler arası bir rekabette de Diyarbakır'ın yüzü

haline gelmiştir. Daha iyi anlamak için Fırat Genç'in söylediklerine bir göz atmak gerekir:

> *'Diyarbakır il merkezinin dört ilçesinden biri olan ve bütünüyle 1990 sonrasında hızlı bir yapılaşma sonucu ortaya çıkmış olan Kayapınar'daki banliyöleşme sürecine odaklandım. Toplamda 10.000 kişinin yaşadığı bir kırsal yerleşim alanından 25 sene içerisinde 300.000 kişinin yaşadığı bir yer haline geliyor Kayapınar. Özellikle 2000'lerde inşa olunan kesimi söz konusu olduğunda, kentin geri kalanıyla hem yapı stoku, mimari kalitesi itibariyle hem de toplumsal sınıfsal kompozisyonu itibariyle farklılaşmış bir yerden bahsediyoruz Kayapınar dediğimizde. Büyük caddeleriyle, parklarıyla, 10-15 katlı apartmanları ve kapalı siteleriyle Diyarbakır'ın 'yeni yüzü 'nü simgeliyor burası. Bugün Kayapınar 'ın var olduğu alan bomboş bir kırsal yerleşim alanıydı'* (2014: 244).

Çoğunlukla kente yakın köy arazilerinin imara açılması ile Elazığ, Batman ve Urfa yolları üstünde Kayapınar, Dicle Vadisi ve Diclekent gibi konutsal alanlar yerleşim sahaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konutlaşmanın niteliği ise; peyzaj, güvenlik, mimari şehrin geri kalan kısmından ayrıcalıklı olarak donatılmış, orta ve üst gelirli grupların hitap eden site tarzlarıdır. Bu yönüyle, mimarisi bakımından lüks tüketimin büyük boyutlara ulaşması, servet ve sermaye birikimi üstünden yeni sınıfsal farklılaşma yaratması dönüşümün en belirgin yaşandığı örnek halini almıştır. Orta ve üst sınıf gruplarına özgü alışveriş merkezleri, park alanları, özel hastaneler, özel okulları gibi hizmet alanlarının kentin merkezinde coğrafi olarak dağılımı da kentsel ayrışmanın örneklerini göstermektedir. '75ler' olarak adlandırılan Mahabad Bulvarı da bu bağlamda kapalı sitelerin yer aldığı, yol boyu ışıklandırmaların ve çiçeklendirilmiş kavşakların, yol boyu bisiklet güzergahları bu ayrışmanın simgesi olmuştur (Koçal, 2018: 72). Gelir üzerinden satın alınan bu yerleşim tarzını, ekonomik olarak iyi duruma gelenlerin ayrıcalıklı ve yükselen statüden yararlanmak isteyenlerin Diyarbakır'da Diclekent, Kayapınar ve 75ler semtlerini tercih ettiği açıktır (Gürhan, 2015: 159). 75ler Kayapınar ilçesine bağlı Diclekent semtidir. 75 Metre yani 75ler daha fazla zenginliğin ve lüksün yeni mekânı olmuştur. Bu haliyle de Diclekent' ten ayrılmaktadır. Bu semtte küresel eğilimlerin bir ürünü olarak kafeler, lüks kahvaltı

konsepti iş yerleri, lük restoranlar bulunmakta ve bu durum 75 Metre'yi fazlasıyla seçkin hale getirmektedir. Kapitalizmin kentsel mekanları dönüştürmesi, mekânın kendisini bir tüketim yeri haline getirmektedir. Diyarbakırlı üst tabakanın yeni yerleşim alanı olan Diclekentte bulunan 75 Metre'ye taşınma, zenginlerin mekân üzerinde güç kurma çabaları olarak görülebilir (Gürhan, 2016: 936). Gürhan (2016: 935) bu konuda 75lerde oturanlarla çalışma yapmış ve katılımcılardan biri şöyle söylemiştir:

> *75 Metre'deyiz biz. Diclekent'ten öte. Diclekent biraz daha aşağıda kalıyor. Karşımızda elit aile siteleri var. 75 metre daha da gelişmiş. Diclekent biraz daha aşağı oluyor. Bizim olduğumuz yerde hepsi böyle doktor, memur, üst düzey memurların olduğu bir site. Mesela karşı tarafta yine çok zengin, yaşlı, işte müteahhitler, arsa sahipleri, Liceli, Kulplu, çok fazla site şeyine daha alışamayan, en ufak şeyde problem çıkaran insanlar vardı (Kadın, 34, Müşteri Temsilcisi).*

Kayapınar'ın bu kadar genişlemesinin sebeplerinden biri yerel yönetimlerin kent merkezini Dicle nehrine ters olarak genişletme isteği olduğu düşünülmektedir. Böylelikle Suriçi ve Bağlar gibi yoksul kentsel alanlar gözden uzak tutulabilecek, yeni orta sınıfa geniş ve konforlu bir tüketim alanı sunulabilecektir. Bu derin mekansal eşitsizliklerin yoksul ve zengin gettolarının oluşmasına neden olabileceğini söylemek abartılı olmayacaktır (Topaloğlu, 2017: 37).

Yeni kent mekanların tamamen farklılaştırılması, orta ve üst sınıfların kale gibi yapılan arkasında korunması, kamusal alanları kullanan alt sınıfların gittikçe göz ardı edilmesine sebep olmaktadır. Bu konuyu Sally Merry şöyle ifade etmektedir (2001: 16):

'Bunların hepsi insanlardan ziyade mekânları hedefleyen yeni düzenleyici mekanizmalara örnektir. Saldırgan davranışları, suçluları düzeltmeye veya reform yapmaya çalışmak yerine belirli yerlerden hariç tutarlar. Mekanın mimari tasarım ve güvenlik cihazları aracılığıyla düzenlenmesi genellikle disiplin cezalarının bir tamamlayıcısı olarak anlaşılır, ancak mantığı ve teknolojisinde temel olarak farklıdır.'

Diyarbakır'da oluşan orta sınıfın mekanlar üzerindeki etkisi birçok kesim tarafından 'modernleşme' olarak tanımlanmaktadır. Böyle bir yapılaşma ile orta sınıfların refah seviyelerinde bir artışa sebep olduğu yadsınamaz ancak diğer kesimlerin ötekileştirilmesi bölgesel eşitsizlikleri daha da derinleştirmektedir (Topaloğlu, 2017: 40). Günlük yaşamın sürdürüldüğü mekanlar, yeni kentsel yoksulluğu ortaya çıkaran değil, onu sürekli kılan ve ağırlaştıran bir etkiye sahiptir (Kaygalak, 2001: 131). Orta ve üst sınıfların kentlerin dışında yaşama arzularında 'ideal ev' kurgusu önemli bir yer tutmaktadır. Bu ideal ev durumuna uygun hareket etme isteğindeki en önemli unsur, tüketim toplumun bir ideolojisi olan reklam tanıtımları ve iyi bir pazarlamadır. Gözle görünmeyen, elle tutulmayan bir katma değer ile gayrimenkul satın alınır. Böylece bu katma değer ile mekanların sahiplerine 'ayrıcalıklı bir dünya' sunulmuştur (Ertürk ve Tosun, 2009: 39).

Küreselleşme ile kentsel mekânın yeniden üretiminde iki durum karşımıza çıkmaktadır. İlki, küreselleşmenin niteliklerinden biri olan gelir dağılımındaki eşitsizliğin sömürüyü arttırması ve kent merkezlerinde zengin ve yoksul kesimleri arasında gittikçe artan uçurumun kent mekanına yansımasıdır. Kentliler kendi araların çözüldüğü, korunaklı ve kapalı konut siteleri yüksek gelire sahip kesimlere sunulmakta ve üst gelir gruplarına ayrıcalıklar dünyası sunulmaktadır (Bali, 2002: 37).

Kentte eşitsizliklerin artmasıyla beraber kentsel dokunun bir hayli kırılganlaşması, kentin iyi bölgelerinde yaşayanları bu lüks hayatı korumak için güvenlik harcamalarını arttırmaları gerekmiştir. Özellikle kentin iş merkezlerini ile kentin yeni gelişen zenginlerinin oturduğu konut mekanları *korunma mekanları* olarak değer kazanmıştır. Kentin sınırlarında bulunan yüksek gelirli kesimlere ait bu yeni kentsel mekanlar birer kale niteliği kazanmış, bu küçük kentlere özgü yollar yapılmış, silahlı güvenlik sistemleri ve etrafı duvarlarla çevrili bir yaşam oluşturulmuştur (Ercan, 1996: 79). Toplumsal sınıflar ile yükselen duvarlar arasında iletişim gittikçe azalmakta ve mekansal ayrışmayla birlikte toplumsal bölünme mekansal bölünmeye evrilmektedir (Marcuse ve Kempen, 2011: 4).

İkincisi ise tüketim toplumu felsefesinin mimari olarak kenti etkilemesidir. Dünyadaki birçok kentin yapılaşma eğilimlerinde olan benzerlikten dolayı git gide birbirine benzemesi sonucu ortaya çıkmıştır. Aynı malzemelerin kullanılması, aynı

teknolojiler, aynı tasarımlar ile dünya kentleri birbirine yakınlaşmış ve bu durum yerele özgü kent kimliğini yok etmiştir. Böylece dünya ciddi anlamda küçülmüştür (Yaylı, 2012: 340).

Mekânın değiştiği bu süreçlerde tarihin her döneminde önemli bir yere sahip olan kent, toplumsal değişimi başlatmış ve bu değişimi iç yapılarda da göstermiştir. Küreselleşme süreciyle birlikte yeni bir mekân ve toplum oluşmuş, bu da uygarlığın en önemli unsuru olan kentlerin rolünü ve önemini arttırmıştır (Wirth, 2002: 81).

Coğrafi olarak sınırları kalmayan kentler, ticaret, üretim ve finansman etkinliklerin mekansal olarak örgütlenmesinin bir parçası haline gelerek süreçten kopmamak ve diğerlerinden daha iyi olmak adına birbirleriyle sürekli rekabete girerler. Bu rekabet ortamında kentlerde kentsel yeniden gelişme ortaya çıkarken, sınıfsal ayrışma keskinleşirken ve mekansal olarak eşitsizlikler artarken kapitalist dünya düzenindeki diğer kentlere ticaret, eğlence merkezleri ve tüketim konularında birbirleriyle rekabet etmekten başka şans bırakmamacasına kentler yeniden yapılanmaya ve sanayisizleşmeye başlamıştır (Harvey, 1999: 116).

Sonuç olarak Bağlar ile Kayapınar arasında derinleşen bir toplumsal farklılık oluşmuştur. Bağlar Kayapınar ile Yenişehir arasında sıkışmış ve her iki tarafa da ait olamamıştır. Ekonomik olarak gelirlerinde oluşan bir iyileşme ile Bağlar ilçesini terk eden orta sınıflar Kayapınar ilçesine yerleşmiş ve böylece kent merkezinde mekansal olarak bir eşitsizlik ortaya çıkmıştır. Küreselleşme süreci ile sosyal kutuplaşma artmış ve Diyarbakır ikili yapıda bir kent görünümüne bürünmüştür (Gürhan, 2016: 938-9).

SONUÇ

Küreselleşme, kapitalizmden bağımsız olarak düşünülememekte ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişme ile toplumları birbirine bağlamaktadır. Sermaye birikimini ulusal sınırların dışına taşıyan neoliberal politikalar, üretimin parçalara ayrılmasına neden olmuş ve dünya coğrafyası tek bir pazar haline dönüşmüştür. Sermayenin yayılması, merkezileşmesi ve yeniden üretim sürecine girmesi küreselleşmenin bir aşamasıdır. Bu aşamada devlete ihtiyaç duyan küreselleşme, yerel düzeyde devletin küçük sorunlarda büyük kaldığını ileri sürerek yerel birliklerin kurulmasına hizmet etmiştir. Devlet anlayışını değiştiren yerelleşme ile birlikte; devlet, bazı görevlerini ulus üstü şirketlere veya yerel yönetimlere devretmiştir. Yerelleşme ile kastedilen şey dünya literatüründe devletin gücünün azalması ve merkezi yönetimlerde boşalan yerlerin yerel aktörlerin karar mekanizmalarının almasıdır. 1980'lere kadar ki dönemde ileri kapitalist ya da gelişmiş ülkelerin yerel ve bölgesel ekonomi politikaları, büyük ölçüde bölgesel eşitliğin sağlanmasının firma merkezli, standartlaştırılmaya dayalıyken yeni liberal politikalar ile küçük üretime dayalı bölgesel ekonomilerin kendi dinamikleri ile etkinleşen uygulamaları gündeme gelmiştir.

Ülkeler arasında oluşan gelişmişlik farkları kapitalist birikimin bir ürünüdür. Sermaye birikiminin bir mekânda gerçekleşip sonrasında diğer mekanlara geçmesi ise ulus-devletler içinde bölgeler arasında farklılıklara sebep olmuştur. Böylece kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişme eğilim sadece ülkeler arasındaki gelişmişlik farkına değil ülkelerin kendi içlerinde bölgeler arasındaki farklılıklara da sebep olmuştur. Bölgesel- yerel eşitsizliklerin belirleyicisi güç ilişkileri olmuştur. Bölgelerde eşitsizlik karşısında sermaye birikimine sahip güç aktörleri, güç ilişkileriyle birlikte sermaye birikiminin süreklilik kazanması mahiyetinde bölgeye yönelmektedirler. İşte

sermaye birikim sürecinin kendisi budur. Tabi ki bu sürecin işlemesindeki en büyük etken sınıf eşitsizliğinin var olmasıdır.

Türkiye kendi içinde bölgesel farklılıklar taşıyan uluslararası kapitalist sistemde yerini alan bir yereldir. Ülkemiz içindeki doğu-batı ayrımı ve bunlar arasındaki gelişmişlik farkları, gündeme bölgesel kalkınma politikalarını getirmiştir. Türkiye bölgesel kalkınmayı gerçekleştirmek ve bölgesel eşitsizliği gidermek adına bir dizi kalkınma planlarını hayata geçirmiştir. Beş yıl için hazırlanan ancak sonrasında da devam eden kalkınma planları, en başta bölgesel eşitsizliği gidermek amacıyla yapılmış olsa da 1990'lardan sonra AB ile bütünleşme süreci ve küresel sermaye birikim sürecine eklemlenme düşüncesi ile gerçekleşmiştir. 1990'lardan sonra özelleştirme yoluna giden devlet, kaynaklarını özel sektöre devretmiş ve dışa uyum sağlamak için yasal ve kurumsal dönüşümlerin gerçekleşmesi için adımlar atmıştır. Devlet, küresel sermaye birikiminin en önemli aracı haline gelen kentler için düzenleme getirirken aynı zamanda bölge düzeyinde olan kentlerin il ölçeğine düşürülüp kenti il ölçeğine yaklaştırmıştır.

Küresel sermayenin kent mekanlarına çekilmesi için yapılan kentsel politikalar, kent mekanlarında oldukça ciddi sonuçlar doğurmuştur. Toplum ve mekânı birbirine yabancılaştıran sermayenin yeniden üretimi, piyasadaki değişim değerleriyle ayrılan parçaları tekrar bir araya getirmiştir. Böylece sermayenin mekanları, değişimin oluştuğu piyasanın mekânı olarak somutlaşmıştır. Kapitalizm için mekanların yeniden üretimi, kendini yeniden üretmek için zorunludur. Bu yeniden üretimin asıl amacı ise, sermayenin karlılığı ve daha fazla sermaye birikimini gerçekleştirmektir. Bu sebeple sermaye sadece toplumsal mekânı değil, uluslararası mekansal ilişkileri de yeniden üretmektedir. 1970ler ile başlayan ülkemizde de 1980ler itibariyle yansımalarını gördüğümüz neoliberal iktisadi müdahaleler, dünya ölçeğinde sermaye birikim mekanizmasıyla bütünleşme zorunluluğunun sonucudur. Bütünleşme ile sürecin dışında kalmamak ve iradi ya da zorunluluk dahi olsa Türkiye ve diğer gelişmekte olan ülkeler için bu süreçle bütünleşme, eşitsiz bir eklemlenme demektir. Toplum ve mekân ilişkilerine bakıldığında, toplumsal pratiklerin mekanları şekillendirdiği görülmektedir. Sermayenin kent merkezlerinde yayılması için mekânın dönüştürüldüğü kapitalist ilişkilerde, toplumsal farklılıklar yok edilmekte ve alt gelir

grupları ile üst gelir grupları arasındaki çizgiyi keskinleştirmektedir. Küresel kent yaratma vurgusu ile sermaye kent imajlarına ket vururken aynı zamanda tarihi kent kimliklerini de yok etmektedir.

Kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkileri, kentlerde ortaya çıkan dışlanma veya ayrışma tablolarının kaynağı olarak görülmektedir. Çünkü sermaye birikiminin yoğunlaşması kapitalist toplumlarda kent özelinde mekansal ayrışmayı ortaya çıkarmıştır. Sınıf eksenli yaşanan ayrışmalar için gerekli düzenlemelerin yapılması ile şekillenen kentler, eşitsizliğin en çarpıcı şekilde yaşandığı mekanlar olmuştur. Birbirlerinden ayrışmış ya da yan yana sıralanmış olsalar dahi, varsallığın dışavurumcu mekanları ile yoksulluğun gözlerden uzak tutulmaya çalışıldığı mekanlar arasındaki çelişki kapitalist kentlerin tümünde görülmektedir. Kentsel mekanlara yönelik uygulamalar da kentsel yoksulluk, kentlerde ikili yapının derinleşmesi ve ayrışma gibi süreçlerin çok yoğun geçmesine sebep olmaktadır.

Tüm bu gelişmelerden sonra Diyarbakır iline bakıldığında; tarihi milattan önceye dayanan bu kentte küreselleşme ile ciddi değişimler yaşanmıştır. 1990'lardan sonra yaşanan zorunlu göçlerle Güneydoğu Anadolu'da nüfus artarken, yoğunlaşma ve yapılaşma baskısı da artmıştır. TÜİK'ten alınan verilere göre; Diyarbakır'da 1960larda 7142 bina varken 1990larda bu sayı 30003 olmuştur. Küreselleşme ile yapılaşmanın paralel gittiği bu verilerle desteklenmiştir. 2017 TÜİK verilerine göre 1699901 nüfusa sahip Diyarbakır'da yüzde 100 kentleşme oranı ile de küreselleşmenin kent merkezlerindeki durumu açıkça görülmektedir. TRC2 (Diyarbakır, Şanlıurfa) bölgesi için işsizlik oranı ise yine TÜİK'ten alınan verilere göre %13,8 olarak Türkiye'de işsizliğin en fazla olduğu 5.bölge olarak kayıtlara geçmiştir. TÜİK'ten aldığımız bir diğer veri ise kişi başına düşen milli gelirdir. Dolar bazında kişi başına düşen milli gelir Türkiye için 2015 yılında 11019 iken bu sayı 2018 ye gelindiğinde 9693'e düşmüştür. TÜİK verilerine göre 2007 yılında hesaplanan kişi başına düşen milli gelir olan 9656 doların biraz üstünde kalmıştır. Tabi bu durum Diyarbakır'ı da etkilemiş ve 2015 yılında 5274 iken 2018 yılında 4310 dolar olarak hesaplanmıştır. Diyarbakır nüfusunun gittikçe arttığını düşünürsek kişi başına düşen milli gelirin bu kadar az olması mega kent olma yolunda olan şehir için oldukça ciddi sonuçlar doğurmaktadır.

Kentleşme, bir ülke, bölge veya kentte sadece gelir düzeyi rakamları değil aynı zamanda ekonomik, sosyo-kültürel alanda istenilen seviyeye ulaşma süreci olarak da tanımlanmaktadır. Son 60 yılda küresel kentleşme süreci büyük bir hızla ilerlemiştir. Kentleşme ile ekonomik alanda sermaye birikiminin büyük ölçüde artmasının toplumsal etkileri, Kürt coğrafyasında Cumhuriyet'in bölgesel eşitsiz kapitalist gelişimine dayalı ekonomi politiğinin bir sonucu olarak orta sınıfı genişletmiş ve toplumsal merkeziyette değişmelere neden olmuştur. Bu gelişme ile beraber statükonun sürmesinde fayda sağlayacak gruplar ortaya çıkmıştır. Ticari merkez alanı olarak inşa edilmeye başlanan Sur semti düşük gelirli grupların yaşamlarına özgü konut yerleşimlerinden arındırılmıştır. Diclekent, Kayapınar ve Dicle Vadisi'ne doğru kayan konutsal alanlar, orta ve üst gelir gruplarına özgü site tarzı ya da banliyö tarzı konutlarla sosyo-mekansal ayrışmaların önemli bir merkezleri olmuşlardır.

GAP bölgesinde yaşanan zorunlu göçlerin en yoğun yaşandığı Diyarbakır kentinde göçlerle gelen insanların en fazla yaşadığı ilçe Bağlar olmuştur. Göçün getirmiş olduğu psikolojik sorunlar, çevreye uyum sağlayamama ve sosyolojik olarak adapte olamama bu ilçeyi suç mekânı haline getirmiştir. Diyarbakır'da sosyo-ekonomik yapının yeterli düzeyde olmaması göç hareketlerinde birçok sorun oluşturmuştur. Hizmet ve altyapının yetersiz oluşu, kırdan kente göç edenlerin kent yaşamıyla ilgili yeterli bilgisinin olmaması ve dolayısıyla kentlileşme sürecine girilememesi, göç edenlerin plansız bir şekilde şehirde yerleşmesi, ucuz konutların olmaması ve bu sebeple gecekondu mahallerinin bir hayli artması dengesiz bir kentleşmeye sebep olmuş ve yoksulluk giderek artmıştır.

Kayapınar ilçesine bakıldığında ise sanki bambaşka bir şehirdeymişsiniz hissine kapılabilirsiniz. Ancak bu ilçe de Diyarbakır sınırları içindedir. Orta ve üst sınıfların oturduğu, alışveriş merkezlerinin bu ilçede artması, parkları ve bulvarlarıyla Diyarbakır'ın modern bir yüzü haline gelen Kayapınar ilçesi kentler arası bir rekabette de Diyarbakır'ın yüzü haline gelmiştir. Yeni kent mekanların tamamen farklılaştırılması, orta ve üst sınıfların kale gibi yapıların arkasında korunması, kamusal alanları kullanan alt sınıfların gittikçe göz ardı edilmesine sebep olmaktadır.

Küreselleşme ile kentsel mekânın yeniden üretiminde iki durum karşımıza çıkmaktadır. İlki, küreselleşmenin niteliklerinden biri olan gelir dağılımındaki

eşitsizliğin sömürüyü arttırması ve kent merkezlerinde zengin ve yoksul kesimleri arasında gittikçe artan uçurumun kent mekanına yansımasıdır. Kentliler kendi araların çözüldüğü, korunaklı ve kapalı konut siteleri yüksek gelire sahip kesimlere sunulmakta ve üst gelir gruplarına ayrıcalıklar dünyası sunulmaktadır. İkincisi ise tüketim toplumu felsefesinin mimari olarak kenti etkilemesidir. Dünyadaki birçok kentin yapılaşma eğilimlerinde olan benzerlikten dolayı git gide birbirine benzemesi sonucu ortaya çıkmıştır. Aynı malzemelerin kullanılması, aynı teknolojiler, aynı tasarımlar ile dünya kentleri birbirine yakınlaşmış ve bu durum yerele özgü kent kimliğini yok etmiştir. Böylece dünya ciddi anlamda küçülmüştür.

Sonuç olarak; küreselleşme ile birlikte Diyarbakır kentinde, sermayeyi çekmek ve küresel rekabette yerini almak için varsıl mekanlar yaratılmış ve alt gelirli gruplarda dışlanma ve yoksullaşma yaşanmaktadır. Fiziksel olarak ayrışmalara sebep olan küreselleşme, kent mekanlarında sosyo-ekonomik farklılıkların yanında sınıfsal ve sosyal ayrışmaları da getirmiştir. Orta ve üst gelir gruplarına özgü korunaklı siteler, alışveriş merkezleri, iş merkezleri, eğlence mekanları bu kesimlerin ihtiyaçlarını giderirken, kentlerde kentsel ayrışmanın da derinleşmesine ve daha da görünür hale gelmesine sebep olmaktadır. Mekansal ayrışma ile toplumsal farklılıklar, tabakalaşma, ayrışma, sınıflaşma gibi göstergeler görünür hale gelmekte ve ekonomik olarak dışlanmalar gerçekleşmektedir. Ekonomik dışlanmanın ana parametreleri olan gelir eşitsizliği ve gelir dağılımdaki eşitsizlik kentte oldukça kötüye gitmektedir. Sermayeyi çekmek adına Diyarbakır'da yapılan bu varsıl mekanlar kentin fiziksel yapısını değiştirmekle kalmamış, kente iki farklı Diyarbakır imajını da vermiştir. Bir tarafta kent merkezinde yaşam mücadelesi veren, sosyo-ekonomik sorunlara baş etmeye çalışan ve yerlerinden edilen alt gelir gruplu insanlar, diğer tarafta şehirden görece uzak alt gelirli gruplardan arındırılmış izole bir hayat yaşayan ve şehrin yüzü olarak tanıtılan bölgede yaşayan üst gelirli gruplar.

Küresel sermaye birikimi mantığı ile küreselleşme Diyarbakır üzerinde, yeni mekanların gelişmesine sebep olurken diğer mekanların daha az gelişmesine, mekanlarda farklılaşmaya ve eşitsizliklere sebep olmuştur. Sermayenin daimi hareketliği ile bir taraftan lüks plazaları, alışveriş merkezlerini, gökdelenleri, lüks

konut alanlarını, diğer taraftan ise ekonomik ve sosyal olarak harabe alanları oluşturarak ikili mekansal yapılaşmayı gerçekleştirmiştir.

KAYNAKÇA

Ağaoğulları, M. A. ve Levent, K. (1991). *İmparatorluktan Tanrı Devletine*. Ankara: İmge Yayınevi.

Akbulut, M. U. F. ve Göküş, M. (2017). Küreselleşme ve Yerelleşme Sürecinde Bölgesel Kalkınma Ajansları. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, *20*(1), 79-88.

Akçay, Ü. Ergin, I. ve Hassoy, H. (2011). 'Kalkınma'nın bilançosu: Eleştirel Bir Değerlendirme. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mezunlar Cemiyeti İktisat Dergisi*, (519), 55-70).

Aker, T., Çelik, B., Kurban, D., Ünalan, T., Yükseker, H. D. (2005). *Türkiye'de Ülke İçinde Yerinden Edilme Sorunu: Tespitler ve Çözüm Önerileri*. İstanbul: TESEV.

Akın, F. (2017). İkinci Dünya Savaşı Sonrası Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye. *İş ve Hayat*, *3*(5), 119-134.

Akkaya, A. (2019). Roma İmparatorluğu'nun Yıkılışının Ardından Batı Avrupa'da Feodalitenin Kuruluşu ve Feodal Yönetimden Mutlak Monarşiye Geçişin Fikri ve Ekonomik Temelleri. *Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *1*(1), 108-129.

Aksoy, M. ve Akkanat, S. (2017). Versay Anlaşması'nın Hitler'in İktidara Gelişindeki Etkisi Üzerine Tarihsel Bir Değerlendirme. B. K. Yerdelen (Ed.). *Demokrasi: Darbeler ve Tepkiler İçinde* (132-140). Giresun: Divan Kitap.

Aksu, R. ve Değerliyurt, M. (2014). Sürdürülebilir Kentsel Gelişimin Sağlanması Amacıyla Model Yerleşim Alanlarının Planlanması: *Diyarbakır Örneği. TÜCAUM VIII. Coğrafya Sempozyumu Bildiriler Kitabı içinde (*189-199). Ankara.

Altınay, A. T. ve Akıncı, S. Ö. (2018). Sanayi Devriminden 1990'lara Dünyadaki Finansal Yapının Gelişimi ve Bretton Woods Kurumlarının Ortaya Çıkış Süreci. *Bankacılık ve Sermaye Piyasası Araştırmaları Dergisi*, *2*(5), 1-18.

Arslan, İ. K. (2005). Bölgesel Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Etkin Bir Araç: Bölgesel Planlama ve Bölgesel Kalkınma Ajansları. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:7, Yıl:4. 275-294.

Aslan, A. (2012). *Azgelişmişlik ve kalkınma sorunsalı kıskacında: Sermayenin mekânsal örgütlenişi ve Batman örneği*. Yayınlanmamı Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: MÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ataay, F. (2001). Türkiye Kapitalizminin Mekansal Dönüşümü. *Praksis Dergisi*, (2), 53-96.

Ataay, F. (2005). BKA Tasarımın Kalkınma Anlayışı Üzerine. M. Turan (Ed.). *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir Ne Değildir? İçinde* (15-33). Ankara: Paragraf Yayınevi.

Atan, A. (2007). Tarihi Estetik Değerleriyle Diyarbakır Surları. Erişim Tarihi. 20.02.2020, http://www.diyarbakir.gov.tr.

Aydoğanoğlu, E. (2011). *Emek Sürecinin Dönüşümü*. Ankara: Kültür Sanat-Sen Yayınları.

Aydemir, C. ve Kaya, M. (2007). Küreselleşme Kavramı ve Ekonomik Yönü. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi,* 6(20), 260-282.

Aydemir, Ş. S. (1991). *İkinci Adam.* Cilt II. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Aydın, M. K. (2000). Neoliberal Dalga ya da Küreselleşme. *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 13-26.

Aydın, M. K. ve Çakmak, E. E. (2017). Sosyal Devletin Temelleri. *Bilgi Dergi*, (34), 1-19.

Bakırtaş, İ. ve Tekinşen, A. (2004). Dünya Savaşları ve Büyük Buhran Arasındaki Etkileşimin Ekonomi Politiği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (12), 83-100.

Bali, R. (2002). *Tarz-ı Hayattan Life Style'a: Yeni Seçkinler, Yeni Mekanlar, Yeni Yaşamlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Bauman, Z. (1998). *Postmodern Etik*. A. Türker (Çev). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (1999). *Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları*. A. Yılmaz (Çev). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bayar, F. (2008). Küreselleşme Kavramı ve Küreselleşme Sürecinde Türkiye. *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi,* (32), 25-34.

Beaud, M. (2004). *A History of Capitalism, 1500-2000*. Aakar Books.

Benek, S. (2009). Ortaya Çıkışı, Gelişme Seyri ve Bölgeye Etkileri Bakımından Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, *64*(03), 45-71.

Berman, M. (2006). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. (10. Basım). Ü. Altuğ ve B. Peker (Çev). İstanbul: İletişim Yayınları.

Bilgen, A. (2019). Güneydoğu Anadolu Projesi'ni Beklerken: Projenin Tamamlanmasını Geciktiren Faktörler Üzerine Bir İnceleme. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *37*(2), 241-270.

Boratav, K. (1997). Ekonomi ve Küreselleşme. I. Kansu (Ed.) *Emperyalizmin Yeni Masalı: Küreselleşme İçinde* (22-33). Ankara: İmge Yayınları.

Bozkurt, V. (2000). Küreselleşme: Kavram-Gelişim ve Yaklaşımlar. V. Bozkurt (Ed.). *Küreselleşmenin İnsani Yüzü İçinde* (17-33). Bursa: Alfa Kitapevi.

Can, Y. (2011). *Göç ve Kent: 1989'dan Günümüze Göç Eden İnsanların Kent Adaptasyonu Diyarbakır Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: SÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Castells, M. (2005). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Birinci Cilt: Ağ Toplumunun Yükselişi*. E. Kılıç (Çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Cevizci, A. (1999). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma yayınları.

Chaplin, C. (1936). *Modern Zamanlar* [Film]. USA: Charles Chaplin Productions.

Childe, G. (2007). *Tarihte Neler Oldu*. M. Tunçay ve A.Genel (Çev). İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Cohn, T. H. (2012). *Global Political Economy: Theory and Practice*. London and New York: Routledge.

Coşkun, A. (2011). *Liberal Ekonominin Çöküşü: Küresel Kriz: Ulusalcı Ekonominin Yükselişi*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.

Çakıroğlu, O. Ç. ve Seren, A. K. H. (2016). Sağlıkta Dönüşüm Programı'nın Sağlık Sistemi ve Sağlık Çalışanları Üzerindeki Etkileri. *Sağlık ve Hemşirelik Yönetimi Dergisi*, *3*(1), 37-43.

Çakmaklı, S. (2011). *Dünya Ekonomisinde Bütünleşme ve Çok Uluslu Şirketler İlişkisinin Ekonomik Coğrafya Açısından Değerlendirilmesi*. Doktora Tezi. Adana Çukurova Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çan, M. F. (2010). Kentleşme, Sanayileşme ve Kalkınma Etkileşimi T.C. Fırat Kalkınma Ajansı, 1-9. *Beş Yıllık Kalkınma Planı*, DPT, Ankara.

Çelik, M. Y. (2012). Boyutları ve Farklı Algılarıyla Küreselleşme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(32), 57-74.

Çelik, M., ve Dağ, M. (2017). Kapitalist İktisadi Düşüncenin Geçirdiği Dönüşümler Üzerine Bir Değerlendirme. *Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Akademik İzdüşüm Dergisi*, *2*(3), 50-70.

Çetin, S. (2012). A Review of The Modernizing Impacts of Station Approaches in The Early Republican period. *A| Z ITU Journal of the Faculty of Architecture*, *9*(2), 89-106.

Çetin, S. (2012 a). Kalkınmada Kentleşme ve Konut Politikalarının Önemi. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, *4*(1), 293-304.

Dalkılıç, N. ve Halifeoğlu, F. M. (2011). Erken Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır'da Kamu Binaları: 1923-1950 Dönemi. *Mimarlık Dergisi,* (358). 74-85.

Davies, N. (2006). *Avrupa Tarihi*. M. A. Kılıçbay (Çev). Ankara: İmge Kitabevi.

Demirkaya, H., (1999), *Mekân Kavramının Tarihsel Süreç İçinde İncelenmesi ve Günümüzde Mekân Anlayışı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi. İstanbul: YTÜ. Fen Bilimleri Enstitüsü.

Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], (1963). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı. Erişim Tarihi: 16.11.2019, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/Birinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1962-1967.pdf

Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], (1979). *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1979-1983*. Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası.

Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], (2000). *Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2001-2005*. Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası.

Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], (2000 a). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası.

Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], (2007). *Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2007-2013.* Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası.

Dicken, P. (2011). *Global Shift: Mapping The Changing Conttours of The World Economy*. (Sixth Edition). New York and London: The Guilford Press.

Dincer, B., Özaslan, M. ve Kavasoğlu, T. (2003). *İllerin ve Bölgelerin Sosyoekonomik Sınıflandırması Araştırması*. Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü. DPT 2671.

Diyarbakır Organize Sanayi Bölgesi [OSB]. (2020). Erişim Tarihi: 12.04.2020,https://diyarbakirosb.org.tr/hakkimizda--6

Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi [DBB], (2006). Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Stratejik Planı 2006-2009. Erişim Tarihi: 15.03.2020, http://www.sp.gov.tr/upload/xSPStratejikPlan/files/QazfU+DiyarbakirBuyuksehirSP0609.pdf

Dobb, M. (1990). *Kapitalizmin Dünü ve Bugünü*. F. Kantur (Çev). İstanbul: İletişim Yayınları.

Dobb, M. (2007). *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler: Geçiş Tartışmaları*. F. Akar (Çev). İstanbul: Belge Yayınları.

Dowd, D. F. (2008). *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı: Eleştirel Bir Tarih*. C. Gerçek (Çev). İstanbul: Yordam Kitap.

Drache, D. (1999). Globalization: Is There Anything to Fear?. *CSGR Working Paper,* 23(99), February.

Duby, G. (1978). *Les Trois Ordres ou l'imaginaire du Feodalisme*. Paris: Editions Gallimard.

Eco, U. (2010). *Gülün Adı*. Ş. Karadeniz (Çev). İstanbul: Can Yayıncılık.

Elçin, A. B. (2012). Küreselleşmenin Tarihçesi. Ankara. Erişim Tarihi: 04.07.2019 http://www.meritymm.com/wp-content/uploads/2013/05/kuresellesme.pdf

Eray, Ş. (2009). Küreselleşme ve Bölgeselleşe İlişkisi, Merkeziyetçilikten Adem-i Merkeziyetçiliğe, Ulus Devletten Ulusüstü Birliklere ve Bölgeselleşmeye. *Toplum ve Hekim,* 24(4-5). 264-274.

Eraydın, A. (1997). Değişen Dünyada Bölge Planlamanın Yeniden Tanımlanması: Bir Ekonomik Bütünleşme ve Demokratikleşme Projesi. *Planlama, (15/1),* 1-10.

Erbaş, H. (2009). *Küreselleşme, Kapitalizm ve Toplumsal Dönüşümler*. Ankara: Palme Yayıncılık.

Ercan, F. (1996). Kriz ve Yeniden Yapılanma Sürecinde Dünya Kentleri ve Uluslararası Kentler: İstanbul. *Toplum ve Bilim,* (71), 61-96.

Ercan, F. (2000). Küreselleşme Sürecinde Yerellikler: Homojenleşme ve Farklılaşma/Güç ve Eşitsizlik İlişkileri Üzerine. F. Atacan, F. Ercan, H. Kurtuluş ve M. Türkay (Ed.). *Mübeccel Kıray İçin Yazılar İçinde* (195-235). İstanbul: Bağlam Yayınevi.

Ercan, F. (2002). Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi (Türkiye Kapitalizminin Gelişme Dinamiklerinin Anlaşılması İçin Marksist Bir Çerçeve Denemesi). *Praksis Dergisi,* (5), (25-75).

Ercan, F. (2006). Bölgesel Kalkınmada Değişim: Devlet Merkezli Bölgesel Kalkınmadan Piyasa Merkezli Bölgesel Birikime. A. Arı (Ed.). *Bölgesel Kalkınma, Politikalar ve Yeni Dinamikler İçinde* (45-116). İstanbul: Derin Yayınları.

Ercan, F. (2006 a). *Toplumlar ve Ekonomiler*. (3.Basım). Ankara: Bağlam Yayınları.

Erkan, R. ve Bağlı, M. (2005). Göç ve Yoksulluk Alanlarında Kentle Bütünleşme Eğilimi: Diyarbakır Örneği. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *22*(1). 105-124.

Ersöz, C. (2009). *Küreselleşme Sürecinde Bölgesel Kalkınma Yaklaşımları: Türkiye'de Köylere Yönelik Bir Uygulama (1975-2001).* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: DEÜ. Sosyal Bilimleri Enstitüsü.

Ertürk, H. ve Tosun E. (2009). *Küreselleşme Sürecinde Kentlerde Mekânsal, Sosyal ve Kültürel Değişim: Bursa Örneği. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(16). 37-53.

Ertürk, M. (2013). *Mekânın diyalojisi Kent mekânı-Kent öznesi.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Bilgi Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Fischer, S. (2003). Globalization and its challenges. *American Economic Review*, *93*(2), 1-30.

Foucault, M. (2000). *Hapishanenin Doğuşu*. M. A. Kılıçbay (Çev). Ankara: İmge Kitabevi.

Foucault, M. (2005). *Başka Mekânlara Dair, 'Özne ve İktidar'*. I. Ergüden (Çev). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Fülbert, G. (2008). *Kapitalizmin Kısa Tarihi.* S. Usta (Çev). Ankara: Yordam Kitap.

GAP Bölge Kalkınma İdaresi. (1999). *GAP Sosyal Eylem Planı*. Ankara: GAP-BKİ

GAP Bölge Kalkınma İdaresi. (2008). *GAP Eylem Planı 2008–2012*. Ankara: GAP-BKİ.

GAP Bölge Kalkınma İdaresi. (2014). *GAP Eylem Planı 2014–2018*. Ankara: GAP-BKİ

GAP Bölge Kalkınma İdaresi. (2018), GAP Son Durum. Erişim Tarihi: 03-12-2020, http://yayin.gap.gov.tr/2017-gap-son-durum-yayin-13a66a26b5.html

Genç, F. (2014). *Beton siyaseti: Diyarbakır'da mekânın toplumsal üretimi, 1999-2014.* Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi. Modern Türk Tarihi Atatürk Enstitüsü.

Giddens, A. (2000). *Üçüncü Yol*. M. Özay (Çev). İstanbul. Birey Yayıncılık.

Giddens, A. (2012). *Sosyoloji*. C. Güzel (Çev). Ankara: Kırmızı Yayınları.

Göçer, K. ve Çıracı, H. (2011). Türkiye'de Kentlerin Sosyal ve Ekonomik Göstergeleri Arasındaki İlişki. *İTÜ dergisi/a*, 2(1), 3-14.

Grant, U. S. (1873). Second Inaugural Address. *A Compilation of the Messages and Papers of the Presidents, 1789–1897, 10*, 1896-99.

Gülalp, F. (1983). Toplumsal İşbölümü ve Mekan. *Mimarlık Dergisi*, 83(4), 12-19.

Gündoğdu, İ. (2009). Sermayenin Bölgesel Kalkınma Eğilim(ler)i: Kalkınma Ajansları Yasası Üzerine Tarihsel-Coğrafi Materyalist Bir İnceleme. *Praksis Dergisi*, (19). 267-302.

Gürhan, N. (2015). *Diyarbakır'da Yeni Zenginliğin Mekânsal ve Toplumsal Yansımaları: Diclekent ve Metropol Örneği.* Yayınlanmamış Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gürhan, N. (2016). Diyarbakır Kent Algısı Üzerine Bir Araştırma. *Şarkiyat İlmi Araştırma Dergisi*, *8*(2), 921-941.

Güriz, A. (2010). *Kapitalist İdeoloji*. Ankara: Phoenix Yayınları.

Güven, A. (2017). Küreselleşme ve Küreselleşmenin Boyutları. Erişim Tarihi: 04.07.2019,https://www.ilimvemedeniyet.com/kuresellesme-ve-kuresellesmenin-boyutlari.html

Güvenç, N. (1998). *Küreselleşme ve Türkiye*. İstanbul: BDS Yayınları.

Harrison, B. (1996). Küçük Firmalar Miti. K. Tanyılmaz (Çev). *Ekonomik Yaklaşım*, 7(20), 77-94.

Harvey, D. (1999). *Postmodernliğin Durumu*. S. Savran (Çev). İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey, D., (2003). *Sosyal Adalet ve Şehir*. M. Moralı (Çev). İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey, D. (2004). *Yeni Emperyalizm*. H. Güldü (Çev). İstanbul: Everest Yayınları.

Harvey, D. (2008). *Umut Mekânları*. Z. Gambetti (Çev). İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey, D. (2012). *Sermaye Muamması Kapitalizmin Krizleri*. S. Savran (Çev). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Harvey, D. (2012 a). *Sermayenin Mekanları, Eleştirel Bir Coğrafyaya Doğru*. B. Kıcır, D. Koç, K. Tanrıyar ve S. Yüksel (Çev). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Harvey, D. (2015). *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*. A. Onacak (Çev). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Hatt, P.K. ve Reiss, A.J. (2002). Kentsel Yerleşmelerin Tarihi. A. Alkan ve B. Duru (Der. ve Çev.), *20. Yüzyıl Kenti İçinde* (27-36). Ankara: İmge Yayınevi.

Heaton, H. (2005). *Avrupa İktisat Tarihi*. M.A. Kılıçbay ve O. Aydoğuş (Çev). Ankara: Paragraf Yayınevi.

Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D. and Perraton, J. (1999). *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*. Cambridge: Polity.

Hirst, P., Thompson, G. and Bromley, S. (2009). *Globalization in Question*. Cambridge: Polity Press.

Hobsbawm, E. (1996). *Kısa Yirminci Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*. Y. Alogan (Çev). İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Hobsbawm, E. (1999). *İmparatorluk Çağı 1875-1914*. V. Aslan (Çev). Ankara: Dost Kitapevi.

Hobsbawm, E. (2003). *Sermaye Çağı 1848-1875*. B. S. Şener (Çev). Ankara: Dost Kitabevi.

Huberman, L. (2014). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*. M. Belge (Çev). İstanbul: İletişim Yayınları.

İlhan, S. (2019). Neo-Liberalizm, Esneklik ve Güvencesizlik. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(2), 361-368.

International Labour Office. (1976). *Employment, Growth and Basic Needs: A One-world Problem.* Geneya: İnternational Labour Organisation.

Işık, O. (1994). Değişen Toplum/Mekân Kavrayışları: Mekânın Politikleşmesi, Politikanın Mekânlaşması. *Toplum ve Bilim*, 64(65),7-38.

İnce, D. (2018). Bölgesel Farklılığı Gidermenin Bir Aracı Olarak Yeşil Yol Projesi: Projenin Rize'ye Etkileri. *Kent ve Mekân*, 32.

İrge, N. F. (2005). Gelişmiş Kapitalizm Eşliğinde Yeni Sömürgecilik. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 59-88.

Jessop, B. (2008). *Devlet teorisi: Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak.* A. Özcan (Çev). Ankara: Epos Yayınları.

Jimenez, M. (2000). Global Change, Economic Restructuring and Labour Market Issues In Mexico City. *International Journal of Manpower*, 21(6), 464-480.

Joyce, J. (2012). *Ulysses*. Editora Companhia das Letras.

Karabıçak, M. (2002). Küreselleşme Sürecinde Gelişmekte Olan Ülke Ekonomilerinde Ortaya Çıkan Yönelim ve Tepkiler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 113-116.

Karacadağ Kalkınma Ajansı [KKA]. (2018). İstatistiklerle Diyarbakır. Erişim Tarihi: 12.04.2020,https://www.karacadag.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadag.gov.tr_307_WH5M35SO_istatistiklerle_diyarbakir_2018.pdf

Karacadağ Kalkınma Ajansı [KKA]. (2019). Diyarbakır Dış Ticareti 2018. Erişim Tarihi:12.04.2020,https://www.karacadag.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadag.gov.tr_318_BU1P33GN_diyarbakir_dis_ticareti_2018.pdf

Karasu, K. (2009). Yerelleşme Söylemi ve Bölge Kalkınma Ajansları. *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, 4(11), 1-43.

Kaya, M. ve Aydemir, C. (2011). Küreselleşmenin Tarihsel Gelişimi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 14-36.

Kaygalak, S. (2001). Yeni Kentsel Yoksulluk, Göç ve Yoksulluğun Mekansal Yoğunlaşması: Mersin/Demirtaş Mahallesi Örneği. *Praksis Dergisi*, (2). 124-172.

Kaymakcı, O. (2007). Kavramsal, Kuramsal ve Tarihsel Açıdan Küreselleşmeye Giriş. O. Kaymakçı (Ed.). *Küreselleşme Üzerine Notlar İçinde* (3-47). Ankara: Nobel Yayın Dağıtımı.

Kaymaz, İ. Ş. (2013). Wilson Prensipleri ve Liberal Emperyalizm. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, *23*(67-68-69), 145-174.

Kazgan, G. (2009). *Küreselleşme ve Ulus-Devlet: Yeni Ekonomik Düzen: Ne Getiriyor? Ne Götürüyor? Nereye Gidiyor?*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kejanlı, D. T. ve Dinçer, İ. (2011) Diyarbakır Kale Kentinde Koruma ve Planlama Sorunları. *Megaron Dergisi*, 6(2). 95-108.

Keleş, R. (2001). Sustainable Urbanization and Its Policy Implications. The Case of Turkey. *Interdependency Between Agriculture and Urbanization: Conflicts on Sustainable Use of Soil and Water. Bari: CIHEAM*, 119-135.

Kentleşme Şûrası. (2009). *Kentsel Yoksulluk, Göç ve Sosyal Politikalar Komisyon Raporu*. Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, Ankara.

Kerov, Z. M. (2011). *İlkel Topluluk, Köleci Toplum ve Feodal Toplum.* S. Belli (Çev). Ankara: Sol Yayınları.

Koçak, Y. ve Terzi, E. (2012). Türkiye'de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(3), 163-184.

Koçal, A. V. (2014). Kentsel Tarihin Turizm Potansiyeli Bakımından Değerlendirilmesi Bağlamında Çok Kültürlü Geçmiş ve Medeniyetler Arası İletişim İlişkisi: Mardin ve Diyarbakır Örnekleri. *III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi*, 12-22.

Koçal, A. V. (2014 a). Osmanlı-Türkiye Modernleşmesinin Sosyo-Ekonomik Temelleri ve Aktörleri Bağlamında 'Türk'-Kürt İkileminin Doğuşu ve Kaynakları". *Tarihte Türkler ve Kürtler Uluslararası Sempozyumu*, 9-11.

Koçal, A.V. (2016). Küreselleşme Sürecinde Toplumsal ve Siyasal Değişmenin Kentsel Temelleri ve Simgelenişi: Türkiye'de Kürt Kimliği ve Diyarbakır İlişkisi Örneği. *Dicle Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(11). 157-176.

Koçal, A.V. (2016 a). Bir Soylulaştırma Örneği Olarak Diyarbakır'da Toplumsal Değişme ve Kentsel Dönüşüm İlişkisi: Yerel Kapitalistleşme Süreçlerinde Sınıfsal Ayrışmanın Mekânsal Temsili. *8. Ulusal Sosyoloji Kongresi*, (1-3 Aralık). Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.

Koçal, A.V. (2018). Diyarbakır'da Kentsel Kimliğin İnşası: Göç, Kimlik, Bellek, Siyaset ve Modernleşme. Diyarbakır: *II. Uluslararası Ekonomi, Siyaset ve Yönetim Sempozyumu. İSEPA'18 Bildiriler Kitabı*. 60-75.

Köse, Ö. (2003). Küreselleşme Sürecinde Devletin Yapısal ve İşlevsel Dönüşümü. *Sayıştay Dergisi*, (49). 3-46.

Kurtuluş, H. (2003). Mekânda Billurlaşan Kentsel Kimlikler: İstanbul'da Yeni Sınıfsal Kimlikler ve Mekânsal Ayrışmanın Bazı Boyutları. *Doğu Batı*, *6*(23), 75-96.

Kutlu, S. Z. ve Görün, M. (2016). Kalkınma Ajanslarında Merkezi ve Yerel Unsurların Etkisi: Kalkınma Ajanslarının Türkiye Uygulaması Üzerine Bir Değerlendirme. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 15-36.

Lefebvre, H. (1996). *Writings on Cities.* (Vol. 63). E. Kofman and E. Lebas (Translated and Edited). Oxford: Blackwell.

Lefebvre, H. (1998). Modern Dünyada Gündelik *Yaşam*. I. Gürbüz (Çev). İstanbul: Metis Yayınları.

Lenin, V. I. (1998). *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*. (10.Baskı). C. Süreyya (Çev). Ankara: Sol Yayınları.

Leontiev, L. (1979). *Marksist Ekonomi Politiğin İlkeleri*. K. Somer (Çev). Ankara: Sol Yayınları.

Maillet, J. (1983). *İktisadi Olayların Evrimi*. E. Tokdemir (Çev). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Marcuse, P. and Kempen, V. R. (Ed.). (2011). *Globalizing cities: A new spatial order?*. John Wiley & Sons. 1-22.

Marx, K. (1993). *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*. (7.Baskı). S. Belli. (Çev). Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. ve Engels, F. (2005). *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*. (6.Baskı). M. Erdost (Çev). Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (2011). *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi*. M. Selik ve N. Satlıgan (Çev). İstanbul: Yordam Kitap.

McGrew, A. (2010). Globalization and Global Politics. J. Baylis and S. Smith (Eds.). *The Globalization of World Poltics: An Introduction to International Relations* (Fifth Editions) (14-31). Oxford: Oxford University Press.

Merry, S. E. (2001). Spatial Govemmentality and The New Urban Social Order: Controlling Gender Violence Through Law. *American Anthropologist*, 103(1), 16-29.

Moore, B. (1989). *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü.* Ş. Tekeli ve A. Şenel (Çev). Ankara: V Yayınları.

Müftüoğlu, B. G. (2006). Küresel Rekabetin Cazibe Merkezi: Yerel/Bölgesel Dinamikler. A. Arı (Ed.). *Bölgesel Kalkınma: Politikalar ve Yerel Dinamikler İçinde* (117-148). İstanbul: Derin Yayınları.

Müftüoğlu, B. G. ve Ercan, F. (2007). Yeniden Biçimlenen Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Yerel, Ulusal ve Uluslararası Dinamikleri. *TMMOB V. GAP Sanayi Kongresi*, 23-24 Eylül Diyarbakır.

Müftüoğlu, B. G. (2012). Türkiye'de Yeni Emek Denetim ve Kontrol Alanı: Kalkınma Ajansları. *Çalışma ve Toplum*, *33*(2), 95-116.

Nezan, K. (1993). The Kurds Under The Ottoman Empire. Gerard Chaliand (Ed.). *A People Without a* Country *içinde* (11-38). Olive Branch Press:New York.

Nikitin, P. (1995). *Ekonomi Politik*. H. Konur (Çev). Ankara: Sol Yayınları.

Onat, Ü. (1993). *Gecekondu Kadınının Kente Özgü Düşünce ve Davranışlar Geliştirme Süreci* (No. 73). T.C. Başbakanlık Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı.

Oral, B. G. ve Uğur, A. (2013). Türkiye'de Bölgesel Eşitsizlikleri Gidermek İçin Devlet Yardımları (Teşvikler): 2012 Teşvik Sisteminin Bölgesel Teşvikler Açısından Getirdiği Yenilikler. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, *11*(21), 140-168.

Oral, B. ve Çetinkaya, F. (2017). Sosyolojik Bir Olgu Olarak Göç, Tanımı, Nedenleri ve Göç Kuramları. *Türkiye Klinikleri Public Health-Special Topic*, *3*(1), 1-8.

Ozankaya, Ö. (1975). *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü.* (Vol. 415). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ökmen, M. (2005). Küreselleşme Sürecinde Yerelleşme Eğilimleri ve Yerel Yönetimler. *Yerel Yönetimler Üzerine Güncel Yazılar*, (1), 539-564.

Ökmen, M. ve Koçak, S. Y. (2010). Küreselleşme Çerçevesinde Yerelleşme ve Bölgeselleşme Eğilimleri. O. Tekir ve Ş. Öner (Ed.). *Tartışılan Boyutlarıyla Küreselleşme İçinde* (189-202). Ankara: Gazi Kitapevi.

Özcan, U. (1997). Wilson Prensipleri Üzerine. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, *3*(4), 37-48.

Özbilen, M. V. (2002). Bölgesel Kalkınma Çabalarında Yenilikçi Bir Yaklaşım: GAP-Girişimci Destekleme ve Yönlendirme Merkezleri (GAP-GİDEM). *GAP 2. Urfa-Harran Kalkınma Sempozyumu, Hacettepe Üniversitesi Hidropolitik ve Stratejik Araştırma Merkezi*. (2). Ankara.

Özgen, L. (2009). Küreselleşme Karşısında Bölgesel Gelişme Şansı ve Türkiye'nin Tutumunun İrdelenmesi. *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS) 10-15 Eylül 2007*. 271-290. Ankara.

Özkıvrak, Ö. ve Dileyici, D. (2001). Küreselleşme, Bölgeselleşme, Mega Rekabet ve Türkiye. *Yeni Türkiye Dergisi*, 134-162.

Pala, A. (2013). *Zorunlu Göç ve Kadın Deneyimi: Diyarbakır örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Pamuk, Ş. (2011). 20. yy. Türkiye'sinde İktisadi Değişim: Bardağın Yarıdan Fazlası Dolu mu?. R. Kasaba (Ed.). *Türkiye Tarihi 1839-2010, Modern Dünyada Türkiye İçinde* (275-314). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Pehlivan, P. (2013). Türkiye'de Kalkınma Ajanslarının Yerel Ekonomi Üzerine Etkileri: Zafer Kalkınma Ajansı Örneği. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(33), 412-438.

Pierson, C. (1998). *Beyond The Welfare State?: The New Political Economy of Welfare*. Penn State Press.

Pierson, C. (2011). *The Modern State*. (2nd edition). London and New York: Routledge.

Robertson, R. (2011). Glokalleşme: Zaman-Mekan ve Homojenlik-Heterojenlik. *Uludağ Üniversitesi. Felsefe Dergisi*, 185-203.

Rondinelli, D. A., Johnson Jr, J. H., and Kasarda, J. D. (1998). The Changing Forces of Urban Economic Development: Globalization and City Competitiveness in The 21st century. *Cityscape*, 71-105.

Ryndina, M. ve Chernikov, G. (1978). *Kapitalizmin Ekonomi Politiği*. M. Çulhaoğlu (Çev). İstanbul: Bilim Yayınları.

Sassoon, S. (2012). *War Poems of Siegfried Sassoon*. Courier Corporation. *Attack Poem.* 52.

Sert, E., Karpuz, H. ve Akgün, G. (2005). Küreselleşme Sürecinde Değişen Kent Kavramı; Mekân ve Politikleşme Üzerine Bir Okuma Çalışması. *Planlama Dergisi*, (2), 101-111.

Sertkaya, D. Ö. (2018). Türkiye'ye 2040 ve 2060 Nüfus Projeksiyonlarına Göre Demografik Fırsatlar. *TİDSAD*, *5*(18), 26-42.

Sevinç, İ. (2015). Development Agencies As New Actors of Regional Development: Criticisms and Expections. *GUEJISS*, 6(13), 117-135.

Smith, A. (2006). *Milletlerin Zenginliği*. H. Derim (Çev). G. Kazgan (Sunuş). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Somel, C. (2002). Azgelişmişlik Perspektifinden Küreselleşme. *Ankara: Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, *5*(18). 199-208.

Sönmez, F. (2012). *Kapitalist Devlet ve Kentsel Mekânın Dönüşümü: Stratejik-İlişkisel Yaklaşım Açısından Harvey ve Castells' in Kent Kuramları Üzerine Eleştirel Bir İnceleme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Aydın: AMÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Stewart, F. (2011). Basic Needs Approach. D. A. Clark (Ed.). The Elgar Companion To Development Studies (14-19). UK, USA: Edward Elgar Publishing.

Şengül, T. (2000). Radikal Kent Kuramları Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme: Alternatif Bir Yaklaşıma Doğru. *Amme İdaresi Dergisi*, *33*(1), 27-58.

Şengül, T. (2009). *Kentsel Çelişki ve Siyaset, Kapitalist Kentleşme Süreçlerinin Eleştirisi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Şengül, Ü., Shiraz, S. E. ve Eren, M. (2013). Türkiye'de İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflamasına Göre Düzey 2 Bölgelerinin Ekonomik Etkinliklerinin VZA Yöntemi ile Belirlenmesi ve Tobit Model Uygulaması. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yönetim Bilimleri Dergisi*, *11*(21), 75-99.

Şen, M. (2014). Türkiye'de İç Göçlerin Neden ve Sonuç Kapsamında İncelenmesi. *Çalışma ve Toplum*, *40*(1). 231-256.

Şenses, F. (2004). Neoliberal Küreselleşme Kalkınma için Bir Fırsat mı, Engel mi?. S. Dedeoğlu ve T. Subaşat (Ed.). *Kalkınma ve Küreselleşme İçinde* (13-54). İstanbul: Bağlam Yayınları.

Şimşek, O. (2017). *Küreselleşme ve Yeni Devlet Kapitalizminin Yükselişi*. Ankara: Türk Metal Sendikası Araştırma ve Eğitim Merkezi Yayınları.

Tanyılmaz, K. (2000). Kriz ve Post-Fordizm Teorileri: İstikrarlı bir Kapitalizm Mümkün (mü) dür? Karşılaştırmalı Eleştirel Bir Değerlendirme. *İktisat Dergisi*, (403), 74-96.

Tekeli, İ. (1981). Dört Plan Döneminde Bölgesel Politikalar ve Ekonomik Büyümenin Mekansal Farklılaşması. *ODTU Gelişme Dergisi*, 369-390.

Tekeli, İ. (1998). Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması. *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Tekeli, İ. (2008). *Göç ve Ötesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Tekeli, İ. (2015). *Kent, Kentli Hakları, Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tekeli, İ. (2020). Günümüz Türkiye'sinde Bölgesel Planlama Nasıl Temellendirilebilir?. ErişimTarihi:10.01.2020,https://www.academia.edu/28373225/G%C3%9CN%C3%9CM%C3%9CZ_T%C3%9CRK%C4%B0YES%C4%B0NDE_B%C3%96LGE_PLANLAMA_NASIL_TEMELLEND%C4%B0R%C4%B0LEB%C4%B0L%C4%B0R?auto=download

Thorbecke, E. (2009). Kalkınma Doktrinin Evrimi, 1950-2005. F Şenses (Der.). *Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma İçinde* (123-176). İstanbul: İletişim Yayınları.

TMMOB Diyarbakır İl Koordinasyon Kurulu, (2019). GAP Eylem Planı İnceleme ve Değerlendirme Raporu: Eleştiriler Önerileri. http://www.emo.org.tr/ekler/c1ed8d6b59e5142_ek.pdf

Topaloğlu, R. (2017). Küreselleşmenin Etkisiyle Diyarbakır'da Yükselen Orta Sınıfın Mekansal Yansımaları. *Toplum ve Demokrasi Dergisi, 10*(22). 29-42.

Tören, T. (2006). *Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı: Türkiye Örneği.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: MÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tümtaş, S. ve Ergun, C. (2016). Küreselleşme ve Kentlere Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (37), 135-150.

Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK]. (2000). *Bina Sayımı*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.

Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK]. (2007). *İstihdam ve İşsizlik İstatistikleri Sorularla Resmi İstatistikler Dizisi-1*. Ankara: T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu.

Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK]. (2017). *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi* (ADNKS).

Ulusoy, A. ve Vural, T. (2001). Kentleşmenin Sosyo Ekonomik Etkileri. *Belediye Dergisi*, *7*(12), 8-14.

UNDP (2001). *İnsani Gelişme Raporu Türkiye 2001*. Ankara.

UNDP (2004). *Human Development Report 2004 Turkey*. Ankara.

Yakut, M. E. (2020). *Şehir Coğrafyası Açısından Diyarbakır*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: MÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yaman, M. ve Güzelsoy, H. (2017). Küreselleşme Sürecinde Ekonomik Değişimin Mekansal Görünümü Olarak Ticaret Merkezleri: 'Han-Kervansaray'dan 'AVM'ler Kentine Diyarbakır Örneği. *Uluslararası Ekonomi, Siyaset ve Yönetim Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 12-14 Ekim. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi. 427-441.

Yariş, S. (2019). Diyarbakır İçkale'de Bulunan 19.-20. Yüzyıl Yapılarının Giriş Cephe Düzenlemeleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Sanat Dergisi*, (33), 25-38.

Yavuz, F., Aksoy, A., Topçu, Y., ve Erem, T. (2004). Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde Kırsal Alandan Göç Etme Eğilimini Etkileyen Faktörlerin Analizi. *Türkiye VI. Tarım Ekonomisi Kongresi, Tokat*. 139-144.

Yaylı, H. (2012). Küreselleşmenin Kentler Üzerine Etkisi: 'İstanbul Örneği'. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(24), 331-356.

Yıldırım, A. Y. (2004). *Kentleşme ve Kentleşme Sürecinde Göçün Suç Olgusu Üzerindeki Etkileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldız, Ö. (2008). GAP İllerinde Sosyal ve Ekonomik Dönüşüm. *Ege Akademik Bakış*, *8*(1), 287-300.

Yıldız, M. Z. ve Alaeddinoğlu, F. (2011). Küreselleşme Çağında Değişen Mekân Algılayışları. In *38. ICANAS (International Congress of Asian and North African Studies) Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi: Kültürel Değişim, Gelişim ve Hareketlilik*, (2), 845-862.

Yılmaz, G. (2001). *Kapitalizmin Kaleleri-II*. Türkiye MAI ve Küreselleşme Karşıtı Çalışma Grubu. İstanbul.

Yılmaz, G. (2008). Kapitalizmde Zaman-Mekân Sıkışması. *Çalışma ve Toplum*, (2), 155-171.

Yılmaz, M. (2012). Küreselleşme ve Kentsel Yoksulluk: Sosyolojik Bir Perspektif. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, *1*(4), 257-287.

Yılmaz, N. (2004). Farklılaştıran ve Ayrıştıran Bir Mekanizma Olarak Kentleşme. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (48). 249-267.

Yılmaz, E. ve Çiftçi, S. (2011). Kentlerin Ortaya Çıkışı ve Sosyo-Politik Açıdan Türkiye'de Kentleşme Dönemleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, *10*(35), 252-267.

Yılmazçelik, İ. (1991). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840) (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Elazığ: FÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yırtıcı, H. (2003). *Modern Kapitalist Toplumlarda Mekan Üretimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İTÜ. Fen Bilimleri Enstitüsü.

Yırtıcı, H. (2005). *Çağdaş Kapitalizmin Mekânsal Örgütlenmesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Yüceyılmaz, A. A. ve Yüceyılmaz, H. (2018). Bir Politik-Ekonomik Evrimin Kentsel Kayıtları: Türkiye'nin Tarihsel Dönüşümünde Kentleşme Politikaları. *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *18*(2018 Özel Sayısı), 98-114.

Yüksel, A.S. (2012). Ölçek Literatürü ve Yereli Anlamak: Türkiye'nin Güneydoğu'sunda Neoliberal Deneyim ve Sınıf İlişkileri. *Praksis Dergisi*, (29), 65-85.

Wallerstein, I. (2015). *Modern Dünya-Sistemi: Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri*. (7.Baskı). L. Boyacı (Çev). İstanbul: Yarın Yayınları.

Wayenberge, E. V. (2009). Washington Mutabakatı'ndan Washington Sonrası Mutabakata Kalkınma Yanılsamaları. *F. Şenses (Der.). Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma İçinde* (307-345). İstanbul: İletişim Yayınları.

Wirth, L. (2002). Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentlileşme. B. Duru ve A. Alkan (Der. ve Çev.). *20. Yüzyıl Kenti İçinde* (77-106). Ankara: İmge Yayınevi.

Wood, E. M. (2003). *Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış*. A.C. Aşkın (Çev). Ankara: Epos Yayınları.

Wood, E. M. (2007). *Marx'a Dönüş*. E. Dinçer (Çev). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Woolf, L. (1920). *Economic Imperialism*. Fertig.

World Urbanization Prospects. (2015). The 2014 Revision. *U.N. Department of Economic and Social Affairs*. New York.

5449 Sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun. (2006). T.C. Resmi Gazete, 26074, 25 Ocak 2006.